

**ALİMCAN İSMAIL'İN KISMET ROMANI
(DİL İNCELEMESİ-METİN)**

Muhammet GÜNTAY

**Yüksek Lisans Tezi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR
2019
Her Hakkı Saklıdır.**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI**

Muhammet GÜNTAY

**ALİMCAN İSMAİL'İN KISMET ROMANI
(DİL İNCELEMESİ-METİN)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR**

ERZURUM, 2019

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Alimcan İsmail'in Kısmet Romanı (Dil incelemesi-Metin)" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezinin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.] basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.

21.06.2019

M. Güntay

Muhammet GÜNTAY

İSTİSNAİ DURUMLAR

Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)*

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)*

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre teze yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar) *

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

* İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ KABUL TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR' in danışmanlığında, Muhammet GÜNTAY tarafından hazırlanan bu çalışma 21.06.2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	:	Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR	İmza :	
Jüri Üyesi	:	Doç. Dr. Erkin EMET	İmza :	
Jüri Üyesi	:	Dr. Öğr. Üyesi Serkan ÇAKMAK	İmza :	

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 21.06.2019

Enstitü Müdürü
Prof. Dr. Rıfat KÜTÜK
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
KISALTMALAR	VII
TABLolar DİZİNİ.....	VIII
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ	IX
ÖNSÖZ.....	X
GİRİŞ	1
I. ÇAĞDAŞ UYGUR EDEBİYATI	1
II. ALİMCAN İSMAYİL (1941-)	6
III. UYGUR TÜRKÇESİ	7

BİRİNCİBÖLÜM DİL İNCELEMESİ

1.1. SES BİLGİSİ.....	10
1.1.1. Ünlüler	10
1.1.1.1. Ünlü Uyumları	11
1.1.1.1.1. Büyük Ünlü Uyumu	11
1.1.1.1.2. Küçük Ünlü Uyumu	12
1.1.1.2. Ünlü Değişmeleri	13
1.1.1.2.1. Kalın Ünlülerin İncelmesi	13
1.1.1.2.2. İnce Ünlülerin Kalınlaşması	13
1.1.1.2.3. Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması	14
1.1.1.2.4. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi	14
1.1.1.2.5. Geniş Ünlülerin Daralması	15
1.1.1.2.6. Dar Ünlülerin Genişlemesi	16
1.1.1.3. Ünlü Türemesi.....	17
1.1.1.4. Ünlü Düşmesi.....	17
1.1.1.5. Ünlü Birleşmesi.....	18
1.1.1.6. Ünlü Korunmaları	18
1.1.1.7. Hece Düşmesi.....	18
1.1.1.8. Ünlü Kaynaşması	18

1.1.1.9. Uzun Ünlüler	19
1.1.2. Ünsüzler	19
1.1.2.1. Ünsüz Uyumları	20
1.1.2.2. Ünsüz Değişmeleri	20
1.2. ŞEKİL BİLGİSİ	25
1.2.1. Kelime Türetme	25
1.2.1.1. İsimden İsim Yapım Ekleri	25
1.2.1.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri.....	29
1.2.1.3. İsimden Fiil Yapım Ekleri.....	31
1.2.1.4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri	35
1.2.2. Kelime Türleri.....	37
1.2.2.1. İsim.....	37
1.2.2.1.1. Çokluk Eki.....	37
1.2.2.1.2. İyelik Ekleri	38
1.2.2.1.3. Aitlik Eki	38
1.2.2.1.4. Hâl Ekleri	38
1.2.2.1.4.1. İlgi Hâli	38
1.2.2.1.4.2. Belirtme Hâli.....	39
1.2.2.1.4.3. Yönelme Hâli.....	39
1.2.2.1.4.4. Bulunma Hâli	39
1.2.2.1.4.5. Ayrılma Hâli	40
1.2.2.1.4.6. Eşitlik Hâli	40
1.2.2.1.4.7. Vasıta Hâli	40
1.2.2.1.4.8. Sınırlandırma Hâli	40
1.2.2.1.4.9. Benzerlik Hâli	41
1.2.2.1.4.10. Yön Gösterme Hâli	41
1.2.2.1.5. İsimlerde Soru	41
1.2.2.2. Zamir	41
1.2.2.2.1. Şahıs Zamirleri	42
1.2.2.2.2. İşaret Zamirleri	43
1.2.2.2.3. Belirsizlik Zamirleri	44
1.2.2.2.4. Soru Zamirleri	44

1.2.2.2.5. Dönüşlülük Zamirleri	45
1.2.2.3. Sıfat	46
1.2.2.3.1. Niteleme Sıfatları.....	46
1.2.2.3.2. Belirtme Sıfatları	46
1.2.2.3.2.1. İşaret Sıfatları.....	46
1.2.2.3.2.2. Sayı Sıfatları	47
1.2.2.3.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları	47
1.2.2.3.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları	47
1.2.2.3.2.2.3. Üleştirme Sayı Sıfatları	48
1.2.2.3.2.2.4. Kesir Sayı Sıfatları	48
1.2.2.3.2.3. Soru Sıfatları	48
1.2.2.3.2.4. Belirsizlik Sıfatları	49
1.2.2.4. Zarflar.....	49
1.2.2.4.1. Zarf Türleri	49
1.2.2.4.1.1. Zaman Zarfları	49
1.2.2.4.1.2. Yer-Yön Zarfları	50
1.2.2.4.1.3. Hâl-Durum Zarfları.....	50
1.2.2.4.1.4. Miktar Zarfları	50
1.2.2.4.1.5. Soru Zarfları.....	51
1.2.2.5. Fiil	51
1.2.2.5.1. Şahıs Ekleri.....	51
1.2.2.5.1.1. Zamir Menşeli Şahıs Ekleri	51
1.2.2.5.1.2. İyelik Menşeli Şahıs Ekleri.....	52
1.2.2.5.2. Fiil Kipleri	52
1.2.2.5.2.1. Basit Kipler	52
1.2.2.5.2.1.1. Bildirme Kipleri	52
1.2.2.5.2.1.1.1. Görülen Geçmiş Zaman.....	52
1.2.2.5.2.1.1.2. Anlatılan Geçmiş Zaman.....	53
1.2.2.5.2.1.1.3. Şimdiki Zaman	55
1.2.2.5.2.1.1.4. Gelecek Zaman.....	56
1.2.2.5.2.1.1.5. Geniş Zaman.....	58
1.2.2.5.2.1.2. Tasarlama Kipleri.....	58

1.2.2.5.2.1.2.1. Emir Kipi	58
1.2.2.5.2.1.2.2. Şart Kipi	59
1.2.2.5.2.1.2.3. İstek Kipi	60
1.2.2.5.2.1.2.4. Gereklilik Kipi	60
1.2.2.5.2.2. Birleşik Kipler	61
1.2.2.5.2.2.1. Hikaye Birleşik Kipler	61
1.2.2.5.2.2.2. Rivayet Birleşik Kipler	61
1.2.2.5.2.2.3. Şart Birleşik Kipler	62
1.2.2.5.3. Fiilimsiler	62
1.2.2.5.3.1. İsim-Fiil	62
1.2.2.5.3.2. Sıfat-Fiil	62
1.2.2.5.3.3. Zarf-Fiil	63
1.2.2.6. Edat	65
1.2.2.6.1. Çekim Edatları	65
1.2.2.6.1.1. İsimlerin Yalın Hâli, Zamirlerin İlgi Hâli ile Birleşen Edatlar ..	66
1.2.2.6.1.2. İsimlerin Yönelme Hâli ile Birleşen Edatlar	66
1.2.2.6.1.3. İsimlerin Ayrılma Hâli ile Birleşen Edatlar	66
1.2.2.6.2. Sona Gelen Edatlar	66

İKİNCİ BÖLÜM

METİN

SONUÇ	167
KAYNAKÇA	172
ÖZ GEÇMİŞ	174

ÖZET**YÜKSEKLİSANS TEZİ****ALİMCAN İSMAİL'İN KISMET ROMANI****(DİL İNCELEMESİ-METİN)****Muhammet GÜNTAY****Danışman: Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR****2019, 186 Sayfa****Jüri: Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR****Doç. Dr. Erkin EMET****Dr. Öğr. Üyesi Serkan ÇAKMAK**

Bu çalışma Uygur yazar Alimcan İsmail'in "Kismet" adlı romanı üzerine yapılmış bir inceleme ve çeviri yazı çalışmasıdır. 2007 yılında Arap harfli Uygur alfabesiyle yayımlanan bu roman, yazıldığı dönemin özelliklerini yansıtmaktadır.

Kismet romanı konusu itibariyle Uygur toplumundaki bozulmuş düzeni, toplumsal etiğe uymayan davranışları anlatmaktadır. 2000'li yıllarda yazarların baskı altında mecburen yöneldiği konulardan birisi sade bir dille aktarılmıştır. Çağdaş bir eser olması sebebiyle inceleme malzemesi yönünden oldukça fazla materyal sunmaktadır.

Bu çalışmanın esas amacı, eserden yola çıkarak Uygur Türkçesinin ses ve şekil özelliklerini ana hatlarıyla ortaya koymaktır. Çalışmanın Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi başlıkları altında çeşitli incelemeler verilmiş olup Metin başlığı altında ise romanın seçilen bölümleri Latin harflerine aktarılmıştır.

Anahtar kelimeler: Alimcan İsmail, Uygur Türkçesi, inceleme, metin

ABSTRACT

MASTER THESIS

THE NOVEL OF ALIMCAN ISMAIL CALLED QISMET

(A LINGUISTIC ANALYSIS-TEXT)

Muhammet GÜNTAY

Advisor: Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR

2019, 186 Page

Jury: Prof.Dr Hüseyin BAYDEMİR

Doç. Dr. Erkin EMET

Dr. Öğr. Üyesi Serkan ÇAKMAK

This study is an examination and translation writing carried out for Uighur writer Alimcan İsmail's Qismet novel. In 2007, this novel published in the Arabic alphabet Uyghur alphabet reflect the characteristics of the period in which it was written.

The novel titled Kismet describes the disordered order in Uyghur society and the behaviors that do not conform to social ethics. In the 2000s, one of the issues that the writers had been forced to do under pressure was conveyed in plain language. Because it is a contemporary work, it offers a lot of material in terms of examination material.

The main purpose of this study is to outline the sound and shape characteristics of Uighur Turkish from the work. Various studies were given under the titles of Sound Information and Shape Knowledge of the study and selected sections of the novel were transferred to Latin letters under the text title.

Key words: Alimcan Ismail, Uighur in Turkish, examination, text

KISALTMALAR

Bak.	: Bakımından
Bkz.	: Bakınız
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
C.	: Cilt
Age.	: Adı Geçen Eser
YUT.	: Yeni Uygur Türkçesi
TT.	: Türkiye Türkçesi
UT.	: Uygur Türkçesi
F.	: Farsça
A.	: Arapça
ET.	: Eski Türkçe
R.	: Rusça
DLT	: Divan-i Lügat-it Türk
TDK.	: Türk Dil Kurumu
Yay.	: Yayınları/Yayınevi
vb.	: Ve benzerleri
vs.	: Vesaire
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
sff.	: Sıfat-Fiil Eki
zff.	: Zarf-Fiil Eki
İye.	: İyelik Eki

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1. 1. Yeni Uygur Türkçesindeki ünsüzler aşağıdaki şemada gösterilmiştir..... 19
Tablo 1. 2. Dönüşlülük Zamirlerinin Hâl Eklerine Göre Çekimlenişi45

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

Arapça	Latin	Arapça	Latin
ا	A, a	ل	L, l
ب	B, b	م	M, m
ج	C, c	ن	N, n
چ	Ç, ç	ڭ	Ñ, ñ
د	D, d	و	O, o
ه	E, e	ؤ	Ö, ö
پ	É, é	پ	P, p
ف	F, f	ر	R, r
گ	G, g	س	S, s
غ	Ğ, ğ	ش	Ş, ş
ھ	H, h	ت	T, t
خ	X, x	ؤ	U, u
ی	İ, i	و	Ü, ü
ژ	J, j	ؤ	V, v
ك	K, k	ي	Y, y
ق	Q, q	ز	Z, z

ÖNSÖZ

Türk dünyası üzerine dil, edebiyat, kültür, tarih vs. alanlarda çalışma yapmak, bizler için her dönemde ilgi çekici olmuştur. Özellikle Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Orta Asya Türk Cumhuriyetleri üzerine çalışmalar artmıştır. Ancak Çin'in kontrolündeki Uygur Özerk bölgesinde yaşayan Uygurlar için bunu söylemek mümkün değildir. Çin hükümetinin baskı ve yasaklar üzerine kurulu politikalarından dolayı Uygur sahasında çalışmak oldukça zorlaşmaktadır ve bu alanda çalışmalar yeterli düzeyde değildir.

Bugün çoğunluğu Doğu Türkistan Uygur Özerk Bölgesinde yaşayan Uygur Türkleri tarafından konuşulup yazılan Uygur Türkçesi, Eski Uygurca, Karahanlıca ve Çağatayca'nın devamı niteliğindedir. Geçmişinde Türk lehçeleriyle etkileşimi olan, sağlam bir temele sahip Uygur Türkçesi günümüzde Uygurların durumu ile paralel çokça Çince kelime barındırmaktadır.

Yapacağımız bu çalışma ile yakın dönemde Uygur Türkçesi ile kaleme alınmış olan bir romanı ses ve şekil özellikleri bakımından incelemeyi amaçladık. Arap harfli orijinal metnin seçtiğimiz bölümlerini Uygur Latin alfabesinin transkripsiyon özelliklerine göre aktararak "METİN" başlığı altında gösterdik.

Metnin üzerinde çalışacağımız bölümlerini, romanın farklı edebi muhitlerde ve farklı edebi dönemlerde tamamlanmış olabileceğini göz önünde bulundurarak ve dilcilik geleneğine uygun olarak bir sayfa alıp iki sayfa atlayarak sonuna kadar seçtik. "İNCELEME" kısmında yer alan örneklerin yanlarına sayfa ve satır numaralarını (sayfa/satır) belirttik. Bu numaralandırmayı "ÖZET" kısmında künyesini verdiğimiz orijinal metne göre yaptık.

Çalışmamın her aşamasında desteğini gördüğüm, beni Uygur sahasına ve konuya yönlendiren hocam Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR'e, yardımlarından ötürü hocam Dr. Öğr. Üyesi Nursan ILDIRI'ya, Doğu Türkistanlı arkadaşlarım Gülbahar TOHTI ve Abdülkayyum TURGUN'a, her zaman yanımda olan aileme ve geçmişten geleceğe ilim yoluna ışık tutan tüm değerli hocalarıma sonsuz saygı ve şükranlarımı sunuyorum.

Erzurum, 2019

Muhammet GÜNTAY

GİRİŞ

I. ÇAĞDAŞ UYGUR EDEBİYATI

Çağdaş Uygur edebiyatı XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oluşmaya başlamıştır. Uygur edebiyatı XIX. Asrın ortalarına kadar klasik edebiyat şeklinde gelişme gösterirken bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni bir döneme girmiştir. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen tarihi, sosyal, siyasi ve kültürel olayların etkisi Uygur edebiyatında da kendini hissettirmeye başlamıştır. *“Yeniden şekillenmeye başlamış olan Yeni Uygur edebiyatı, Uygur klasik ve halk edebiyatının asıl ananelerini geliştirerek, başka Türk boylarının çağdaş edebiyatlarından da ilham almış ve tabii, bunun yanında diğer milletlerin edebiyatlarında meydana gelen yeniliklerden etkilenerek dil, mazmun, şekil ve üslup bakımından yeni bir kisveye bürünmüştür.”*¹ Uygur edebiyatının yeni bir çehreye büründüğü bu dönemde, yeni türlerin edebiyata girmesinin yanı sıra halk benliğinde önemli bir yeri olan halk edebiyatı ürünleri de halkın problemlerini anlatmakta etkin bir biçimde kullanılmıştır. *“Bu dönemde Uygur halkı içinde halk destanları, halk türküleri ve halk şiirleri halkın siyasi, ekonomik ve ahlaki durumunu bir sanat aynasına dönmüştür. Özellikle Çin (Mançu) hanedanlığının baskı ve şiddetleri Uygur destan, koşuk ve türkülerinde büyük bir titizlikle ve sanatla işlenmiştir. Çağdaş Uygur edebiyatının temel taşı niteliğindeki koşuklar, halk destanları ve fıkralar konu olarak feodal müstebitliğe, istilacılara, zulme, cahilliğe olan isyanı, bağımsızlığa olan isteği işlemiştir.”*² Uygur şair ve halk ozanları Çin hükümetinin ve zengin Uygur derebeylerinin zulümlerine karşı isyanı sıkça eserlerinde işlemeye başlamışlardır. Uygur sanatçılarının zulme karşı başlatmış oldukları bu başkaldırı, Çağdaş Uygur edebiyatının da yavaş yavaş oluşmasını sağlamıştır.

İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da başlattığı Usul-i Cedid hareketi, “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” sloganıyla birlikte Cedidizm, Panislavizm karşıtı, Türk dünyasını asgari müştereklerde birleştirmeyi amaçlayan bir siyasi akım hâline dönmüştür. Bu ideolojilerin konu edindiği ve Rusya işgalindeki Türklerin yayımladığı çeşitli kitaplar,

¹ Sultan Mahmut Kaşgarlı, “Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı”, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1998, s.45.

² Neşe Harbalıoğlu (Ed.), Raile Abdulvahit Kaşgarlı (Yayıma Haz.), “Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi”, Gazi Kitapevi, Ankara, 2017, s.1.

gazeteler ve dergiler Uygurların yaşadığı coğrafyaya da ulaşmıştır. Özellikle Gaspıralı'nın 1883'te başlayıp yayın hayatını tam otuz üç yıl sürdürdüğü *Tercüman* gazetesinin, *Şura* ve *Til Yariş* gibi dergilerin büyük etkisi olmuştur.³Cedidizm hareketi kısa zamanda tüm Türk dünyasında olduğu gibi Uygurlar arasında da benimsenmiş ve hızla etkilerini göstermeye başlamıştır. Bu dönemde eğitimde reform hareketlerinin etkisiyle gazete, dergi ve diğer eğitici yayımlara ağırlık verilmiştir. Bu dönemde Kaşgar'da matbaanın olmamasından dolayı el yazması eserler yine el yazması ile çoğaltılmıştır. Birçoğu İslam dinini doğru bir şekilde öğretmeyi amaçlayan eserlerin, çoğaltılması için fazla donanımlı olmasa da bazı baskı yöntemleri (taş baskı, elek baskı vs.) geliştirilmiştir. Halkın milli şuurunu uyandırma, değerlerin korunması konusunda bilinçlendirme amaçlı gazetecilik ve her türlü yayıncılık faaliyetleri hızla devam etmiştir.

1915'te Kaşgar'da cedid okullarının ders kitapları ve halkın İslam dinini doğru öğrenmesi için hazırlanan *Ulu Din Risalesi* adlı kitap elek baskı yöntemiyle basılmıştır. 1917'de Ürümçi'de hapisteki Ahmet Kemal tarafından hazırlanarak dışarda Burhan Şehidi tarafından basılan ve yayın hayatı altı ay devam edebilen *Yeñi Hayat* gazetesi, bu gazete kapandıktan sonra Burhan Şehidi tarafından yayınlanan ve yayın hayatına iki ay devam edebilen *Turan* gazetesi elek baskı yöntemiyle basılmıştır.⁴Ayrıca 1930'lu yıllarda Kaşgar, Hoten, İli, Aksu gibi bölgelerde çeşitli gazeteler yayınlanmıştır. Bu dönemde yayınlanan gazeteler çok uzun soluklu olmasa da içerikleri ve yayımlandıkları dönem bakımından Uygur edebiyatının gelişmesinde önemli rol oynamışlardır.

1930'lu yıllarda Çağdaş Uygur edebiyatında hikaye ve tiyatro gibi türler görülmeye başlamıştır. Bu dönemde Çin hükümdarı, Japon istilasından dolayı Sovyetler Birliği ile iş birliğine girmiş ve bu süreçte halkın güvenini kaybetmemek adına halkın taleplerine karşı duyarlı olmaya çalışmıştır. Bütün bu gelişmeler neticesinde Çin-Sovyet Medeniyet Cemiyeti kurulmuş ve bu vesile ile Uygurlar, Rus edebiyatı, Kazak edebiyatı, Tatar edebiyatı Özbek edebiyatı ile tanışmışlardır. Bu dönemde Uygurlar, Tolstoy, Çehov, Puşkin, Gogol, Gorki, Turgenyev gibi önemli Rus edebiyatçıların eserlerinin yanı sıra Özbek, Tatar, Kazak, Tacik edebiyatlarının da önemli şair ve

³ Neşe Harbalioğlu (Ed.), Raile Abdulvahit Kaşgarlı (Yayıma Haz.), "Çağdaş Uygur Hikayelerinden Seçmeler", Gazi Kitapevi, Ankara, 2016, s.1.

⁴ Neşe Harbalioğlu (Ed.), Raile Abdulvahit Kaşgarlı (Yayıma Haz.), "Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi", Gazi Kitapevi, Ankara, 2017, s.6.

yazarlarını okumuşlar ve bunlardan oldukça etkilenmişlerdir. Ancak 1930'lu yılların devam eden dönemlerinde Çin hükümdarının Stalin ile iş birliği yapması neticesinde Doğu Türkistan'da çeditçilik hareketleri büyük bir sekteye uğramıştır. Stalin'in diğer Türk cumhuriyetlerinde yaptığı gibi, Doğu Türkistan'da da Çin yönetimi tarafından aydınlara yönelik yok etme politikaları uygulanmış ve çok sayıda sanatçı, aydın kurşunlanarak öldürülmüştür. Bu katliamların bir sonucu olarak meydana gelen ayaklanmalar neticesinde Çağdaş Uygur edebiyatı, Abdulhalik Uygur gibi özgürlük yanlısı, milli mücadele ruhuna sahip isimlerin yazmış olduğu eserlerle gelişmeye devam etmiştir. Çağdaş Uygur edebiyatının 1930-1940'lı yılları ceditizmin de etkileriyle halkı bilgisizlik ve esaretten kurtarma çabaları, milli bilinç oluşturma ve mücadele ruhu aşılama çabalarını konu edinen eserlere ağırlık verilerek geçmiştir.

1949 yılında Çin'de yönetim değişmiş ve ardından Komünist parti askerleri tarafından Doğu Türkistan işgal edilmiştir. Komünist parti rejiminin Uygurlar üzerinde uyguladığı kurallar toplumun her alanını olduğu gibi edebiyatı da derinden etkilemiş ve Çağdaş Uygur edebiyatı komünist ideolojinin hakim olduğu ortamda gelişimine devam etmek durumunda kalmıştır. *“Bu dönem edebiyatı devrin siyasi ihtiyacından dolayı zenginlerin topraklarına sahip olan fakirlerin sevincini, Başkan Mao'ya, komünist partiye ve onun Çin Halk Kurtuluş Ordusu'na olan övgülerini anlatan eserlerle devam etmiştir.”*⁵1949 yılından 1966 yılına kadar devam eden süreçte tüm edebi türler gibi şiir de komünist ideolojinin güdümüne girmiştir. Bu dönemde yazılan şiirler de, yeni yönetimi öven, halkın memnuniyetini belirten ve komünist parti ile mutlu bir tablo çizen konuları işlemiştir. Şiir kısa ve öz anlatımıyla halkın ruhsal dünyasında daha etkili olması yönüyle bu dönemde de en çok kullanılan edebi tür olmuştur.

8 Ağustos 1966 tarihinde Çin yönetimi, Kültür Devrimi'ni başlattığını duyurmuştur. Kültür Devrimi sırasında Uygurlara yönelik katı kurallar uygulanmıştır. Bu dönemde yurt dışında karabaşı olanlar hapsedilmiş, camiler yıkılmış, kitaplar yakılmış, akrabalarının suçlu (Çin hükümetinin kurallarına uymayan) düşüncelerini bildiği hâlde ilgili makamlara şikayet etmeyenler ve toplumun ileri gelenleri cezalandırılmıştır. Kültür Devrimi sırasında halkın gerçek duygu ve düşüncelerini, tarihi konuları, milli konuları işleyen şair ve yazarların eserleri yasaklanmış, kendileri ise

⁵ Neşe Harbalioğlu (Ed.), Raile Abdulvahit Kaşgarlı (Yayıma Haz.), “Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi”, Gazi Kitapevi, Ankara, 2017, s.15.

Türkçü olmak suçu ile cezalandırılmıştır. Kültür Devrimi boyunca edebiyat ve sanat siyasi propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Yeni edebi eserlerin oluşturulması yasaklandığı gibi birçok eser de bu dönemde yok edilmiştir.

1966-1976 yılları arasında Uygur bölgesinde büyük darbeye uğrayan Uygur edebiyatında kayda değer hikaye yayımlanmamıştır. Ancak el yazması hâlinde halk arasında okunan Perhat Cilan'ın Pul "Para", Mahmut İlyas'ın Muhabbet Logikisi "Sevgi Mantığı" adlı hikayelerini dile getirmek mümkündür. Devrim sırasında böyle hikayelerin ve bazı bedii değeri olan şiirlerin yazılması, halk içinde el yazısı şeklinde not defterlerinde saklanması, 1980'lerden sonra gün ışığına çıkması, Uygur edebiyatının Uygur toplumu var olduğu müddetçe tarihin karanlıklarına gömülemeyeceğini kanıtlamıştır.⁶

1976 yılında Mao'nun ölümü ile Kültür Devrimi sona ermiştir. Kültür Devrimi'nin ardından Çin dışı açılma politikası uygulanmış ve bu politika neticesinde Uygurlar üzerinde uyguladığı kurallarda kısmen de olsa bir rahatlama söz konusu olmuştur. 1984'te özerk bölge yasaları güncellenmiş ve Uygurlara bazı haklar verilmiştir. Bu rahatlama Uygurların sosyal, kültürel hayatlarını olduğu gibi Çağdaş Uygur edebiyatının gelişimini de etkilemiştir. Bu dönemde ilk kez Divan-ı Lügat-it Türk Uygurcaya çevrilmiş, Ali Şir Nevai'den çevriler yapılmış ve Uygurların folklorik eserleri yeniden derlenmiştir. Yine bu yıllarda tarihi konular, bağımsızlık inancı, vatan sevgisi, milli duygular Uygur hikaye ve şiirlerindeki yerini almıştır. Kısmen de olsa rahatlama ortamından faydalanan Uygur şair ve yazarlar Türkiye'de gelişen Türk edebiyatına da yönelme fırsatı bulmuşlardır. Bu dönemde Reşat Nuri'nin "Çalı Kuşu", Yaşar Kemal'in "İnce Memed" gibi eserleri Uygur Türkçesine çevrilmiş, Türkiyeli yazarların pek çok hikaye ve romanı Uygur Türkçesine aktarılmış ve okuyucu ile buluşmuştur.

Çağdaş Uygur edebiyatının yeni dönemimde roman türü ön plana çıkmıştır. 1980 yılından 2000 yılına kadar yüzden fazla roman yazılmıştır.⁷ Özellikle 1980'li yılların sonlarında yazılan romanlar edebi açıdan oldukça başarılı çalışmalar olmuştur. Ancak 1989 yılında Çin hükümeti Uygurlar üzerindeki kısmen de olsa serbestleştirdiği

⁶ Neşe Harbalioğlu (Ed.), Raile Abdulvahit Kaşgarlı (Yayıma Haz.), "Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi", Gazi Kitapevi, Ankara, 2017, s.22.

⁷ Neşe Harbalioğlu (Ed.), Raile Abdulvahit Kaşgarlı (Yayıma Haz.), "Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi", Gazi Kitapevi, Ankara, 2017, s.25.

politikayı yeniden sertleştirmeye başlamıştır. “1988 yılının sonları 1989 yılının başlarından itibaren Çin yönetimi Doğu Türkistan’da takip ettiği politikasını sertlik istikametinde değiştirerek Doğu Türkistan aydınları, yazar ve şairleri çeşitli temalarda, özellikle tarihi konularda serbestçe eser yazmalarına yeni kısıtlamalar getirmeye başladı.”⁸ Özellikle 5 Nisan 1990 tarihindeki Barın katliamından sonra şair ve yazarlara karşı uygulanan sansürün seviyesi iyice arttırılmıştır. Çağdaş Uygur edebiyatının bu dönemi siyasi baskılar yönünden çalkantılı geçmiş olsa da bu dönemde roman türünün artık daha yaygın olduğu ve edebiyatın hikaye ve romanlar üzerinden gelişmeye devam ettiğini söylemek mümkündür.

2000’li yıllara gelindiğinde ise Çağdaş Uygur edebiyatı yine ağırlıklı olarak hikaye ve romanlar üzerinde gelişimine devam etmekte olup şiir, tiyatro gibi türler ise tamamen vazgeçilmemiştir. Bu yıllarda yoğunluk kazanan romanlarda çocuk edebiyatına da yer verilmiştir. Çocuk edebiyatında hemen hemen bütün türlerde eser verildiği görülmektedir. Bu yıllarda Uygur edebiyatında konu olarak yine Uygur kültürü, milli hafıza gibi konulardan vazgeçilmemiştir.

2008 yılının sonuna kadar edebiyat bu yönde gelişmeye devam etmiştir. Ancak 2009 yılından itibaren Çin hükümetinin baskıcı ve katliamcı anlayışının da etkisiyle Uygur romanlarında ahlaki bir çöküş başlamıştır. Uygur yazarların birçoğu tarihi ve dini konulardan uzak durmuş ve Çin Komünist Partisine övgülerin yer aldığı romanlar kaleme almışlardır. Romanlarında söz konusu partiden önceki Uygur beyliklerini karalamış ve din sömürücüleri olarak anlatmışlardır. 2009 sonrası yazarları Çin hükümetinin tehditkar politikalarına karşı canlarını kurtarabilmek için eserlerinde Uygur toplumunu ahlaksız bir toplum gibi anlatmak zorunda kalmışlardır. Çin yönetimince bilinçli olarak insanlar tarihi, milli ve dini meselelerden uzak tutulmaya çalışılmış ve müzik, alkol, dans, yasak aşk vs. konular ile zaman geçirmeleri amaçlanmıştır.

Çalışmamızda incelediğimiz, Alimcan İsmail tarafından yazılan “Kısmet” adlı roman da bu dönemin ürünlerindedir. 2007 yılında kaleme alınan “Kısmet” romanının dili sade olmasına rağmen çokça batılı terimlere ve Çince kelimelere rastlanmaktadır. Kısmet romanı konusu itibarıyla de yazıldığı dönemin özelliklerini yansıtmaktadır. Romanda Komünist parti için yöneticilik başta olmak üzere çeşitli görevlerde çalışan

⁸ Sultan Mahmut Kaşgarlı, “Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı”, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1998, s.61.

insanların hayatları ele alınmıştır. Bu hayatlar üzerinden Komünist partiye bir övgü söz konusudur. Parti için çalışan bu idealist insanların özel hayatlarında aşk, ihanet, entrika ve lüks yaşamın olması, geleneklerinden uzak oluşları da tesadüf değildir. Romanında modern bir Uygur yaşamını tablo eden yazar dini, tarihi ve Uygur kültürünü yansıtacak meselelerden kaçınmıştır. Kısacası dönemin siyasi gücü yazarın kalemine yön veren en önemli etken olarak göze çarpmaktadır.

II. ALİMCAN İSMAYİL (1941-)

Alimcan İsmayil, 1941 yılında Tarbagatay vilayetinin Çöçek kasabasında çiftçi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. İlkokul ve ortaokulu Çöçek'te okuduktan sonra 1955 yılında Ürümçi'ye gidip Kadırlar Okulunun Maliye ve İktisat Fakültesinde okumuştur. 1957'de eğitimini tamamladıktan sonra ilk olarak Karaşeh'er'de ardından Korla'da görevlendirilmiştir.

1958 yılında Bayıngulin Geziti'ne tayin edilen yazar, bu gazetede bir süre muhabir ve edebiyat sayfasının editörü olarak çalışmış ancak 1963 yılında gazetenin yayınının durdurulması ve mevcut siyasi baskı ortamında yazma özgürlüğünden mahrum kalması nedeniyle uzun süre insanların şüpheli bakışları altında sessiz sedasız çalışıp hatıra yazmakla meşgul olmuştur. On beş yıl bu şekilde yaşadıktan sonra nihayet 1978 yılında aklanmış, ardından Bayıngulin Kültür Derneğinin kütüphanesinde çalışmaya başlamış, edebiyat ve sanat faaliyetlerinin düzenlenmesinden sorumlu olmuştur. 1979 yılında Korla'da *Bostan* adlı edebiyat dergisinin kurulmasına yardım etmiş, 1980 yılında bu derginin sorumlu editörlüğünü yürütmüştür. 1984-2000 yıllarında *Tarım* dergisinin editörlük bölümünde, ardından Şincan Uygur Özerk Bölgesi Yazarlar Cemiyetinde mesleki yazar olarak çalışmıştır. Yazar aynı zamanda Çin Yazarlar Cemiyeti Şincan Uygur Özerk Bölgesi şubesinin de üyesidir.

Alimcan İsmayil'in edebi faaliyetleri 1960 yıllarında deneme sahasında hayat bulmuş, Bayıngulin Geziti'nde çalıştığı yıllarda ilk küçük denemelerini yazmaya başlamıştır.

1979 yılında hikaye yazmaya başlayan yazarın, hikaye ve uzun hikayelerinden bazıları şöyledir: Sadaqet "Sadakat" (1979), Neşpüt Üzgen Künlerde "Armut Toplayan Günlerde", İcare Heqqi "Kira Hakkı", Ömür İzi "Ömür İzi", Aq Çaqliq Kişi "Ak Saçlı

Adam” (1980), Leqemler Siri “Lakaplar Sırrı”, Deslepki Muhebbet “İlk Aşk”, Yultuzlar Cimirlaydu “Yıldızlar Parlıyor” (1987), Teqdir “Kader” (1985), Yiğlima Qiz “Ağlama Kız” (1991), Sehraliqlar “Köylüler” (1989), Şuci Bolğandin Keyin “Sekreter Olduktan Sonra”, Zemin Üçün “Toprak İçin”, Visal Yolida “Vuslat Yolunda”, Xazan Pesli “Sonbahar Faslı” (1996), Haşim Bovay “Haşim Dede” (1985), Xeyr-Xoş Tursunay “Hoşça kal Tursunay” (1986), Caza “Ceza” (1993), Timtas Gügüm “Sakin Alacakaranlık” (1990), Meñgüük Hemrah “Ebedi Yoldaş” (1992), Tumanliq Şehir “Dumanlı Şehir” (1995), Çiğir Yol “Çiğir Yol” (1997), Aq Yeğın “Ak Yağış” (2004)

Bu hikaye ve uzun hikayelerinin bir kısmı Yiğlima Qiz “Ağlama Kız” (1992), Xilvettiki Bina “Yalnız Bina” (1996), Deslepki Muhebbet “İlk Aşk” (1985), Teqdir “Kader” (1989) ve Yultuzlar Cimirlaydu “Yıldızlar Parlıyor” (1989) kitaplarında yayımlanmıştır. Ayrıca Sama “Sema” (1982) ve Sovğat “Hediye” (1985) adlı antolojilerde bazı hikayeleri yer almıştır.

Hikayelerinin yanında Tumanliq Upuq “Dumanlı Ufuk” (2000) ve Zamandaşlar “Çağdaşlar” (2004) adlı romanları yayımlanmış; Neşpützarliqta “Armutlukta” adlı draması sahnelerde oynanmıştır.

Başlamçı “Lider” adlı hikayesi 1984 yılında Şincan Geziti tarafından köy temalı eserler arasında birincilik ödülüne layık görülmüştür. Neşpüt Üzgen Künlerde, İcare Heqqi, Ömür İzi adlı hikayeleri ortaokul ders kitaplarında yer almıştır.⁹

III. UYGUR TÜRKÇESİ

Uygur Türkçesi tarihte Türk milletinin kültürünün gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Çağdaş Uygur Türkçesi de Eski Uygurcanın, Karahanlıca ve Çağataycanın devamıdır. Uygur Türkçesi Türk dilinin gelişmesinde bir dönüm noktasıdır. Çünkü Uygur Türkçesi – yani Uygur devrine ait Türkçe – Çuvaş ve Yakut lehçeleri müstesna olmak üzere bugünkü Türk lehçeleri için bir ana dil mahiyetindedir. Bugünkü lehçeler, Türk dilinin gelişme kanunları bakımından, Uygur Türkçesi devrinden ayrılmışlardır.

⁹ Neşe Harbalioğlu (Ed.), Raile Abdulvahit Kaşgarlı (Yayıma Haz.), “Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi”, Gazi Kitapevi, Ankara, 2017, s.98-99.

Bugün ayrı ayrı lehçelerin özellikleri gibi görünen teferruat, Uygur Türkçesi devrinde bir dil içinde ve o dilin tam hukuklu unsurları halinde yaşamakta idiler.¹⁰

Türk dili tarihi içerisinde önemli bir yeri olan Uygur Türkçesi, kendi içinde iki döneme ayrılır. Birincisi eski Uygurca dediğimiz ve Göktürk yazı dilinden sonra eser vermeye başlayan tarihî dönemdir. İkincisi ise, 20. yüzyılda yeniden yazı dili olarak kullanılan Yeni Uygurca dediğimiz dönemdir.¹¹ Eski Uygur Türkçesi ve Çağatay Türkçesinin devamı niteliğindeki Uygur Türkçesi, 20.yüzyıl başlarında Çağdaş Uygur edebiyatı ile birlikte gelişmeye başlamıştır. *“Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi ile birlikte Bengütaş dönemi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Harezmi Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dönemleri olmak üzere çok uzun bir tarihi yazı dilleri tecrübesine dayanmaktadır.”*¹² Günümüzde Yeni Uygur Türkçesi veya Çağdaş Uygur Türkçesi gibi isimlerle anılan bu Türk lehçesi Türkçenin Güney-Doğu (Karluk) grubu lehçeleri arasında yer almaktadır. Günümüz Uygur Türkçesinin söz varlığını temelde Türkçe kelimeler oluştursa da Arapça, Farsça, Çince ve Rusça kelimelere de rastlanmaktadır.

Uygur Türkçesi çeşitli özellikler göz önüne alınarak temelde üç ağız grubuna ayrılmıştır. Bu ağız gruplarından birincisi olan Merkezi ağız grubu kendi içinde Ürumçi ağız, Kumul ağız, Turpan ağız, İli ağız Kaşgar-Atuş ağız, Tarım ağız; Tarım-alt ağız, Moğal alt-ağız, Kuça alt-ağız gibi alt kollara ayrılmaktadır. *“Merkezi ağız grubunu, edebi dillerinin üzerine oturtmuşlardır. Bu grup Urumçi merkez olmak üzere Kaşgar, Konaşehir, Yenişehir, Artuş, Aksu, Kuçar, Korlabey, Turfan, Piçan, Kumul ve Gulca gibi Uygur Türklerinin %80’ini barındıran yirmiden fazla vilayet ve nahiyenin ağızlarından oluşmaktadır.”*¹³ İkinci ağız grubu olan Hoten ağız grubu ise, Guma ağız, Karikaş ağız, Elçi ağız, Lop ağız ve Keriye ağız olmak üzere beş alt gruptan oluşmaktadır. Döñkotan ağız, Kara ağız ve Miren ağızından oluşan üçüncü ağız grubu ise Lopnor Ağız grubudur. *“Ana hatlarıyla üç gruba ayrılan Uygur Türkçesinin ağızlarından ikisi Hoten ile Lopnor grubu ağızlarıdır. Hoten grubu, Doğu Türkistan’ın güneybatısındaki Hoten vilayetine bağlı bölgelerde yaşayan, yaklaşık yarım milyon*

¹⁰ Erkin Emet “Doğu Türkistan Uygur Ağızları”, 2. Baskı, TDK Yay., Ankara, 2015, s.46.

¹¹ Ahmet Buran, Ercan Alkaya, “Çağdaş Türk Lehçeleri”, 9.Baskı, Akçağ Yay., Ankara, 2013, s.193.

¹² Levent Doğan, Uygur Türkçesi Grameri, 1. Baskı, Parafiks Yay., İstanbul, 2014, s.

¹³ Ahmet Buran, Ercan Alkaya, “Çağdaş Türk Lehçeleri”, 9. Baskı, Akçağ Yay., Ankara, 2013, s.193.

kişinin ağzını içerir. Lopnor grubu ise, Tarım nehrinin etrafında yaşayan ve Lopnor ahalisinin çoğunluğunu oluşturan ‘Kara Koşunlular’ tarafından konuşulur.”¹⁴

Doğu Türkistan Uygur ağızları ile edebi dil arasındaki fark o kadar fazla değildir. Böyle olmasına rağmen, ağız konuşan Uygurlar sadece ilçeler arasındaki ağız farklılıklarını değil, aynı zamanda kasabalar arasındaki ufak ağız farklılıklarını bile ayırt edebilirler.¹⁵

20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Arap harflerine dayalı bir alfabe kullanan Uygur Türklerinin alfabelerinde bu tarihten sonra bazı değişiklikler görülmeye başlar. Siyasi coğrafya farklılığı alfabe tamamen ayrılığı doğurmuştur. 1925-1930 yılları arasında yenileştirilmiş Arap alfabesini kullanan eski Sovyetler Birliği’nde yaşayan Uygur Türkleri, 1930-1947 yılları arasında Latin alfabesini kullanmışlarsa da, 1947 yılından sonra bugün kullanmakta oldukları Kiril alfabesine geçmişlerdir. Doğu Türkistan’da 1956 yılından sonra görülen Latin alfabesine geçme temayülü, 1974-1983 yılları arasında hayata geçme imkanı bulmuştur. 1983’te Sinkiang-Uygur Muhtar Bölgesi Halk Hükümeti tarafından alınan bir kararla, tekrar, bugün kullanılmakta olan Arap alfabesine dönmüştür.¹⁶

Günümüzde Kazakistan’da yaşayan Uygurlar, Kiril alfabesini kullanırken Doğu Türkistan’da yaşayan Uygurlar Arap alfabesini kullanmaktadırlar. Arap harflerine dayanan Uygur alfabesinde 32 harf, Kiril harfli Uygur alfabesinde ise 41 harf vardır.

Genel olarak bakıldığında kadim bir edebi tecrübeye sahip olan Uygur Türkçesinde tam olarak oturmuş yazım kurallarının oluşmamasını da Uygur Türklerinin sık sık alfabe değiştirmek zorunda kalmalarına bağlamak mümkündür.

¹⁴ Ahmet Buran, Ercan Alkaya, “Çağdaş Türk Lehçeleri”, 9. Baskı, Akçağ Yay., Ankara, 2013, s.193.

¹⁵ Erkin Emet, “Doğu Türkistan Uygur Ağızları”, 2. Baskı, TDK Yay., Ankara, 2015, s.58.

¹⁶ Rıdvan Öztürk, “Yeni Uygur Türkçesi Grameri”, 3. Baskı, TDK Yay., Ankara 2015, s.2.

BİRİNCİBÖLÜM

DİL İNCELEMESİ

1.1. SES BİLGİSİ

1.1.1. Ünlüler

Çalışmamızda incelediğimiz romanın yazımında kullanılan Arap harfli Uygur alfabesinde sekiz adet ünlü harf vardır. Bu ünlülerin karşılıkları ise şu şekildedir.

A a: Bu ünlü “kalın a” sesini karşılamaktadır. Kelime içerisinde hangi ünsüzün yanında olursa olsun kalın okunur.

tamaq “yemek” (24/7) anla- “anla-, işit-” (258/9)

ayal “kadın” (444/5) tart- “çek-” (387/7)

E e: Bu ünlü daha açık ve geniş bir e sesini karşılamaktadır. “Q, Ğ, X” ünsüzlerinin yanında kullanıldığı zaman “a” telaffuzuna yaklaşıp.

kesel “hasta” (6/2) peqet “fakat” (90/4)

kel- “gel-” (96/6) qeğez “kağıt” (267/11)

xever “haber” (96/19) xelq “halk” (126/1)

É é: È ünlüsü Türkiye Türkçesindeki e’den daha kapalı ve dardır. Uygur Türkçesi’nin aslî kelimelerinin ilk hecesinde, yabancı dilden giren kelimelerin ise bütün hecelerinde görülebilir.¹⁷

yé- “ye-” (24/7) yéza “köy” (114/4)

télévizor “televizyon” (384/6) téléfun “telefon” (294/6)

İ i: Yeni Uygur Türkçesinde (i) sesi oldukça zayıflamıştır ve alfabe gösterilmez, hatta art damak ünsüzleriyle hece kurulduğu durumda dahi (i) (qiz ‘kız’) sesine daha yakın bir biçimde telaffuz edilir.¹⁸

¹⁷ Rıdvan Öztürk, “Yeni Uygur Türkçesi Grameri”, 3. Baskı, TDK Yay., Ankara 2015, s. 5.

¹⁸ Ayhan Çelikbay, “Yeni Uygur Türkçesindeki Ses Hadiselerine Art Zamanlı Bir Bakış”, Sosyal Bilimler Dergisi, 2006, S.15, s.109.

Uygur alfabesinde “I” sesini karşılayan bir işaret bulunmadığından bütün “ı” lar “i” lemiştir. Alfabede bütün “ı” ve “i” ler tek bir işaret ile (i) gösterilir.

yiğil- “toplan-” (312/4) başliq “başkan” (228/12)

uniñ “onun” (237/12) qil- “yap-” (243/11)

xiyal “hayal” (33/2) xil “yıl” (72/5)

O, Ö, U, Ü: Uygur Türkçesindeki yuvarlak ünlülerdir. “O ve Ö” geniş yuvarlak ünlülerdir. “U” ve “Ü” ise dar yuvarlak ünlülerdir. Bu ünlüler hangi ünsüzün yanında yer alırlarsa alsınlar telaffuzları veya karşıladıkları ses değişmez.

oqet “meslek” (66/1) öy “ev” (6/11)

quruq “kuru” (210/15) üstel “masa” (87/12)

Uygur Türkçesinde ünlülerin sınıflandırılması şu şekildedir:

Düz	Yuvarlak			
	Geniş		Dar	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Kalın:	a	-	o	u
İnce:	e é	i	ö	ü

1.1.1.1. Ünlü Uyumları

1.1.1.1.1. Büyük Ünlü Uyumu

En genel ifadeyle büyük ünlü uyumu kalınlık-incelik uyumudur. Bir kelimenin ilk hecesinde kalın ünlü (a, o, u) bulunuyorsa diğer heceler de kalın ünlü ile devam etmeli, ince ünlü (e, é, i, ö, ü) bulunuyorsa diğer heceler de ince ünlü ile devam etmelidir.

dada “baba” (369/16) xever “haber” (21/3)

panaq “basık burun” (150/1) kéyin “sonra” (168/9)

Yabancı dillerden giren kelimelerde büyük ünlü uyumu aranmaz. Bu kelimelerde kelimenin son hecesindeki ünlünün kalınlık-inceliğine göre ek getirilir.

téléfanni “telefonu” (111/11) şara’iti “koşulu” (114/5)

Uygur Türkçesinde büyük ünlü uyumunu aksatan en önemli özellik ı ve i ünlülerinin birleştirilerek tek bir harfle gösterilmesidir.¹⁹

qolida “elinde” (93/2) qattiq “sert” (378/17/)

Uygur Türkçesinde büyük ünlü uyumunu aksatan ikinci önemli bir özellik de bazı tek tip ekler ile ekleşme yolundaki birleşik şekillerdir.²⁰

öginivaldi “öğrendi” (276/7) beriñlar “verseniz” (438/3)

bolidiğan “olacağı” (132/18) esqatidiken “yardımcı olacakmış” (318/15)

1.1.1.1.2. Küçük Ünlü Uyumu

Küçük ünlü uyumu düz ünlü (a, e, é, i) ile başlayan kelimelerin yine düz ünlü ile devam etmesi, yuvarlak ünlü (o, ö, u, ü) ile başlayan kelimelerin ise yine yuvarlak ünlü veya düz geniş ünlü (a, e) devam etmesi kuralıdır.

başçiliq “yönetmenlik” (123/7) xizmetçi “memur” (6/1)

oyla- “düşün-” (96/7) bölüm “bölüm” (114/12)

Uygur Türkçesinde şahıs, iyelik, yükleme, tamlama ve görülen geçmiş zaman ekleri ile bazı yapım ekleri tek şekilli olduğundan bu uyum bozulur²¹

kördi “gördü” (30/5)yüzi “yüzü” (72/12)

qaramtul “karamsı” (123/12) yüzümni “yüzümü” (381/3)

Küçük ünlü uyumu alınma kelimelerde de bozulur. Aslında alınma kelimelerde uyum aramak da gerekmez²²

télévizor “televizyon” (384/6) téléfon “telefon” (48/3)

ünivérsitet “üniversite” (276/10) rayon “bölge” (222/16)

¹⁹ Rıdvan Öztürk, “Yeni Uygur Türkçesi Grameri”, 3. Baskı, TDK Yay., Ankara 2015, s.7.

²⁰ Rıdvan Öztürk, “Yeni Uygur Türkçesi Grameri”, 3. Baskı, TDK Yay., Ankara 2015, s.7.

²¹ Ahmet Buran, Ercan Alkaya “Çağdaş Türk Yazı Dilleri2”, 1.Baskı, Akçağ Yay., Ankara, 2014, s.103.

²² Ahmet Buran, Ercan Alkaya “Çağdaş Türk Yazı Dilleri2”, 1.Baskı, Akçağ Yay., Ankara, 2014, s.103.

1.1.1.2. Ünlü Değişmeleri

1.1.1.2.1. Kalın Ünlülerin İncelmesi

a > é:

lékin “lakin” (435/15)

béşi “başı” (228/4)

élip “alıp” (237/4)

yézil- “yazıl-” (102/3)

yéqin “yakın” (381/3)

bés- “bas-“ (348/1)

a > e:

eqil “akıl” (51/8)

bext “baht” (180/13)

xeq “halk” (396/7)

xever “haber” (363/10)

a > i:

ani “ana” (249/4)

bala “bali” (378/5)

başqi “başka” (87/20)

qéynita “kaynata” (90/7)

u > ü:

müellim< muallim “öğretmen” (276/1)

ürümçi “urumçi” (249/15)

bügün “bugün” (138/3)

u > ö:

Bu inceleme hadisesi “gûr > gör (mezar)” örneğinde olduğu gibi genelde Farsça kelimelerdeki “û” harfinin “ö” ye dönüşmesi şeklinde görülmektedir. İncelediğimiz metinde tek bir örneği vardır.

gûya > göya “sözde” (24/5)

1.1.1.2.2. İnce Ünlülerin Kalınlaşması

i > a:

toğri > toğra “doğru” (39/10)

cahan “cihan” (180/13)

e > a:

çerce- > çarçi- “yorul-” (96/8)

Bazı Farsça kelimelerdeki ince (e) ünlünün kalın ünlüye (a) dönüştüğü görülür.

cengel > cañgal “orman” (174/3)

1.1.1.2.3. Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması

a > o:

açuq > oçuq “açık” (168/14) yaşur- > yoşur- “gizle-” (171/11)

ET. qatun > xotun “hatun” (441/2) ET. tabışgan > toşqan “tavşan” (294/18)

e > ö:

öy “ev” (102/20) söy- “sev-” (24/8)

tömür “demir” (246/9) ET. etük > ötük “çizme” (18/14)

ı > u:

ET. sın- > sun- “kır-” (165/3)

ET. qırdır- > qirdur- “kırdır-” (69/20)

1.1.1.2.4. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi

Bir yuvarlak ünlünün düz ünlüye dönüşmesi olayına düzleşme denir. Bu olayın meydana gelmesinde Yeni Uygur Türkçesindeki kelimelerin küçük ses uyumuna uydurulmak istenmesinin çok büyük rolü vardır. Bu olay neticesinde Yeni Uygur Türkçesine yabancı dillerden geçmiş kelimeler, birkaç istisna dışında küçük ses uyumuna uydurulmaktadır.²³

u > a:

yoğan < ET. yoğun DLT. yoğun (186/14)

qoral < ET. qural “silah” (426/5)

²³ Volkan Coşkun, “Uygur Türkçesinde Ünlülerin Sınıflandırılması ve Ünlü Değişmeleri”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Ankara, 1998, S.6, s.813.

“Toğra” kelimesi Uygur Türkçesinde “toğri” şeklinde de görülmektedir. Uygur Türkçesine önce “toğri” şeklinde giren bu kelimenin sonradan “toğra” şekline dönüşmesi aynı zamanda “i > a” değişimine de örnektir.

ü > e:

Fa. rüsvâ > resva “rüsva” (429/4)

ET. tilkü > tülke “tilki” (81/4)

ü > i:

belgi < ET. belgü TT. belge (12/6)

ölim “ölüm” (159/3)

u > i:

Eski Türkçe kelimelerdeki “u” harfinin Uygur Türkçesinde düzleşerek “i” ye dönüştüğü görülür. İncelediğimiz metinde bu değişimin örneğine rastlanmamaktadır.

çiviq < ET. çubuq TT. çubuk²⁴

1.1.1.2.5. Geniş Ünlülerin Daralması

Geniş ünlülerin daralması olayıdır. Bu olayda düz ünlülerle düz ünlüler, yuvarlak ünlülerle yuvarlak ünlüler yer değiştirir ve sonuçta küçük ses uyumunda bir bozulma görülmez. Küçük ses uyumunda bir bozulma meydana getirmeyen daralma olayı, Yeni Uygur Türkçesinin bir tercihidir. Türkiye Türkçesinde geniş seslerin tercih edildikleri yerlerde, Yeni Uygur Türkçesinde genelde dar sesler tercih edilmektedir.²⁵

a > i:

ani “ana” (249/4)

bala “bali” (378/5)

başqi “başka” (87/20)

qéynita “kaynata” (90/7)

“a” nın “i” ye dönüşmesi durumu hem kalın ünlünün incelmesine hem de geniş ünlünün daralmasına örnektir.

²⁴ Levent Doğan, Uygur Türkçesi Grameri, 1. Baskı, Parafiks Yay., İstanbul, 2014, s.7.

²⁵ Volkan Coşkun, “Uygur Türkçesinde Ünlülerin Sınıflandırılması ve Ünlü Değişmeleri”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Ankara, 1998, S.6, s.809.

e > i:

yüriki “yüreği” (186/1)

hemmesi > hemmisi “hepsi” (390/19)

menesiz > menisiz “manasız” (231/5)

o > u:

buzul- “bozul-” (312/3)

doxtur “doktor” (357/8)

buyun “boyun” (378/9)

tuğ- “doğ-“ (51/13)

ö > u:

şopur “şoför” (54/10)

1.1.1.2.6. Dar Ünlülerin Genişlemesi

Kelime içindeki dar ünlülerin genişlemesi olayıdır. Bu olayda düz ünlülerle düz ünlüler, yuvarlak ünlülerle yuvarlak ünlüler yer değiştirir. Küçük ünlü uyumunda herhangi bir bozulma meydana getirmeyen genişleme olayı, Yeni Uygur Türkçesinin bir tercihi olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde dar seslerin tercih edildikleri yerlerde, Yeni Uygur Türkçesinde genellikle geniş sesler tercih edilmektedir.²⁶

i > a:

qoza > quzi “kuzu” (24/7)

toğri > toğra “doğru” (39/10)

i > e:

şehir “şehir” (51/10)

tülke “tilki” (81/4)

edare “idare” (12/2)

u > o:

hoquq “hukuk” (378/9)

²⁶ Volkan Coşkun, “Uygur Türkçesinde Ünlülerin Sınıflandırılması ve Ünlü Değişmeleri”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Ankara, 1998, S.6, s.812.

soal “sual” (198/4)

ü > ö:

hökümet “hükümet” (27/1)

hörmet “hürmet” (264/12)

1.1.1.3. Ünlü Türemesi

Ünlü türemesi kelimenin aslında olmayan bir ünlünün türemesi hadisesi olarak tanımlanmaktadır. Bu hadisenin esas nedeni kelime sonunda yan yana bulunan iki ünsüzün telaffuz edilememesidir.²⁷

Uygur Türkçesinde özellikle Arapçadan girmiş olan kelimelerde iki ünsüz arasında ünlü türemesi görülmektedir.²⁸

ömr > ömür “ömür” (117/9)

şükr > şükür “şükür” (372/5)

fıkr > fikir “fikir” (435/12)

Diğer yabancı dillerden giren kelimelerde de iki ünsüz arasında bir ünlünün türediği görülmektedir.

pılan “plan” (219/5)

1.1.1.4. Ünlü Düşmesi

Genel Türkçe'nin vurgusuz orta hecenin dar ünlüsünün düşme hadisesi Yeni Uygur Türkçesinde de görülür.²⁹

sinil > siñlisi “kız kardeşi” (144/15)

éğiz > ağzim “ağzım” (150/4)

orun > ornidin “yerinden” (90/12)

aşikare > aşkara “aşikar” (18/12)

²⁷ Nursan İldırı, “Mücrim Âbid Divânı (İnceleme-Metin-Dizin)”, Doktora Tezi, Erzurum, 2016, s.32.

²⁸ Levent Doğan, Uygur Türkçesi Grameri, 1. Baskı, Parafiks Yay., İstanbul, 2014, s. 12.

²⁹ Levent Doğan, Uygur Türkçesi Grameri, 1. Baskı, Parafiks Yay., İstanbul, 2014, s. 12.

1.1.1.5. Ünlü Birleşmesi

Grammer birliğinde yan yana gelen iki ünlü birleşerek bir ünlü teşkil ederler. Bu ünlü bazen önceki ünlüye bazen de sonraki ünlüye benzer.

ne erse > nerse “nesne,şey” (285/2)

1.1.1.6. Ünlü Korunmaları

neççe “nice, kaç” (120/13)

tecridi “tecrübe” (78/6)

mümkün “mümkün” (432/10)

çarşembe “çarşamba” (315/16)

kiçik “küçük” (363/13)

1.1.1.7. Hece Düşmesi

Bazen benzer sesleri taşıyan art arda hecelerden birinin zamanla eriyip kaybolması sonunda, hece düşmesi veya hece yutulması dediğimiz olay meydana gelir.³⁰

mavu < mana bu “bu, işte” (421/17)

bopti < boluptu “olmuş” (30/22)

1.1.1.8. Ünlü Kaynaşması

Ayrı hecelerdeki iki ünlünün bir tek ünlüde veya birden çok hecedeki seslerin tek hecede toplanması olayıdır. Bu durum daha çok kelime birleşmelerinde görülür.³¹

bilelmey < biley-al-may “bilemiyor” (60/11)

ekel- < alıpkel- “getir-” (153/3)

işley < işle-y-ey “çalışayım” (12/2)

³⁰ Rıdvan Öztürk, “Yeni Uygur Türkçesi Grameri”, 3. Baskı, TDK Yay., Ankara 2015, s. 23.

³¹ Volkan Coşkun, “Yeni Uygur Türkçesinde Ses Uyumu ve Ses olayları”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Ankara, 1998, S.6, s.800.

1.1.1.9. Uzun Ünlüler

Uygur Türkçesinde uzun i sesleri (î) genelde kelime sonlarında “y” harfiyle birlikte gösterilir.

esliy < aslî “önemli, temel” (438/3)

tasaddipiy < tesadüfî “tesadüfen” (402/7)

1.1.2. Ünsüzler

Uygur Türkçesinde ünsüzleri karşılamak üzere yirmi dört farklı işaret (b, c, ç, d, f, g, ğ, h, x, j, k, q, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z,) vardır. Söz konusu işaretleri transkripsiyon alfabesi başlığı ile vermiştik. Uygur Türkçesinde bir metnin transkripsiyonu yapılırken gırtlaktan çıkarılan “q, ğ, x” ve genizden gelen nazal n (ñ) harflerine dikkat edilmelidir.

Tablo 1. 1. Yeni Uygur Türkçesindeki ünsüzler aşağıdaki şemada gösterilmiştir.³²

ÜNSÜZLER			Çift dudak	Diş dudak	Diş-diş eti	Diş eti	Ön damak avurt	Arka damak	Gırtlak
Sürtünme siz	Yumuşak	Geniz	m		n			ñ	
		Akıcı					l y		
		Titrek					r		
Sürtünmeli	Süreksiz	Tonlu	b		d	c	g		
		Tonsuz	p		t	ç	k	q	
	Sürekli	Tonlu		v	z	j		ğ	
		Tonsuz		f	s	ş		x	h

³² Habibe Yazıcı Ersoy, “Yeni Uygur Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, 2007, s.366.

1.1.2.1. Ünsüz Uyumları

Ötümlülük uyumu: Bir ünlüyle veya yumuşak ünsüzle biten kelimeye ünsüzle başlayan bir ek getirildiğinde, o ekin ilk ünsüzü yumuşak olmalıdır. Uygur Türkçesinde bazı istisnalar dışında bu kural bozulmamıştır.

aldide “önünde” (306/10)olturalmidi “oturamadı” (45/11)

kelgen “gelmiş, gelen” (132/3) yeğisiga “düşmanına” (18/3)

öyge “eve” (42/7) künde “günde, gündüzde” (309/18)

Kuralın bozulduğu durumlar

birinçi “birinci” (84/1)

bunçilik “bu kadar” (282/4)

Ötümsüzlük uyumu: Sert ünsüzle biten bir kelimeye ünsüzle başlayan bir ek getirildiğinde ek de sert ünsüzle başlamalıdır. Uygur Türkçesinde sertlik uyumunun da genelde sağlandığı görülür.

ketti “gitti” (33/19)

başliqqa “başkana” (132/6)

ketken “gitmiş, giden” (42/9)

1.1.2.2. Ünsüz Değişmeleri

b- > m-

Türkiye Türkçesindeki kelime başında bulunan “b” sesinin Uygur Türkçesinde bazı kelimelerde “m” olduğu görülür.

men “ben” (15/16)

miñ “bin” (237/5)

meñgü “bengü” (237/13)

muz “buz” (33/2)

t- > ç-

Eski Türkçede “t”, Türkiye Türkçesi’nde “d” ile ifade edilen bazı kelimeler Yeni Uygur Türkçesi’nde “ş” ünsüzünün etkisiyle ön seste “ç” li şekliyle kullanılmaktadır.³³

çüş < ET. tüş “düş” (168/13) çüşün- < ET. tüşün- “düşün-” (270/7)

çüş- < ET. tüş- “düş-” (366/5) çiş < ET. tiş “diş” (306/17)

s- > ç-

çaç “saç” (177/13)

çaç- “saç-” (246/13)

çaşqan “sıçan” mazar çaşqini “mezar sıçanı” (306/5)³⁴

f-, -f-, -f > p-, -p-, -p

peqet “fakat” (90/4)

payda “fayda” (237/2)

terep “taraf” (207/3)

terepdar “tarafdar” (375/11)

b- > p-

pütün “bütün” (9/2)

piçaq “bıçak” (114/13)

pütür- “bitir-” 8156/5)

poq “bok” (399/13)

b- > v-

münasevet “münasebet” (12/12)

sevep “sebep” (84/3)

xever “haber” (21/3)

elvette “elbette” (183/2)

q- > ğ- ; -q- > -ğ- ; k- > -g

tüget- “tüket-” (12/5)

ğulaç “kulaç” (315/13)

séğın- < ET. sakın- “özlemek” (36/3)

g- > ğ-

tuyğu “duygu” (9/3)

³³ Levent Doğan, Uygur Türkçesi Grameri, 1. Baskı, Parafiks Yay., İstanbul, 2014, s. 16.

³⁴ Çaşqan (sıçan) kelimesi, belirtisiz isim tamlamasına girdiği zaman iyelik eki “ı” nin etkisiyle “a > i” değişmesi olur ve “çaşqini” şeklinde yazılır. Örn: Dala çaşqini (bozkır sıçanı) Bkz: Emir Necipoviç Necip, Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü (Çev. İklil Kurban), 3. Baskı, TDK Yay., Ankara, 2013, s. 72.

tağ < ET. tag (123/7)

bolğay < ET. bolgay (441/12)

uluğ < ET. ulug (93/9)

Bazı Diğer Ünsüz Değişmeleri

İkizleşme

Çok heceli kelimeler bünyesinde, iki ünlü arasında kalan “t, r, k, p, s, ç, q, l, m, ñ” gibi ünsüzlerin, bazen kuvvetli vurgulamalara, bazen de sebebi anlaşılmayan eğilimlere bağlı olarak ikizleşmesi hadisesine hem edebî dilde hem de ağızlarda sıkça rastlanır.³⁵

neççe < neçe “ne kadar, kaç” (33/7) qassap “kasap” (114/14)

aççiq < açığ “acı” (93/3) ikki < iki “iki” (117/3)

Tekleşme

Yan yana bulunan eşit boğumlanma niteliğine sahip olan ünsüzlerin, muhtemelen az çabayla söyleme gereği, tek bir boğumlanma noktası ve süre kazanmak üzere tekleşmesi hadisesi.³⁶

dukan “dükkan” (132/3)

ehmiyet “ehemmiyet” (126/4)

Ünsüz Düşmesi

Ünsüz düşmesi olayı, Türkçenin en eski dönemlerinden beri gerek Türkçe kelimelerde gerekse yabancı dillerden alıntılanan kelimelerde sıkça karşılaşılan bir ses olayıdır. Bu ses olayının gerçekleşme sebebi dilin en az çaba yasasıdır.³⁷

hasira- < halsira- “halsizleş-“ (363/9)

töt < tört “dört” (129/13)

qaptu < qaliptu “kalmış” (162/6)

³⁵ Erkin Emet, “Doğu Türkistan Uygur Ağızları”, 2. Baskı, TDK Yay., Ankara, 2015, s.215.

³⁶ Erkin Emet, “Doğu Türkistan Uygur Ağızları”, 2. Baskı, TDK Yay., Ankara, 2015, s.225.

³⁷ Nursan İldırı, “Mücrim Âbid Divânı (İnceleme-Metin-Dizin)”, Doktora Tezi, Erzurum, 2016, s.28.

Ünsüz Türemesi

T. Tekin'e göre önseste “y-” türemesinin söz başındaki uzun ünlülerle ilgili olduğuna ilk dikkati çeken L. Ligeti olmuştur. Ana Çuvaşça döneminde başlamış olup daha ziyade başında birincil uzun ünlü olan kelimelerde görülmektedir. T. Tekin Ana Çuvaşçadan başlayarak tarihî yazı dilleri ile yeni lehçe ve şivelerden topladığı örneklerle konuyu ayrıntılı şekilde ortaya koymuştur. Yayınlanan Uygur metinlerinin bazı kelime başında “y-” önsesine yer verildiği ve bazı kelimelerin iki şekilde tespit edildiği görülmektedir.³⁸

yiğla- < (y) iğla- “ağla-” (411/13)

yıraq < ıraq “ıraq, uzak” (192/13)

Sonu ünlü ile biten bazı kelimelere iyelik eki getirilirken bir y veya r türemesi görülür.³⁹

arzu > arzu-y-um “arzum” (102/3)

Yer Değiştirme (Metatez)

Ses aktarımı da denen olay, sözcük içinde seslerin, genellikle ünsüzlerin yer değiştirmesi olarak tanımlanabilir. Daha çok komşu sesler arasında görülür. Bu hadise Doğu Türkistan Uygur ağızları içinde Lopnor ağızında gözle görülür şekilde karşımıza çıkarken, diğer ağızlarda bir iki kelimeyle sınırlı olarak dikkat çeker.⁴⁰

tecirbe “tecrübe” (78/6)

körset- “göster-” (228/8)

Ünsüz Korunmaları

“t” korunması

tağ “dağ” (354/5)

tuyğu “duygu” (285/3)

til “dil” (81/12)

“k” korunması

³⁸ Kemal Erarslan, “Eski Uygur Türkçesi Grameri”, 1. Baskı, TDK Yay., Ankara, 2012, s.82.

³⁹ Rıdvan Öztürk, “Yeni Uygur Türkçesi Grameri”, 3. Baskı, TDK Yay., Ankara, 2015, s.22.

⁴⁰ Erkin Emet, “Doğu Türkistan Uygur Ağızları”, 2. Baskı, TDK Yay., Ankara, 2015, s.225.

kel- “gel-” (105/3) köz “göz” (144/14)

kün “gün” (84/1) kelin “gelin” (87/7)

“ç” korunması

neççe “nice” (33/7)

aççıq “acı” (93/3)

keçe “gece” (24/4)

q korunması

aqivet “akıbet” (372/3)

quruq “kuru” (381/11)

qısqa “kısa” (120/9)

“b” korunması

bol- “ol-” (81/5)

ber- “ver-” (228/6)

bilen “ile” (87/7)

“g” korunması

ögey “üvey” (144/15)

yigirme “yirmi” (129/9)

ege “iye, sahip” (33/12)

“ñ” korunması

miñ “bin” (156/10)

keñ “geniş” (39/5)

1.2. ŞEKİL BİLGİSİ

1.2.1. Kelime Türetme

1.2.1.1. İsimden İsim Yapım Ekleri

+liq, +luq, +lük

Başlangıçtan beri Türkçenin belli başlı isimden isim yapma eklerinden biri olarak kullanıla gelmiştir. Çağatay Türkçesi ve Özbek Türkçesinde “+lık, +lik, +luk, +lük” şeklinde olan ek Türkçenin en işlek isimden isim yapma eklerinden biridir. Yeni Uygur Türkçesinde “+lik, +luk, +lük” şekilleri kullanılmaktadır.⁴¹

Herhangi bir yere veya nesneye aitlik, mensubiyet, varlık, çokluk gibi anlamlar katarak yeni bir kelime türetir. Uygur Türkçesinde “ı” ve “i” harfleri tek bir işaret ile karşılandığından +lıq şekli bulunmamaktadır.

boyluq “boylu” (33/10) xorluq “çirkinlik, rezillik” (117/14)

toğriliq “doğruluk” (435/8) başliq “başkan” (96/9)

+sız, +siz, +suz, +süz

Yokluk ve olumsuzluk ifadeli sıfat mahiyetinde isimler teşkil eden ve yaygın kullanılışı olan bir isimden isim yapma ekidir. W. Bang, ekin yapısını “sı-” fiilinden “-z” ile yapılmış bir isim kabul edip, kullanılıştan düştükten sonra dört şekliyle devam ettiğini belirtir.⁴²

ademsiz “insansız” (9/2) nursiz “ışsız” (405/18)

koñülsiz “isteksiz” (159/10) taqatsiz “güçsüz” (243/5)

+çi

işçi “işçi” (123/3) xizmetçi “hizmetçi” (6/1)

növetçi “nöbetçi” (318/13) sen’etçi “sanatçı” (102/3)

yalğançı “yalancı” (450/11) aldamçı “hileci” (423/4)

⁴¹ Talip Yıldırım, “Yeni Uygur Türkçesinde İsimden İsim Yapım Ekleri”, Türkoloji Dergisi, 2001, S.14, s.256.

⁴² Kemal Erarslan, “Eski Uygur Türkçesi Grameri”, 1. Baskı, TDK Yay., Ankara, 2012, s.102.

+çil

Eklendiği isme taraftar, yandaş veya onu seven anlamı erir.

rastçil “gerçekçi” (438/16)

+çaq, +çek, +çuq, +çük

Yeni Uygur Türkçesinde ekin sadece “+çak” şekli görülür, bu nedenle ek ünlü ve ünsüz uyumu dışındadır. Türkçede başlangıçtan beri kullanılan fakat işlekliği gittikçe azalan bu ek, Çağatay Türkçesi ve Özbek Türkçesinde “+çak, +çek” şeklindedir. İsimlere gelerek küçültme ve sevgi bildiren yeni isimler yapar.⁴³

dümçek “kambur” (87/11)

yançuq “cep” (144/4)

yölençük “destek” (228/2)

+çe

iñlizçe “ingilizce” (276/2)

hazirçe “şimdilik” (219/6)

bölekçe “ayrıca, başka” (390/1)

eksiçe “aksi hâlde” (438/1)

+çan

ehtiyatçan “ihtiyatlı” (237/10)

+daş, +deş

qérindaş “kardeş” (351/10)

yoldaş “yolları bir” (33/17)

savaqdaş “sınıf arkadaşı” (261/10)

+añ

Örneğine çok fazla rastlanan bir ek değildir.

boşañ “beceriksiz, iradesiz” (180/9)

⁴³ Talip Yıldırım, “Yeni Uygur Türkçesinde İsimden İsim Yapım Ekleri”, Türkoloji Dergisi, 2001, S.14, s.259.

+ge, +qa

başqa “başka” (381/4)

+ğina, +gine, +qina, +kine

kiçikkine “küçücük” (393/11)

boşqina “bomboş” (177/15)

tinçqina “sakinçe” (147/4)

+raq, +rek

azraq “azıcık” (219/13)

eskirek “eskice” (186/16)

cahilraq “cahilce” (333/7)

tézrek “hızlıca” (234/8)

+ (I)mtII + (U)mtUI

Yeni Uygur Türkçesinde “+ (I)mtII, + (U)mtUI” eki renk bildiren isimlere eklenerek o nesnede ilgili rengin az miktarda bulunduğunu ifade eder.⁴⁴

qaramtul “karamsı” (309/14)

+er

birer “bir, birer” (405/4)

+ylen, +eylen

ikkiylen “ikimiz, ikiniz, ikisi” (435/18)

neççeylen “kaçımız, kaçınız, kaçı” (75/4)

hemmeylen “hepimiz, hepimiz” (261/12)

+lap, +lep

Eklendiği isme aşırı çokluk ve topluluk anlamı verir.

miñlap “binlerce” (435/14)

+nçi

birinçi “birinci” (450/5)

⁴⁴ Aysun Demirez Güneri, “Yeni Uygur Türkçesinde Benzerlik İşlevli Yapım Ekleri”, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, 2017, S.10, s.15.

ikkinçi“ikinci” (33/10)

+çiliq, çilik

+çi ve +lik eklerinin birleşmesiyle meydana gelen ek isimle ifade edilen kavrama dayalı olarak ismin kavramla ilişkisini gösteren isimler yapar.⁴⁵

işçiliq “işçilik” (114/13)

déhqançiliq “çiftçilik” (225/9)

memarçilik “mimarlık” (135/16)

+darçiliq

Bu ek geldiği ismin ifade ettiği kavramla ilişkide olan kişilerin durumunu belirten isimler yapar.⁴⁶

méhmandarçiliq “misafirperverlik” (234/1)

atidarçiliq “yardımcılık, ” (360/13)

İsimden İsim Yapan Bazı Yabancı Ekler

+baz, +vaz

yurtvaz “yurtsever” (450/9)

+dar

emeldar “memur” (78/6)

+gar, +ger, +qar, +ker

sodiger “tüccar” (366/11)

yeziker “yazıcı” (222/6)

+istan

qebristan “mezarlık” (441/16)

⁴⁵ Habibe Yazıcı Ersoy, “Yeni Uygur Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, 2007, s. 369.

⁴⁶ Habibe Yazıcı Ersoy, “Yeni Uygur Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, 2007, s. 369.

+xana

méhmanxana “misafir odası” (93/6)

aşxana “mutfak” (444/11)

doxturxana “hastane” (306/18)

+dan

çaydan “çaydanlık” (27/3)

+na

Yokluk ve olumsuzluk anlamı veren bir ön ektir.

namerd “mert olmayan” (219/6)

1.2.1.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri**-maq, -mek**

qurutmaq “kurutmak” (231/11)

qoymaq “bırakmak” (30/23)

çaqmaq “kırmak, bozmak, yakmak” (174/10)

yemek “yemek” (78/13)

-ş

Her türlü fiil tabanına gelerek hareket isimleri türeten bir ektir.

biliş “bilmiş” (336/2)

yürüş “yürüyüş” (444/17)

olturuş “oturuş, oturum” (111/18)

yalvuruş “yalvarış” (108/2)

-çaq, -çek

Fiilin ifade ettiği harekete uygun özellik bildiren sıfatlar türetir.

dümçek “kambur” (87/12)

-çuq

Fazla işlek bir ek değildir. Sıfat işlevinde isimler türetir.

yançuq “cep” (81/3)

-duq

harduq “yorgunluk” (312/15)

-aq, -ek

piçaq “bıçak” (114/13)

olturaq “yerleşik” (267/12)

yataq “yatak” (57/9)

-q, -k

ağriq “ağrı” (54/5)

tüzük “düzgün” (144/13)

tapşuruq “vazife” (276/2)

buzuq “bozuk” (18/11)

-ğan, -gen, -qan, -ken

tuqqan “akraba” (84/4)

turğan “mukim” (195/3)

-ğuş, -güş, -quç, -küç

yapquç “örtü” (309/2)

başlanğuş “başlangıç” (408/20)

köydürgüş “yakıcı” (285/1)

-ğü, -gü, -qu, -kü

tuyğu “duygu” (9/4)

-ğuçi, -güçi, -ğuçi, -küçi

oqutğuçi “öğretmen” (210/1)

başqurğuçi “yönetici” (24/12)

kütküçi “bekleyen” (108/13)

-ğur, -gür, -ğur, -kür

Fiilin belirttiği harekete uygun özellik belirten sıfatlar türetir. İşlek bir ek değildir.

ötkür “keskin” (186/12)

-m

bölüm “oda” (12/3)

kélişim “anlaşma” (195/12)

-n

yiğın “toplantı” (21/4)

kélin “gelin” (87/6)

-miş, -muş, -müş

turmuş “hayat” (39/15)

-mas, -mes

körünmes “görünmez” (36/17)

yürmes “yürümez” (339/4)

1.2.1.3. İsimden Fiil Yapım Ekleri

+a, +e

Kullanımı yağın olup genellikle tek heceli isimlerden fiil türetir.

çüşe- “düşünde gör-” (6/1)

tile- “dile-” (393/14)

qiyna- “eziyet et-” (411/14)

+ar, +er, +r

Genellikle sıfatlara eklenerek fiiller türetir.

qizil + ar >qizar- “kızır-” (21/17)

+ay, +ey, +y

Genellikle sıfat türünde kelimelere gelerek dönüşlü fiiller türetir.

saqay- “iyileş-” (57/8)

sarğay- “sarar-” (405/17)⁴⁷

+da, +de, +ta, +te

Bu ek genellikle sonu ünsüzle biten tek heceli kelimelere getirilir. Ekin ünlü ile biten kelimelere getirilişi yaygın değildir.⁴⁸

izde- “ara-” (306/3)

alda- “aldat-” (129/14)

+ğar, +qar, +ker

Çok sık kullanılan bir ek değildir. Genellikle ünsüzle biten kelimelere eklenerek fiiller türetir.

başqar- “yönet-” (27/7)

eskert- “hatırla-” (213/10)

+i, +u, +ü

Tek heceli sıfat ve taklidi kelimelere geldiği sıkça görülen bir ektir.

renci- “darıl-” (18/4)

+ilda, +ilde, +ulda, +ülde

epilde- “rahatla-” (174/14)

ğūñulda- “ıslık çal-” (354/7)

+ira, +ire

yaltira- “ışılta-” (297/6)

aldira- “acele et-” (6/9)

+ırqa, +iqa

téñırqa- “hayret et-” (402/6)

rastıqa- “doğrula-” (180/4)

⁴⁷ “Sariğ” kelimesinin manası “sarı” olup bu kelime isimden fiile dönüşürken ünlü düşmesi olmuştur.

⁴⁸ Rıdvan Öztürk, “Yeni Uygur Türkçesi Grameri”, 3. Baskı, TDK Yay., Ankara 2015, s.32.

+q, +k

yoluq- “rastla-” (9/6)

+qir, +kir, +qur, +kür

Genelde taklidi kelimelerden geçişsiz anlamlı fiiller türetir. Yaygın bir ek olmadığından örnek sayısı sınırlıdır.

tükür- “tükür-” (63/9)

küşkür- “kışkır-” (216/3)⁴⁹**+qira, +qura, +küre**

Genelde sonu r ile biten tek heceli taklidi kelimelere getirilerek fiiller türetir.

pirqira- “uçup git-” (432/9)⁵⁰varqira- “bağırmaq” (6/6)⁵¹**+la, +le**

Uygur Türkçesindeki en yaygın isimden fiil eklerinden birisidir. Her türlü isme eklenerek onlardan fiiller türetir.

oyla- “düşün-” (6/10)

payla- “pay et-” (192/10)

boyla- “boyla-” (240/16)

hazırla- “hazırla-” (351/17)

+laş, +leş

cidiyleş- “ciddileş-” (363/6)

birleş- “birleş-” (366/14)

piçirleş- “danış-” (435/11)

sözleş- “sözleş-, anlaş-” (435/16)

⁴⁹ Küş-küş ikilemesinden türemiştir.

⁵⁰ Pir: pır (taklidi ses)

⁵¹ Varaq: taklidi ses

+lat, +let

azaplat- “çile çektir-” (15/4)

tayyarlat- “hazırlat-” (201/2)

+ra, +re

Fazla işlek değildir. Genelde tek heceli taklidi kelimelere eklenir.

hañra- “anır-” (117/17)

+si, +su, +sü

öksü- “kederlen-” (285/14)

teñsi- “eşitle-” (264/11)

+sin, +sun

Duygu, niyet ve tavır ifade eden fiiller türetir. –si-, -su- ekinin dönüşlülük eki –n- ile genişlemiş şekli olduğu tahmin edilmektedir. –sin-, -sun- eki fazla işlek değildir. Fakat bu ekle türetilmiş fiiller –si- eki ile türetilmiş fiillerden daha fazladır.⁵²

qiziqsin- “ilgilen-” (135/8)

xursun- “iç çek-” (42/2)

+sira, +sire

Fazla işlek olmayan bir ektir. Ek, çoğunlukla, getirildiği ismin ifade ettiği nesnenin yokluğunu veya azaldığını, o nesneye karşı olan ihtiyacı veya meyli anlatan fiiller türetir.⁵³

yalğuzsira- “yalnızlık çek-” (408/16)

qansira- “kan kaybet-” (165/7)

yiğlamsira- “ağlamaklı ol-” (372/13)

+şa, +şe

teñşe- “denkleştir-” (249/11)

oñşa- “düzenle-” (282/10)

⁵² Rıdvan Öztürk, “Yeni Uygur Türkçesi Grameri”, 3. Baskı, TDK Yay., Ankara 2015, s.36.

⁵³ Rıdvan Öztürk, “Yeni Uygur Türkçesi Grameri”, 3. Baskı, TDK Yay., Ankara 2015, s.37.

+şi, +şu

Genellikle taklidi kelimelere gelerek geçişsiz fiiller türetir. Fazla işlek değildir.

valaqşi- “vaka vaka et-” (162/13)

naynaqşi- “düzenbazlık yap-” (393/1)

1.2.1.4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri**-l edilgenlik eki**

Fiil kök ve gövdelerine getirilir. Kendinden önce gelen hecenin ünlüsüne uygun yardımcı ünlü alır. Sonu ünlü ile biten birden fazla heceli fiillere doğrudan doğruya getirilir. Ekin asıl fonksiyonu pasiflik meçhullüktür. Geçişli ve geçişsiz fiillerden edilgen anlamlı fiiller türetir.⁵⁴

qısıl- “kısıl-” (42/3)

bekiril- “onaylan-” (126/17)

çékil- “kapan-” (201/3)

éçil- “açıl-” (222/4)

-n dönüşlülük eki

Dönüşlülük anlamı veren fiiller türeten ektir.

körün- “görün-” (78/2)

bilin- “bilin-” (336/9)

oylan- “düşün-” (216/6)

-ş işteşlik eki

İşteşlik ifade eden fiiller türeten ektir.

sözleş- “konuş-” (195/13)

uçraş- “karşılaş-” (36/16)

tonuş- “tanış-” (222/12)

quçaqlaş- “kucaklaş-” (234/15)

körüş- “görüş-” (234/15)

külüş- “gülüş-” (27/13)

-ar, -er, -ur, -ür

Genellikle sonu ünsüzle biten tek heceli fiillere eklenir, geçişsiz fiilleri geçişli yapar.

⁵⁴ Rıdvan Öztürk, “Yeni Uygur Türkçesi Grameri”, 3. Baskı, TDK Yay., Ankara 2015, s.43.

köçür- “göçür-, aktar-” (411/17)

çıqar- “çıkar-” (108/7)

-dar, -der, -dur, -dür, -tur, -tür, -tar

Sonu ünsüzle biten tek heceli fiillere getirilerek ettirgen fiiller yapan ektir. Yédür “yedirmek” fiili istisnasıdır.

köydür- “yandır-” (285/2)

püttür- “bitir-” (75/17)

aylandur- “döndür-, çevir-” (396/9)

-quz, -küz, -ğuz, -güz, -gez, -qaz

Uygur Türkçesinde kullanılan en yaygın geçişlilik eklerindedir. Ettirgenlik ifade eden fiiller türeten bir ektir.

ötküz- “geçir-” (18/17)

içküz- “içir-” (93/9)

turğuz- “kaldır-” (276/1)

-t

Ettirgenlik ve oldurganlık anlamı veren fiiller türeten bir ektir.

uzat- “uğurla-” (273/11)

békit- “kilitle-” (126/17)

toxtat- “beklet-” (324/4)

-set

Sadece kör-set- “göster-” (183/12) fiilinde karşımıza çıkar. İşlek olmayan bir ektir.

-ma, -me

Fiillere olumsuzluk anlamı katan ektir.

körme- “görme-” (450/12)

bilme- “bilme-” (9/1)

kirme- “girme-” (285/12)

-msira, -msire

Fiilin bildirdiği harekette azalma olduğunu belirten ve işlek olmayan bir ektir.

külümsire- “gülümse-” (297/6)

yiğlamsira- “ağlayacak gibi ol-” (372/13)

-q, -k

Fazla işlek bir ek olmayıp getirildiği fiilin anlamını pekiştirmek bazen de dönüşlülük anlamı katmak için kullanılır.

çélik- “göze çal-” (105/22)

bésik- “sus-, sustur-” (393/14)

duduq- “kekele-” (402/14)

1.2.2. Kelime Türleri

1.2.2.1. İsim

1.2.2.1.1. Çokluk Eki

Uygur Türkçesinde çokluk eki “+lar” şeklindedir. Büyük ünlü uyumu kuralına uygun “+ler” şekli de vardır. Ancak bazı durumlarda uyuma aykırı olarak ince ünlülü kelimelere “+lar” olarak eklendiği de görülebilmektedir.

séstiralar “hemşireler” (57/9)

balilar “çocuklar” (84/2)

ademler “insanlar” (162/2)

güller “çiçekler” (288/11)

1.2.2.1.2. İyelik Ekleri

Uygur Türkçesinde iyelik ekleri şu şekilde gösterilebilir:

1. Tekil Şahıs: + (i, u, ü)m “xeverim” (210/10)
2. Tekil Şahıs: + (i, u, ü)ñ “öyüñ” (144/9)
3. Tekil Şahıs: +i, +si “gepi” (12/12)
1. Çoğul Şahıs: + (i, u, ü)miz “öyimiz” (447/4)
2. Çoğul Şahıs: + (i, u, ü)ñlar “telipiñlar” (228/10)
3. Çoğul Şahıs: + (s)i, +liri “yürekli” (291/11)

1.2.2.1.3. Aitlik Eki

Uygur Türkçesinde aitlik eki “+ki” ekidir ve başka şekli yoktur.

- öydiki “evdeki” (405/1)
 siliniñki “sizinki” (189/1)
 başqılarniñki “başkalarınınki” (387/3)
 hoylideki “avludaki” (435/9)

1.2.2.1.4. Hâl Ekleri

1.2.2.1.4.1. İlgi Hâli

Uygur Türkçesinde ilgi hâli eki “+niñ” olarak tek şekildedir.

- Helimeniñ “Helime’nin” (1/12)
 yürükiniñ “yüreğinin” (15/2)
 qizniñ “kızın” (18/15)

Söz konusu ek yalnızca birinci ve ikinci tekil şahıs zamirinden sonra +iñ şeklini alır. İncelediğimiz metinde yalnız meniñ yapısı bulunmaktadır.

- meniñ “benim” (186/3)

1.2.2.1.4.2. Belirtme Hâli

Uygur Türkçesinde belirtme hâli eki “+ni” dir. İyelikli kelimelerden sonra, özellikle şiir dilinde çok az da olsa +n şekline rastlanır.

öyni “evi” (360/2) gepni “sözü” (27/13)

dadamni “babamı” (24/5) mektepni “okulu” (210/18)

Ancak birinci ve ikinci tekil şahıs zamirlerine belirtme hâli +i şeklinde eklenir.

meni “beni” (180/10)

1.2.2.1.4.3. Yönelme Hâli

Uygur Türkçesinde yönelme hâli eki ünlü ve ünsüz uyumu kuralına göre “+ğa, +ge, +qa, +ke” olarak karşımıza çıkmaktadır.

yiğingğa “toplantıya” (294/4)

Ürümçige “Urumçi’ye” (108/10)

etrapqa “etrafa” (309/10)

terepke “tarafa” (66/10)

1.2.2.1.4.4. Bulunma Hâli

Uygur Türkçesinde bulunma hâli eki ünlü ve ünsüz uyumuna bağlı olarak “+da, +de, +ta, +te” şeklinde isimlere eklenir.

yolda “yolda” (18/1)

şeherde “şehirde” (189/1)

hayatta “hayatta” (273/15)

vilayette “vilayette” (237/8)

Bulunma hâli ekinin üzerine aitlik eki “+ki” getirildiğinde “+di, +ti” şeklinde kullanıldığı da görülmektedir.

üsteldiki “masadaki” (261/1)

etraptiki “etraftaki” (57/10)

1.2.2.1.4.5. Ayrılma Hâli

Uygur Türkçesinde ayrılma hâli eki ünlü ve ünsüz uyumuna göre “+din, +tin” şeklindedir.

muhabbettin “muhabbetten” (285/15)

yerdin “yerden” (318/6)

şherdin “şehirden” (78/3)

1.2.2.1.4.6. Eşitlik Hâli

Uygur Türkçesinde eşitlik hâli “+ça, +çe, +çilik” yapım ekleriyle sağlanır.

meniñçe “bence, bana göre” (78/13)

siliçilik “sizin kadar” (102/5)

1.2.2.1.4.7. Vasıta Hâli

Vasıta ya da birliktelik bildiren bu hâl Uygur Türkçesinde “bilen” edatıyla yapılır.

hayacan bilen “heyecanla” (21/17)

Çimengül bilen “Çimengül ile” (36/16)

aççıq bilen “acıyla” (300/10)

1.2.2.1.4.8. Sınırlandırma Hâli

Sınırlandırma hâli için Uygur Türkçesinde “+ğiče, +giçe, +qiçe, +kiçe” ekleri kullanılır.

bir qançe küngiçe “birkaç gün kadar” (81/21)

hazirğiče “şimdiye kadar” (339/1)

bir minutqeçe “bir dakika kadar” (342/5)

işikkiçe “kapıya kadar” (138/9)

1.2.2.1.4.9. Benzerlik Hâli

Uygur Türkçesinde benzerlik hâli “+dek, +tek” ekiyle karşılanır. Gibi anlamı vererek benzerlik ilgisi kurar.

tozdek “toz gibi, duman gibi” (186/11)

siliniñkidek “sizinki gibi” (189/1)

balidek “çocuk gibi” (261/11)

1.2.2.1.4.10. Yön Gösterme Hâli

Uygur Türkçesinde yön gösterme hâli “+qari, +keri” ekleriyle yapılır. Bu ek ünlü ve ünsüz uyumu durumuna göre “+giri, +kiri, +qiri” olarak da kullanılabilir.

içkiri “içeri” (105/1) taşqiri “dışarı” (300/1)

ilgiri “ileri” (54/4) yuqqiri “yukarı” (435/2)

1.2.2.1.5. İsimlerde Soru

Uygur Türkçesinde soru, sadece yuvarlak şekli bulunan ve isme bitişik yazılan “+mu” ekiyle yapılır.

boldimu “oldu mu?” (390/15)

barmu “var mı?” (210/2)

bularmu “bunlar mı?” (243/3)

Ayrıca soru ekinin, “+ki, +kin” edatıyla birlikte “+mikin” şeklinde kullanılarak da isimlerde soru anlamını karşıladığı görülmektedir.

yaxşimikin “iyi mi acaba?” (333/6)

kétermikin “gider mi acaba?” (387/4)

işmikin “iş mi acaba?” (66/1)

1.2.2.2. Zamir

Zamirler cümle içerisinde ismin yerini tutan sözcüklerdir. Zamir ile karşılanan isim kişi, nesne ya da kavram olabilir.

Ardından bir nesne veya kimse kavramı olan, dolayısıyla bir adın yerini tutan kelimeye zamir (pronom) denir.⁵⁵

Zamirler her hâlleriyle adlara benzerler. Onlar gibi çoklulanırlar, isim çekimine uğrarlar ve ad takımlarına girerler. Ancak zamirler bu hâllerde birçok yapı farkları ile adlardan ayrılırlar. Zamirler söz içinde de adların aldıkları bütün işleyişleri alırlar. Kimse, nesne, yüklem ismi olurlar çekim hâlleriyle cümlede isimleme olurlar.⁵⁶

1.2.2.2.1. Şahıs Zamirleri

Uygur Türkçesinde şahıs zamirleri şunlardır.

1. Tekil Şahıs: Men	1. Çoğul Şahıs: Biz
2. Tekil Şahıs: Sen, Siz (nz)	2. Çoğul Şahıs: Siler
3. Tekil Şahıs: U	3. Çoğul Şahıs: Ular

Şahıs zamirlerinin hâl ekleriyle çekimlenişi şu şekildedir:

İlgi	Yükleme	Yönelme	Bulunma	Ayrılma	Vasta	Eşitlik	Sınırlandırma
méniñ	méni	Maña	méniñde, mende	méniñdin, mendin	mén (iñ)bilen,	méniñçe	méniñgiçe
séniñ, sizniñ	séni, sizni	saña, sizge	séniñde, sende,	séniñdin, sendin,	sén (iñ) bilen	séniñçe	séniñgiçe
uniñ	uni	uniñğa, aña	uniñda, anda,	uniñdin, undin	uniñ bilen	uniñçe	uniñgiçe
bizniñ	bizni	Bizge	bizde	bizdin	biz bilen	bizniñçe	bizgiçe
silerniñ	silerni	Silerge	silerde	silerdin	siler bilen	silerçe	silergiče
ularniñ	ularni	Ularğa	ularda	ulardin	ular bilen	ularçe	ulargiçe

⁵⁵ Tahsin Banguoğlu, “Türkçenin Grameri”, 9. Baskı, TDK Yay., Ankara, 2011, s.356.

⁵⁶ Tahsin Banguoğlu, “Türkçenin Grameri”, 9. Baskı, TDK Yay., Ankara, 2011, s.356.

Men ve sen zamirlerine ilgi hâli +iñ, yükleme hâli ise +i şeklinde getirilir. Yine şahıs zamirleri ilgi ve yükleme hâli eki aldıklarında men ve sen zamirlerindeki e ünlüsü é 'ye dönüşür. Siz zamiri II. Teklik şahsın nezaket şekli olarak kullanılır. Ayrıca ikinci teklik şahısta **sili** ve **özliri** hürmet ifadesi için, **senler** Türkiye Türkçesindeki siz 2. çokluk şahsın yerine, iki veya daha fazla şahsı içine alan bir gruba karşı kaba bir ifade için, **herqaysili** ve **herbirliri** ise 2. çokluk şahısta hürmet ifadesi için kullanılırlar.⁵⁷

meniñ tutqan yulum (72/4)**bizde** eqtisad nede? (213/1)

séni aparsun (279/9)

silerdin sorivatdu. (228/13)

uniñğa qaradi (282/6)

ular bilen teñ alsaq (387/8)

1.2.2.2.2. İşaret Zamirleri

İsimleri işaret yoluyla karşılayan zamirlerdir. Uygur Türkçesinde işaret zamirleri “**bu, şu, u, bular, şular, ular**” dır. Bunların yanı sıra birleşik yapıda olan zamirler de vardır. Birleşik yapıda olan zamirler ise şunlardır:

mavu < mana bu “işte bu, bu”

muşu < mana şu “işte şu, şu”

aşu (eşu) < ene şu “işte şu, şu”

avu < ene bu “işte o, o”

uşbu < uş bu “işte bu, bu”

munu < mana bu “işte bu, bu”

Birleşik yapıdaki zamirlerin “+lar” çokluk eki almış olan çoğul biçimleri de işaret zamiri olarak kullanılmaktadır.

Birleşik yapıda olan işaret zamirlerinin diğerlerine göre hâl ekleriyle kullanılışı daha azdır.

muşu ikkisiniñ “şu ikisinin” (360/15)

mana qandaq boldi? “bu nasıl oldu” (198/7)

şuniñ yéniğa “şunun yanına” (102/10)

⁵⁷ Levent Doğan, Uygur Türkçesi Grameri, 1. Baskı, Parafiks Yay., İstanbul, 2014, s. 67.

buniñğa qarap “buna bakıp” (228/8)

muşuni soraydiğanlıqini “bunu sormasını” (369/16)

buniñdin “bundan” (228/12)

1.2.2.2.3. Belirsizlik Zamirleri

Temsil ettiği varlığı belli belirsiz karşılayan zamirlerdir. Bazı belirsizlik zamirleri soru zamirleriyle, “bir, héç, her” kelimelerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Belirsizlik zamirlerini şu şekilde sıralamak mümkündür.

hemme “hep, her şey” (36/18)

bari “hepsi, tamamı” (438/7)

herbir “her bir” (291/9)

bezi “bazı” (72/9)

héçkim “hiç kimse” (189/1)

barliq “hep, bütün, her şey” (78/15)

kimdu “biri, bir kişi” (228/18)

herkim “her bir kişi”

nimidu “bir şey, belirsiz bir nesne” (327/4)

allikim “biri, bir kişi”

hernime “her şey” héçbir “hiç bir”

herqaysi “her bir herkes” (99/7)

héçnerse “hiçbir şey”

héçnime “hiçbir şey” (357/6)

herqandaq “hep, hep bir”⁵⁸

1.2.2.2.4. Soru Zamirleri

Varlıkları soru yoluyla temsil eden zamirlerdir. Bazıları iyelik, çokluk ve hâl eklerini almış olarak karşımıza çıkabilir. Uygur Türkçesinde başlıca soru zamirleri şunlardır:

kim “kim” (96/3)

qañçe “kaç, ne kadar” (78/17)

nime “ne” (120/12)

neççe “kaç, ne kadar” (216/15)

qaysi “hangi” (192/5)

qandaq “nasıl” (243/4)

nimelerni “neleri” (180/5)

nimesi “nesi” (147/15)

nimege “neye” (354/3)

nege “nereye” (405/11)

⁵⁸ İtalik biçimde yazılan kelimelerin incelediğimiz metinde örneği yoktur.

qayaq “nere” qayaqqa “nereye”

ne “nere, neresi” keyer “nere”

1.2.2.2.5. Dönüslülük Zamirleri

Uygur Türkçesinde dönüslülük zamiri öz (kendi) kelimesidir. Bu kelimenin iyelik ekleri almış şekilleri de dönüslülük zamiri olarak kullanılır.

	Teklik	Çokluk
1.	özem (kendim)	özimiz (kendimiz)
2.	özeñ (kendin)	özeñlar (kendiniz)
nz	öziñiz	
3.özi (kendisi)		özliri (kendileri)

Dönüslülük zamirleri iyelik eklerinden sonra hâl eklerini alırlar. Dönüslülük zamirlerinin hâl eklerine göre çekimlenişi şu şekildedir.

Tablo 1. 2. Dönüslülük Zamirlerinin Hâl Eklerine Göre Çekimlenişi

İlgi	Yükleme	Yönelme	Bulunma	Ayrılma	Vasıta	Eşitlik
özemniñ	özemni	Özemge	özemde	özemdin	özem bilen	özemçe
özeñniñ öziñizniñ	özeñni öziñizni	özeñge öziñizge	özeñde öziñizde	özeñdin öziñizdin	özeñ (öziñiz) bilen	özeñçe öziñizçe
öziniñ	özini	Öziğe	özide	özidin	özi bilen	öziçe
özimizniñ	özimizni	Özimizge	özimizde	özimizdin	özimiz bilen	özimizçe
özeñlarniñ	özeñlarni	Özeñlarge	özeñlarde	özeñlardin	özeñlar bilen	özeñlarçe
özliriniñ	özlirini	Özlirige	özliride	özliridin	özliri bilen	özliriçe

özemniñ (411/5)

özünüzni (18/2)

özi bilen (171/17)

özige (39/6)

özliri (210/16)

özimizniñ (129/10)

1.2.2.3. Sıfat

En genel tanımıyla sıfatlar varlıkların belirli özelliklerini çeşitli şekillerde ifade eden sözcüklerdir. Sıfatlar niteleme ve belirtme sıfatları olarak iki ana başlıkta incelenir.

1.2.2.3.1. Niteleme Sıfatları

Kendilerinden sonra gelen isimlerin niteliklerini (renk, tat, koku, fiziki yapı, vb.) bildiren sıfatlardır. “Nasıl” sorusuna karşılık verirler. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Uygur Türkçesinde de yaygın olarak kullanılırlar.

sémiz ayal “şişman kadın” (309/10)

muhim xever “önemli haber” (363/6)

şexsiy maşına “özel araba” (381/12)

rast gep “doğru söz” (144/16)

kiçik bala “küçük çocuk” (402/16)

çoñ yiğın “büyük toplantı” (27/8)

yéni şeher “yeni şehir” (51/9)

qara somka “siyah çanta” (348/8)

1.2.2.3.2. Belirtme Sıfatları

Kendisinden sonra gelen varlıkları işaret, sayı, soru, belirsizlik yönlerinden belirten sıfatlardır.

1.2.2.3.2.1. İşaret Sıfatları

Kendinden sonra gelen ismi işaret ederek belirten sıfatlardır. Uygur Türkçesinde işaret sıfatları olarak “bu, şu, u” kullanılırlar.

bu qız “bu kız” (282/6)

şu kün “o gün” (60/4)

u mektep “o okul” (216/12)

bu yol “bu yol” (429/14)

Ayrıca Uygur Türkçesinde bu sıfatların dışında “avu, aşu-eşu, muşu, uşbu, mavu, munu” şeklindeki birleşik yapıda olan işaret sıfatları da vardır.

aşu adem “işte o kişi” (147/13)

muşu öy “işte şu ev” (315/4)

mavu xotun “işte bu kadın” (57/7)

avu xénim “işte o hanım” (387/4)

1.2.2.3.2.2. Sayı Sıfatları

İsimleri sayı yönünden belirten sıfatlardır.

1.2.2.3.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları

Varlıkların miktarını kesin bildiren sıfatlardır. Net adet belirten sayı isimleri ile oluşturulurlar.

yigirme yıl “yirmi yıl” (180/7)

on beş adem “on beş kişi” (123/16)

ikki kün “iki gün” (369/1)

qırq miñ yüen “kırk bin yüen”⁵⁹ (183/5)

on yıl “on yıl” (261/12)

ottuz aile “otuz aile” (210/5)

1.2.2.3.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları

⁵⁹ Yüen: Çin para birimi

İsimlerin sıralarını göstererek belirten sayı sıfatları olup + (i)nçi eki ile oluşturulurlar.

birinçi sa'et “birinci saat” (330/10)

ikkinçi qedem “ikinci adım” (129/17)

1.2.2.3.2.2.3. Üleştirme Sayı Sıfatları

Uygur Türkçesinde sıfat durumundaki sayıya +din, +tin eklerinin getirilmesiyle üleştirme sayı sıfatları elde edilir. İncelediğimiz metinde üleştirme sayı sıfatı örneğine rastlanmamıştır.

1.2.2.3.2.2.4. Kesir Sayı Sıfatları

Uygur Türkçesinde sıfat durumundaki sayıya +din, +tin, +de, +te ekleri getirilerek kesir sayı sıfatları elde edilir. İncelediğimiz metinde kesir sayı sıfatı örneğine de rastlanmamaktadır.

1.2.2.3.2.3. Soru Sıfatları

Kendisinden sonra gelecek olan ismin anlamını soru yönünden belirten sıfatlardır.

qañçiliq qerz “ne kadar borç?” (258/16)

qaysi bölüm “hangi bölüm?” (381/6)

qañçe adem “kaç kişi?” (123/14)

nime xever “ne haber?” (363/10)

qandaq çare “nasıl çare?” (375/10)

neççe yil “kaç yıl?” (102/4)

nediki pul “neredeki para?” (366/3)

1.2.2.3.2.4. Belirsizlik Sıfatları

Kendisinden önce gelen ismi belli belirsiz olarak bildiren sıfatlara denir. Uygur Türkçesinde kullanımlarına sıkça rastlanır. Metinde tespit edilenlerden bazıları şu şekildedir:

başqa gép “başka söz” (177/10)

her bir iş “her bir iş” (54/1)

her qedem “her adım” (78/2)

bezi kadırlar “bazı personeller” (450/10)

herqandaq qanun “her türlü kural” (378/9)

pütün küç “bütün güç” (327/1)

az nep “az kazanç” (393/2)

herqandaq iş “her türlü iş” (87/16)

başqa amal “başka çare” (117/16)

1.2.2.4. Zarflar

Fiilleri, sıfatları, fiilimsileri ve zarf türündeki sözcükleri tamamlayan, niteleyen, sınırlandıran, etkileyen kelimelere zarf denir.

Zarf yapmanın özel ekleri yoktur. Aslında zarflar, çok az kalıplaşmış ad durum çekimi ekleri ile zamirlerden veya zarf-eylemlerden oluşmuştur. Birçok Arapça ve Farsça söz de zarf olarak kullanılır.⁶⁰

1.2.2.4.1. Zarf Türleri

1.2.2.4.1.1. Zaman Zarfları

Fiilin hareketini zaman yönünden etkileyen zarflardır. Zaman zarfları iş, hâl ya da durumun zamanı hakkında bilgi verir. Metinde geçen başlıca zaman zarfları şunlardır:

⁶⁰ Janos Eckmann, “Çağatayca El Kitabı”, 1. Baskı, TDK Yay., Ankara, 2017, s.92.

avval“evvel, önce”, ete “erte, yarın”, kéyin “sonra”, burun “önce”, seher “sabah, seher”, tañ “tan vakti”, axiri “sonunda”, téxi “daha, halen, şimdi”, téxiçe “şimdiye kadar”, hergiz “asla, hiçbir zaman”, meñgü “ebedi”, herqaçan “her zaman”, emdi “şimdi”, hemişe “her zaman, daima”, tünügün “dün”, haman “hemen”, hazir “şimdi”, ötken yil “geçen yıl”, héli “biraz önce” bu yil “bu yıl” kéçe “gece”.

1.2.2.4.1.2. Yer-Yön Zarfları

Eylemin gerçekleştiği yeri ve hareketin yönünü belirten zarflardır. Metinde geçen başlıca yer-yön zarfları şunlardır:

yıraq “uzak”	taşqiri “dışarı”	alğa “ileri”
ilgiri “ileri, ileriye”	uzaq “uzak”	arqa “arka”
yéqin “yakın”	töven “aşağı”	béri “beri”
içkiri “içeri, içeriye”	néri “öte”	yuqiri “yukarı”

1.2.2.4.1.3. Hâl-Durum Zarfları

Fiilin özelliğini, ne şekilde yapıldığını ve durumunu bildiren zarflardır. Metinde geçen başlıca hâl-durum zarfları şunlardır.

yaxşi “iyi, güzel”, qattiq “katı, sert”, téz “tez, çabuk, hızlı”, bundaq “böyle”, andaq “öyle”, şundaq “şöyle”, tuyuqsız “ani, ansızın, birden”, çoqum “kesin, mutlaka”, mundaq “böyle”, undaq “öyle”, yaman “kötü”, hoşal “memnun”, köñüllük “gönüllü”, asta “yavaş, sakin”, çin “sağlam, sıkı, doğru”, asta asta “yavaş yavaş”, taza “hızlı, çubuk”, muşundaq “şöyle, işte şöyle”, bikar “boş”, éğir “ağır, güç, zor”, hedep “durmada, aralıksız”, aran “zor, güç”.

1.2.2.4.1.4. Miktar Zarfları

Fiillerin, sıfatların ve zarf türünden sözcüklerin anlamlarını miktar yönünden belirten zarflara miktar zarfları denir. Metinde geçen başlıca miktar zarfları şunlardır:

köp “çok” téxi “daha”	nahayiti “çok, son derece”
tola “çok fazla” taza “çok”	bir talay “birçok”

ğayet “pek, çok, gayet” xéli “çok, epey” ançe-munçe “az-çok, öyle-böyle”

artuq “daha fazla, fazla”çok” eñ “en” az “az”

1.2.2.4.1.5. Soru Zarfları

Eylemi soru yönünden belirten ve tamamlayan zarflardır. Metinde geçen başlıca soru zarfları şunlardır:

niçün “niçin”	qandaq “nasıl”
qaçan “ne zaman”	nime “ne”
nimişqa “neden, niçin”	nimançe “ne kadar”
qayerge “nereye”	nimandaq “niye öyle, nasıl, neden”

1.2.2.5. Fiil

1.2.2.5.1. Şahıs Ekleri

1.2.2.5.1.1. Zamir Menşeli Şahıs Ekleri

1. Tekil Şahıs: +men	1. Çoğul Şahıs: +miz
2. Tekil Şahıs: +sen, siz (nş.)	2. Çoğul Şahıs: +siler
3. Tekil Şahıs: Ø, +du, +tu	3. Çoğul Şahıs: Ø, +ş, +ler, +lar

Uygur Türkçesinde zamir menşeli şahıs ekleri; şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman, gelecek zaman, geniş zaman ve istek kipinde kullanılır.

Zamir menşeli şahıs eklerinin (teklik) üçüncü şahısı aslında eksizdir. Fakat tur-yardımcı fiilinin ekleşmesi sonucu meydana gelen kiplerde üçüncü şahısı ifade eden bir –du, -tu eki ortaya çıkmıştır. bil-i-p-sen “bilmişsin”, bil-i-p-tu “bilmiş”, bil-i-vati-men “biliyorum”, bil-i-vati-du “biliyor”; bil-i-miz “bileceğiz”, bil-i-du “bilecek”. Bu yapıdaki kiplerin teklik üçüncü şahısı çokluk üçüncü şahıs ifadesi için de kullanılır.⁶¹

⁶¹ Rıdvan Öztürk, “Yeni Uygur Türkçesi Grameri”, 3. Baskı, TDK Yay., Ankara 2015, s.72.

1.2.2.5.1.2. İyelik Menşeli Şahıs Ekleri

1. Tekil Şahıs: + (i, u, ü)m	1. Çoğul Şahıs: +q, +k
2. Tekil Şahıs: + (i, u, ü)ñ +ñiz (nş.)	2. Çoğul Şahıs: + (i, u, ü)ñlar
3. Tekil Şahıs: Ø	3. Çoğul Şahıs: Ø, +ş, +lar, +ler

Uygur Türkçesinde iyelik menşeli şahıs ekleri görülen geçmiş zaman, şart kipi ve gereklilik kipinde kullanılır.

Görülen geçmiş zamanın ikinci tipinde ve gereklilik çekiminin şahıs eki almış fiil isimli şekillerinde kullanılan şahıs ekleri, tamamen iyelik ekleri olduğu için, bu çekimlerin teklik üçüncü şahsında –i, çokluk birinci şahsında ise –miz kullanılır. yaz-ğın-i-yoq “yazmadı”, yéz-i-ş-i-miz kérek “yazmalıyız” vb.⁶²

1.2.2.5.2. Fiil Kipleri

1.2.2.5.2.1. Basit Kipler

1.2.2.5.2.1.1. Bildirme Kipleri

1.2.2.5.2.1.1.1. Görülen Geçmiş Zaman

Eylemin anlatı zamanından önceki bir zamanda olduğunu ve anlaticının eyleme tanık olduğunu ifade etmek için kullanılır. Uygur Türkçesinde bu zamanın iki tip kullanılışı vardır.

a) Birinci Tip

Uygur Türkçesinde birinci tip görülen geçmiş zaman “–di, –du, –dü, –ti, –tu, –tü” ekleriyle yapılır. İyelik menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir. Olumsuz “–me, –ma” ekleriyle yapılır. Olumsuzluk ekinen sonra ilk hecesinde ünlü bulunan bir ek gelirse olumsuzluk eki “–mi” şeklinde kullanılabilir. Soru şekli ise şahıs ekinen sonra –mu ekinin getirilmesi ile yapılır.

mektepte işlidi “okulda çalıştı” (408/13)

körsettim “gösterdim” (132/12)

⁶² Rıdvan Öztürk, “Yeni Uygur Türkçesi Grameri”, 3. Baskı, TDK Yay., Ankara 2015, s.73.

pul taptim “para buldum” (135/12)

partikom aşxanasiniñ ademleri keldimu? “parti mutfağının çalışanları geldi mi?” (444/10)

ağzi gepge kelmidi “konuşmaya dili varmadı” (432/3)

maña nimişqa éyitmidiñlar? “bana neden söylemediniz?” (333/15)

yaxşi qilmidiñiz “iyi yapmadınız” (306/12)

İkinci çokluk şahıslarsa şahıs eki “-ñlar” dır. Üçüncü çokluk şahısta ekin yalın hâlinin yanında, bazen “-lAr” eki getirilirken, çoğunlukla fiile “-ş-” ekinin getirilmesiyle çokluk ifadesi kazandırılmaktadır.⁶³

Ular şundaq kélişti “onlar böyle anlaştılar” (240/1)

Ular méhmanxanağa kirişti. “onlar misafir odasına girdiler” (279/1)

b) İkinci Tip

Eylemin –gan (-gen, -kan/-ken) eki ile adlaştırılıp üzerine iyelik eki getirilmesi ve ad tümcesi yüklemeleri “bar/yoq” sözcükleri yardımı ile belirsiz geçmiş kurulduğu belirtilir. Eylemi kimin yaptığı iyelik eki aracılığı ile vurgulanır. Bu kullanımın yaygın olmadığı söylenir.⁶⁴

rencitkini yoq “üzmedi” (405/4) qisilçiliqimiz yoq “darlanmadık” (144/10)

1.2.2.5.2.1.1.2. Anlatılan Geçmiş Zaman

Eylemin anlatı zamanından önceki bir zamanda gerçekleştiğini ve anlatıcının eyleme tanık olmadığını, sonradan duyup öğrendiğini anlattığını ifade etmek için kullanılır. Uygur Türkçesinde anlatılan geçmiş zaman karşımıza iki farklı tipte çıkar.

a) Birinci Tip

Uygur Türkçesinde anlatılan geçmiş zamanın birinci tipi “-ğan, -gen, -qan, -ken” ekleriyle yapılır. Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. Birinci ve üçüncü şahıslarda zaman ekiyle şahıs eki arasına “-di, -du” ekleri getirilerek çekimlenir.

⁶³ Levent Doğan, Uygur Türkçesi Grameri, 1. Baskı, Parafiks Yay., İstanbul, 2014, s. 108.

⁶⁴ Fuat Bozkurt, “Türklerin Dili”, 5. Baskı, Eğitim Yay., Konya, 2012, s.383.

İkinci tekil şahısta “-siz” şahıs eki nezaket anlamında kullanılmaktadır. Üçüncü çoğul şahısta yine “-ş-” eki çokluk anlamı katar. Olumsuz şekli zaman ekinden önce olumsuzluk eki (-me, -ma) getirilerek yapılır. Olumsuzluk ekinden sonra ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde olumsuzluk eki “-mi” olarak kullanılır. Bu zamanın soru şekli ise zaman ekinden sonra getirilen “-mu” soru eki ile yapılmaktadır. İncelediğimiz metinden bazı örnekler şunlardır:

bu yerge kelgensen “bu yere gelmişsin” (6/15)

qandaq qilğandu “nasıl yapmış” (90/12)

estakanğa çay qoyup uniñ aldiğa qoyğandi. “bardağa çay koyup onun önüne koymuş” (27/11)

bixutluq qilğandimen “bilinçsizlik yapmışım” (435/5)

tamak yimigensiz “yemek yememişsiniz” (153/1)

hemmini çüşengensiz “her şeyi düşünmüşsünüz” (360/12)

Ürümçide turğanmu? “Urumçi ’de yaşamış mı?” (102/5)

-GAn (-An) eki, “bar ve yok” kelimeleri ile birlikte Kıpçak Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki olarak kullanılır. Bu kullanım, Özbek, Uygur ve Kırgız Türkçelerinde de devam eder.⁶⁵

b) İkinci Tip

Anlatılan geçmiş zamanın ikinci tipi -i, -u, -ü ekleriyle yapılır. Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenen ve yaygın olarak kullanılan bir geçmiş zaman şeklidir. Birinci çoğul ile üçüncü tekil ve çoğul şahıslarda “-ti, -tu” ekleriyle çekimlenerek kullanılır. Bu şekilde kullanım bazen birinci tekil şahısta da görülür. İkinci (tekil ve çoğul) şahıslarında ise “-ti, -tu” ekleriyle çekim yapılmaz ve -siz eki yine nezaket anlamında kullanılır.

Bu çekimin olumsuz zaman ekinden önce olumsuzluk ekinin (-me, -ma) getirilmesiyle yapılır. Soru şekli ise zaman ekinden sonra getirilen “-mu” soru eki yapılır.

⁶⁵ Zeynep Negiş, “Tarihî ve Çağdaş Türk Dillerinde -GAN (-AN) Ekinin İşlevleri”, İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul, 2017, S.1, s.33.

kétiptimen “gitmişim” (48/13)

baqmaptimen “bakmamışım” (69/8)

salmapsiler “koymamışsınız” (147/7)

qéçip kétiptu “geçip gitmiş” (441/6)

béşiqá dölet quşı qonuptu “başına devlet kuşu konmuş” (39/5)

ekeptumu? “getirmiş mi?” (312/8)

1.2.2.5.2.1.1.3. Şimdiki Zaman

Eylemin içinde bulunulan zamanda devam ettiğini ifade etmek için kullanılır. Uygur Türkçesinde şimdiki zaman iki farklı şekilde ifade edilir.

a) Birinci Tip

Şimdiki zamanın yaygın kullanılan şeklidir, “-vati” eki ile yapılır. Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. Üçüncü şahıslarda “-vati” şimdiki zaman ekinden sonra şahıs ekidurumunda “-du” eki kullanılır. İkinci tekil şahısta “-siz” eki saygı ve nezaket anlamında olup ikinci çoğul şahısta ise çokluk anlamı “-z” eki yerine “-ler” çokluk eki ile sağlanmıştı. Üçüncü çoğul şahısta “-ş-” eki çokluk anlamı katar ve genelde “-vatidu” yapısı kullanılır. Aslında “-vati” eki, “yat-ıp durur” şeklindeki tasvir fiilinin geliştirilerek ekleştirilmesi sonucu meydana gelmiştir. Anlam olarak “-İp durur” yapısı da şimdiki zamanı karşılamaktadır.

Bu çekimin olumsuz şekli zaman ekinden sonra “-may, -mey” ekinin getirilmesiyle oluşturulur. Soru şekli ise -mu ekiyle yapılır ve soru eki birinci şahısta şahıs ekinden sonra, ikinci ve üçüncü şahıslarda önce getirilir.

Gülşenni saqlavatimen “Gülşen’i koruyorum” (144/32)

silige qandaq diyişimni bilmeyvatimen “size ne diyeceğimi bilmiyorum” (348/16)

teşkillevatimiz “organize ediyoruz” (366/14)

teqsimatta adilliq bolmayvatidu “paylaşımında eşitlik olmuyor” (396/13)

hazir dunyaniñ rahatini muşundaq oğrilar körüvatidu “şimdi dünyanın rahatını böyle hırsızlar görüyorlar” (72/17)

b) İkinci Tip

Zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenen şimdiki zamanın bu çekimi, birinci tip çekimine göre daha az kullanılmaktadır. Bu çekim “-maқта, -meқта” ekleriyle yapılır. Birinci, ikinci şahıs eklerini aldığıında “-maқti” şekline dönüşür. Olumsuz şekli şimdiki zaman ekinden sonra “emes” kelimesi kullanılarak yapılır. Soru anlamı ise zaman ve şahıs ekinden sonra -mu eki getirilerek verilir.

körmekte “görüyor” (378/13)

oynamaқта “oynuyor” (159/16)

Şimdiki zamanın bu şeklinin incelediğimiz metinde fazla örneği bulunmamakla beraber olumsuz ve soru şekillerine rastlanmamaktadır.

1.2.2.5.2.1.1.4. Gelecek Zaman

Eylemin anlatı zamanından daha sonraki bir zamanda olacağını veya olma ihtimalini ifade eder. Uygur Türkçesinde gelecek zaman çekimleri üç farklı şekilde olabilir:

a) Birinci Tip

Uygur Türkçesinde kullanımı en yaygın olan gelecek zaman çekimidir. “-i (<-a, -e)” ekleriyle yapılır. Ek aslında “-a, -e” şeklinde olup ünlü ile başlayan bir ek aldığıında “-i” ye dönüşür. Sonu ünsüzle biten fiillerde “-i” ünlü ile biten fiillerde ise “-y” olarak getirilir. Zamir menşeli şahıs ekleri alırlar. Olumsuzu “-ma, -me” ekleriyle yapılırken soru şekli “-mu” soru eki ile yapılır.

yene kelimen “yine geleceğim” (339/11)

oxşaydu “benzeyecek” (198/10)

oynaymiz “oynayacağız” (366/1)

dadañ kélip sorisa nime deysen? ⁶⁶ “baban gelip sorsa ne diyeceksin?” (384/11)

uniñden tiyin çiqmaydu “ondan kuruş çikmayacak” (423/14)

yaxşı bolamdu? ⁶⁷ “iyi olacak mı?” (87/17)

oxşamamsiler? “benzemeyecek misiniz?” (228/13)

b) İkinci Tip

“-maqçı, -mekçi” ekleriyle yapılır. Arzu ve niyet bildirmek için kullanılır, bu nedenle istek kipi olarak da kullanıldığı görülür. Zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir. Olumsuz şekli “emes” kelimesi ile yapılmakta olup şahıs ekleri “emes” kelimesine eklenir. Soru şekli -mu soru ekinin zaman ekinden sonra, şahıs ekinden önce getirilmesi ile yapılır.

pul tapmaqçimu? “para bulmak istiyor mu?” (243/1)

mihman çağırmaqçı “misafir çağırmaq istiyor” (87/8)

nime qilmaqçisiz “ne yapacaksınız” (150/4)

tekşürmekçimiz “incelemek istiyoruz, inceleyeceğiz” (345/7)

restoranğa kelmekçi “restorana gelmek istiyor” (69/2)

qandaq çare körmekçisiler? “nasıl çare bulacaksınız?” (375/6)

c) Üçüncü Tip

Ünsüzle biten fiillere “-idiğan” ünlü ile biten fiillere ise “-ydiğan” ekinin getirilmesiyle yapılır. Zamir menşeli şahıs eklerini alır. Olumsuz şekli hem “-ma, -me” olumsuzluk eki ile hem de “emes” kelimesi ile yapılabilir. Soru şekli ise “-mu” soru ekinin şahıs ekinden sonra kullanılmasıyla yapılır. Gelecek zamanın bu çekimi “yI-durğan” tasvir fiilinin ekleşmesiyle meydana gelmiştir.

siz bilen körüşidiğan “sizinle görüşecekler” (348/5)

béşini élip kétidiğan “başını alıp gidecek” (78/3)

ularniñ bizge qaraydiğan közi yoq “onların bize bakacak gözü yok” (258/4)

dadamni keçürmeydiğan “babamı affetmeyecek” (42/7)

⁶⁶ Olumsuzluk ekinin ünlü ile bitmesinden dolayı gelecek zaman eki -y ile gösterilir.

⁶⁷ Soru eki şahıs ekinden önce geldiğinden, soru ekinin ünlüsü düşer.

dunyada éçilmaydiđan sir yoqqu “dünyada açılmayacak sır yok” (108/5)

nediki gepni qilidiğansen? “beklenmedik sözü söyleyecek misin?” (414/2)

Uygur Türkçesinde yukarıda belirttiğimiz gelecek zaman ekleri dışında “-qusi, -ğusi, -güsi, -küsi, -ğidek, -gidek”ekleri de gelecek zaman anlamı ifade eder. Bu ek, sıfat-fiil eki ile iyelik ekinin birleşiminden oluşmuş bir yapıdır ve kullanımını fazla yaygın değildir. Daha çok arzu, istek anlamı ifade etmede kullanılırlar.

bolğidek “olacak” (309/6)

dégidek “diyecek” (189/2)

kelgüsi “gelecek” (231/5)

1.2.2.5.2.1.1.5. Geniş Zaman

Uygur Türkçesinde geniş zaman “-r, -ar, -er” ekleriyle yapılmakta olup bazen “-ur, -ür” eklerinin de kullanıldığı görülür. Levent Doğan’ın Uygur Türkçesi Grameri⁶⁸ adlı eserinde verdiği bilgiye göre “-ur, -ür” geniş zaman ekleri daha çok şarkı ve şiirlerde görülmektedir. Geniş zaman, zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. Olumsuzu “-mas, -mes” ekleriyle yapılırken, soru şekli “-mu” soru ekinin şahıs ekinden sonra kullanımını ile yapılmaktadır.

yaman közlerden saqlarsen “kötü gözlerden korursun” (39/12)

körermiz “görürüz” (207/5)

bolmas “olmaz” (117/13)

tügimes “tükenmez, bitmez” (111/18)

qalarmenmu “kalır mıyım?” (141/3)

1.2.2.5.2.1.2. Tasarlama Kipleri

1.2.2.5.2.1.2.1. Emir Kipi

Uygur Türkçesinde emir kipinde her şahıs için ayrı ek kullanılır. Emir kipi ekleri birinci tekil ve çoğul şahıslarda ünlü ile biten fiillerde “-y, -yli, -ylik” ünsüz ile biten

⁶⁸ Age. s. 106.

kelimelerde “-Ay, -Ayli, -Aylık” şeklinde kullanılır. İkinci tekil şahısta emir kipi eki kullanılmayabilir, direk fiil tabanı emir anlamını ifade eder. İkinci çoğul şahısta genellikle “-ñlar” eki kullanılır. Üçüncü tekil ve çoğul şahıslarda emir kipi eki olarak -sun eki kullanılır, üçüncü çoğul şahsa çokluk anlamı verilmek istenirse -ş- eki eklenir. Emir kipinin olumsuzu “-ma, -me” ekleriyle, sorusu ise emir ekinden sonra “-mu” ekinin getirilmesiyle yapılır.

Dilarenñ yéniğa kirip çıqay. “Dilara’nın yanına girip çıkayım.” (165/15)

kéliñlar “gelin” (201/17)

meniñ aǵzimni açmisun “benim aǵzımı açmasın” (396/1)

béreymu? “vereyim mi?” (429/2)

kirsunmu? “girsin mi?” (348/5)

ketmeñlar “gitmeyin” (447/6)

1.2.2.5.2.1.2.2. Şart Kipi

Uygur Türkçesinde şart çekimi “-sA” ekiyle yapılır. İyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. Şart kipinin olumsuz şekli “-ma, -me” ekleriyle yapılır. Ancak içinde ünlü bulunan bir ek, ikinci veya daha sonraki hecelerinde “a, e” bulunan bir kelimeye eklendiğinde bu seslerin “-i” ye dönüşmesinden dolayı bu ek de “-mi” ye dönüşür. Şart kipinin soru şekli ise şahıs ekinden sonra “-mu” ekinin getirilmesiyle yapılır.

bersem “versem” (195/12)

teklip qılseñiz “teklif etsen” (36/7)

yürseñlar “yürüseniz” (204/12)

bilmeseñiz “bilmesen” (276/8)

soysaqmu? “kessek mi?” (120/8)

démesemmu? “söylemesem mi?” (177/3)

1.2.2.5.2.1.2.3. İstek Kipi

Uygur Türkçesinde istek kipi çekimi iki şekilde yapılır:

a) Birinci Tip

“-ğü, -gü, -qu, -kü” sıfatfiil ekinden sonra iyelik eki, iyelik ekinden sonra ise “bar/yoq” isimleri veya kel- fiilinin getirilmesiyle yapılır. İstek kipi ekinden sonra iyelik kökenli şahıs ekleri getirilir. Bu çekimin olumsuzu “-ğü, -gü, -qu, -kü” sıfatfiil eklerinden sonra iyelik eki ve daha sonra “yoq” isminin getirilmesiyle yapılır.

bergüm bar “vereyim” (210/18)

tamaq yégüñ bar “yemek yiyesin var” (24/7)

olturğusi kel- “oturası gel-”

ayrilğum yoq “ayrılasm yok, ayrılmayayım” (261/15)

b) İkinci Tip

“-ğay, -gey, -qay, -key” eklerinden sonra şahıs eki getirilerek yapılır. Bu çekimin olumsuzu –“me, -ma” ekinin, soru şekli ise “-mu” ekinin getirilmesiyle yapılır.

bolğay “olsun” (441/12)

Ürümçige yötkeyli “Urumçi 'ye taşınayım” (342/17)

1.2.2.5.2.1.2.4. Gereklilik Kipi

Uygur Türkçesinde gereklilik kipinin çekimi iki farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır.

a) Birinci Tip

“-sa, -se” ekinden sonra şahıs eki ve ardından “kérek” kelimesinin getirilmesiyle oluşturulur. Bu kip tam bir kesinlikten ziyade eylemin gerçekleşmesinin gerekliliğini veya gerçekleşmesinin beklendiğini ifade eder.

bolsa kérek “olmalı” (438/3)

berse kérek “vermeli” (39/7)

b) İkinci Tip

“-ş” isim fiil ekinden sonra iyelik eki ve onun ardından da “kérek” kelimesinin eklenmesiyle oluşturulur. Bu çekimin olumsuz şekli “-masliq kérek, -meslik kérek” şeklinde veya yukarıdaki şeklin sonuna “emes” kelimesi eklenerek yapılır.

oylişñlar kérek “düşünmelisiniz” (87/15)

qatnişñşi kérek “katılmalılar” (84/2)

bilişi kérek “bilmeli” (336/2)

1.2.2.5.2.2. Birleşik Kipler

1.2.2.5.2.2.1. Hikaye Birleşik Kipler

Basit kip eklerinden sonra ek-fiilin görülen geçmiş zamanı şahıs ekleriyle birlikte eklenerek oluşturulur.

kélivatattim “geliyordum” (417/2)

kélelmeyvatatti “geleliyordu” (354/14)

atattı “atardı” (150/11)

devatattiñ “derdin” (144/9)

kirgenidim “girmiştim” (45/15)

körmigenidim “görmemiştim” (45/17)

ötküzidiğandekidi “geçirecek gibiydi” (111/7)

bilişi kérekidiğü? “bilmeli miydi?” (336/2)

bolğanidi “olduydu” (339/10)

qaynimaqçiidi “kaynayacakdı” (369/7)

1.2.2.5.2.2.2. Rivayet Birleşik Kipler

Uygur Türkçesinde rivayet birleşik zaman çekimi basit fiil kipinden sonra “i-” yardımcı fiiline anlatılan geçmiş zaman ekinin getirilmesiyle yapılır. Gereklilik ve şart kipi dışında rivayet birleşik zaman çekimlerinde şahıs ekleri “i-” yardımcı fiiline getirilir.

kétivatidiken “gidiyormuş” (309/18)

barikenmen “varmışım” (57/16)

maxtimaptiken “övmemişmiş” (132/13)

qilidiğansen “yapacakmışsın” (414/2)

patidikenmiz “batacakmışız” (315/13)

1.2.2.5.2.2.3. Şart Birleşik Kipler

Şart çekiminde “i-” fiili yerine “bol-” fiili yardımcı fiil olarak kullanılır.

bolidiğan bolsa “olacak olsa” (138/14)

eçken bolseñiz “içmişseniz” (282/4)

teyyar bolsa “hazır ise” (201/17)

1.2.2.5.3. Filimsiler

1.2.2.5.3.1. İsim-Fiil

Uygur Türkçesinde isim fiiller “-ma, -me, -maq, -mek ve - (i, u, ü)ş” ekleriyle yapılırlar. Bu ekler üzerine geldikleri eylemin ismini oluştururlar ve oluşan bu yeni yapılar isim niteliğinde olurlar.

qurutmaq “kurutmak” (231/11)

qilmaq “kılmak” (66/2)

püttürmek “bitirmek” (75/17)

içmek “içmek” (78/13)

zérikiş “usanma” (51/14)

çekiş “çekme” (138/18)

1.2.2.5.3.2. Sıfat-Fiil

Uygur Türkçesinde kullanılan bazı sıfat-fiil ekleri ve metinden örnekler şunlardır.

-idiğan/-ydiğan

teñseydiğan nerse “eşitlenecek şey” (249/11)

qaraydiğan köz “görecek göz” (258/4)

kétidiğan öy “gidilecek ev” (321/17)

-ğan, -gen, -qan, -ken

turğan adem “duran kişi” (330/6)

soriğan su'al “sorulan soru” (369/1)

yatqan kitab “yatan kitap” (411/2)

-r, -ar, -er

kéler çağ “gelecek çağ” (30/17)

kéler ay “gelecek ay” (252/3)

-mas/-mes

tügimes yiğınlar “bitmez toplantılar” (111/17)

-ğu, -gü, -qu, -kü

kettilğu yol “gidilecek yol” (234/15)

-ğuçı, -güçi, -quçı, -küçi

kütküçi ayal “bekleyen kadın” (27/10)

Uygur Türkçesinde bu sıfat-fiil eklerinin yanı sıra metinde örneklerine rastlamadığımız **-ğusi, -güsi, -qusi, -küsi / -ğliq, -qliq / -miş** / sıfat fiil ekleri de vardır.

1.2.2.5.3.3. Zarf-Fiil

Uygur Türkçesinde kullanılan bazı zarf-fiil ekleri ve metinden örnekler şunlardır:

-ğili, -gili, -qili, -kili

alğili barğan “almak için gelen” (363/16)

dégili kirgenidim “söylemek için girmiştim” (144/37)

ketkili qozğulişti “gitmek için hareketlendiler” (294/7)

-ğanda, -gende, -qanda, -kende

barğanda “vardığında” (426/8)

kirgende “girdiğinde” (144/1)

çıqqanda “çıktığında” (81/2)

ötkende “geçince” (300/5)

-may, -mey

oylamay “düşünmeden” (195/17)

pulni almay qoymaydu “parayı almadan bırakmazdı” (270/13)

bilmey “bilmeden” (417/5)

tegmey “değmeden” (132/4)

- (i, u, ü)p

Uygur Türkçesinde ünlü ile biten esas fiile doğrudan “-p” şeklinde, ünsüzle biten fiillere ise araya “i, u, ü, ” bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır.⁶⁹

yurtini taşlap ket- “yurdunu bırakıp git-” (183/12)

dua qilip turdi “dua edip durdu” (39/13)

qaytip kétdu “dönüp gitti” (21/5)

élip ketti “alıp gitti” (426/12)

-ğaç, -geç, -qaç, -keç

alğaç kelgen iken “alınca gelen imiş” (105/5)

-ğaçqa, -geçke

qoyğaçqa “koyunca” (321/13)

sodiger bolğaçqa puli bardu “tüccar olduğu için parası vardı” (366/10)

⁶⁹ Mustafa Yıldız, “Yeni Uygur Türkçesinde Tasvir Fiilleri”, 1. Baskı, Kömen Yay., Konya, 2016, s.65.

-ğiçe, -giçe, -qiçe, -kiçe

alğiçe “alınca” (390/11)

kelgiçe “gelince” (393/14)

-mastin, -mestin

qarimastin “bakmadan” (405/10)

gep qilmastin “söz etmeden” (270/1)

kötürmestin “götürmeden” (351/13)

-ğançe, -gençe, -qançe, -kençe

qarağançe “bakınca” (411/8)

dégençe “söyleyince” (6/3)

oylanğançe “düşününce” (432/9)

-ğansiri, -qansiri

oyliğansiri “düşününce” (408/12)

1.2.2.6. Edat

Edatlar manaları olmayan, sadece gramer vazifeleri bulunan kelimelerdir. Tek başlarına manaları yoktur. Hiçbir nesne veya hareketi karşılamazlar. Fakat manalı kelimelerle birlikte kullanılarak onları desteklemek suretiyle bir gramer vazifesi görürler. Onun için manalı kelimeler olan isimlerin ve fiillerin yanında edatlara da vazifeli kelimeler diyebiliriz.⁷⁰

1.2.2.6.1. Çekim Edatları

İsimlerden sonra gelerek onların zaman, mekan, benzerlik, farklılık, tarz, sebep vs. yönlerini belirten edatlardır. İsimlere geliş şekillerine göre edatları şu şekilde sınıflandırabiliriz:

⁷⁰ Muharrem ERGİN, “Türk Dil Bilgisi”, Bayrak Yay., İstanbul, 2009, s.348.

1.2.2.6.1.1. İsimlerin Yalın Hâli, Zamirlerin İlgi Hâli ile Birleşen Edatlar

bilen “ile”, üçün “için”, arqiliq “ile, vasıtasıyla”, ara “-da, arasında”, dek ~ tek “gibi”, toğriliq “hakkında, üzerine ait”, arilap “içinden, arasından, arasında”, seveplik “dolayı, ötürü”, kebi “gibi”, qatarliq “gibi, benzeri”

mektep üçün “okul için” (207/5)

Nuriman bilen “Nuriman ile” (384/2)

kün arilap “gün arasında” (369/18)

1.2.2.6.1.2. İsimlerin Yönelme Hâli ile Birleşen Edatlar

qeder “kadar”, qarşı “karşı”, köre “göre, karşı”, qarap “doğru”, toğra “doğru”, muvapik “göre, uygun”, yarişa “göre, uygun”, oxşaş “benzer, gibi”, ait “ait”, dair “dair”

pulğa oxşaş “paraya benzer” (138/15)

öyge qarap “eve doğru” (411/3)

levizge qarşı “söze karşı” (30/21)

1.2.2.6.1.3. İsimlerin Ayrılma Hâli ile Birleşen Edatlar

kéyin “sonra”, soñra “sonra”, evvel ~ aval “evvel, önce”, burun “önce”, önce “önce”, ilgiri “ileri”, tartip “itibaren”, başlap “itibaren”, içkiri “içeri”, béri “beri”, néri “öte”, taşqiri “dışarı”, térep “taraf”, taman “taraf”, başqa “başka”, özge “başka”, ğeyri “gayri”

hemmidin burun “her şeyden önce” (366/2)

çüşten kéyin “öğleden sonra” (174/7)

şu künden başlap “o günden itibaren” (285/16)

1.2.2.6.2. Sona Gelen Edatlar

Bu edatlar, kelimelerin veya kelime gruplarının sonuna gelerek bu unsurları pekiştirmek, kuvvetlendirmek veya dikkati onların üzerine çekmek amacıyla kullanılan edatlardır.

Son çekim edatları, kendisiyle bir söz öbeğinin oluşturulduğu ve sonra sözden sonra gelen ayrı sözlere. Son çekim edatları, durum ekleriyle belirtilmeyen anlamların ifadesine yararlar.⁷¹

çu Edatı

Yeni Uygur Türkçesinde “**çu**” edatı genel olarak eklendiği unsura soru, şüphe, tereddüt ve rica anlamı katarken, bazen de pekiştirme görevindedir. Soru anlamı kattığı durumlarda vurgu “**çu**” edatından önce gelen hecenin üzerindedir. Karşıdakinin dikkatini çekmek, bir hususu belirtmek vurgulamak gereken durumlarda ise vurgu “**çu**” edatının üzerindedir.⁷²

Silerçu, késelni desmaye qilip pul tapqili turupsiler. “Sizler hastayı sermaye yapıp para bulucu olmuşsunuz” (57/5)

Men qoşulmasamçu? “ben katılmıyım?” (270/13)

ğu Edatı

çu edatında olduğu gibi “**ğu**” edatı da eklendiği unsurun anlamını pekiştirmek, açıklık getirmek ve soru anlamı katmak için kullanılır. Soruda tereddüt ve şüphe ifadeleri vardır.

çüşinip qaldıñızğu “düşündünüz ya” (336/8)

somka sizniñğu deymen? “çanta sizin mi diyorum” (60/15)

mu Edatı

Sona gelen edatlar içinde işlek olanlardandır. Eklendiği unsura pekiştirme anlamı katar. Önceki veya sonraki unsura bağlanarak “da, de, dahi” anlamı verir.

qañçe bolsimu meyli “nasıl olsa tamam” (78/17)

hemmini birmu bir hésaplap kürüp baqti. “her şeyi tek tek hesaplayıp baktı” (81/22)

⁷¹ Janos Eckmann, “Çağatayca El Kitabı”, 1. Baskı, TDK Yay., Ankara, 2017, s.93.

⁷² Levent Doğan, Uygur Türkçesi Grameri, 1. Baskı, Parafiks Yay., İstanbul, 2014, s. 143.

da, -de Edatı

Bağlandığı unsura hayranlık, şaşkınlık, aniden meydana gelme anlamları veren da, -de edatı pekiştirme görevindedir.

oğlı bilen kelinige qarap qoydi-de “oğlu ile gelinine doğru koydu da” 887/6)

Yasincan valiy işxanisiğa kirdi-de, téléfanni élip katipini çağırdı. “Yasincan vali iş yerine girdi ve telefonu alıp katibiniçağırđı” (111/10)

la Edatı

Eklendiği unsurda vurguyu artırmak, pekiştirmek, kuvvetlendirmek veya konuyu sınırlandırmak gibi görevlerde kullanılır.

çiqip kėtişinla oylattı “sadece çıkıp gitmeyi düşündü” (6/10)

téxi Edatı

Bazı durumlarda zarf olarak da kullanılan téxi, bağlama ve kuvvetlendirme edatı görevindedir.

Men téxi hazırla uni oylap kélivatattım. “ben de şimdi onu düşünüyordum.” (417/2)

Ürümçiğe malğa bérıp téxi axşam keldim. “Urumçi 'ye mal verip akşam da geldim.” (102/12)

emes Edatı

Sonuna eklendiği unsura olumsuzluk katar, değil anlamı verir. Kuvvetlendirme ve bağlama yönü de vardır.

gépimiz gep emes hacim? “sözümüz söz değil mi hacim?” (156/10)

bolsa Edatı

Sonuna getirildiği unsuru başka bir unsura bağlar. İki unsur arasında bir karşılaştırma durumu söz konusudur, ise anlamındadır.

Yasin bolsa yiğın dep çağırmese daduyge kelmeytti. “Yasin ise toplantı diye çağırmasa imdada gelmezdi.” (15/4)

-a Edatı

Eklendiği unsura rica, istek bildirme anlamındadır.

béşimni ağritmiğina. “başıımı ağritmayınız” (384/8)

İKİNCİ BÖLÜM

METİN

[1]

Helime bir xil ciddilik, alaqız adilik içide qoruğa kirdi. Mecnuntallar qoyuq saye taşlap turğan, Gülçiçekge pür kengen cimcit ve azade başlıqlar qorusı bugün uniñğa bölekçe sürlük, qandaqtur bir xil vehimlik tuyuldi. Dervazideki qorallıq saqçımu uni tosuvelip béşiden yeñisigiçe sorap bolup negidür téléfun qilğandin kéyin, andin Helimeni kirişke ruxset qildi. Helime ilgirimu neççe qétim bu qoruğa kelgen, lékin bunçilik qattıq tosıp ketmegendi. Saqçınıñ bugünki muamilisi uniñsizmu dekke dükke içide turğan Helimeni téxmu better ciddiyleştürüvetti.

Helime “oh” dedi de tonuş asfalt yol bilen qoruniñ içkirisige qarap mañdı. Qoru içi cimcit ve salqın idi. Ayrim ayrim sélinğan, aldi tömürrişatka bilen qorşalğan hoylilarda adem körünmeytti, peqet yol boyidiki qoyuq derexlerdiki quşqaçlarnıñ viçirliğan avazıla bu heşmetlik qoruniñ cimcitliqni bozıp turatti. Qoruniñ içkeriside bir yerden kakkukniñ üzüp üzüp sayırğan avazi añlangandı, Helimeniñ yüriki “ciğgide” qilip qaldi. Uniñ ésiğe “lip” qilip uzaqta xuştar idi. Şuni bilgendekla her yil ularniñ béğiğa kakkuk kéletti. [6] Xizmetçi qız uniñ köñlini çüşengendek béşini yénik çayqap qoyup asta dédi.

—Yéñi valiy kelgendin buyan teñla kesel bolup kettiğu bular, nimeni talişdikintañ?

Xizmetçi qız şundaq dégençe şumşuqi bilen uduldiki öyini ima qildi. Qızniñ gépini añlap Helime çöçügendek u körsetken öyge qarap qoydı. Helimege hélla aşu öyiden uniñğa tonuş adem çiqip kéldiğandek, Helimeni körüp: “sen bu yerde nimiş qilisen?” dep varqıraydığandek tuyulup, izayi edini şürkünüp ketti.

—Yasin valiy muşu öyige köçüp keldimu? dep soridi Helime endikip turup.

—Hee... Sili u ademni tonumla? Ceqlerniñ déyişiçe, u adem esliy muşu yerlikmuşqu?

Helime nime déyişini bilmey hoducup qaldi, de qiz bilen aldirap xoşlaştı. U bu qarğışı tegkür sürlük qorudin tézrek çiqip kétéşinla oylattı. U üzüm barañniñ astiden ötüp yolğa çiqti ve qarşısidedeki öyge çöçügendek qarap qoydı. U Yasincan ömiriniñ yaqinida vilayetke valiy bolup kelgenlikini başqalariden añağan, köñlide: “uni muşu qorudiki öyleriniñ birige köçüp kelgendu?” dep perez qilğandi, lékin uniñ Turdi Osman bilen udul qoşna qilğanlikini bilmeytti. Közüñge mix bolup qadilip turmen deptu, de! Hey Yasin nime depmu bu yerge kelgensen bizni tinçqina yaşğili qoysañ bolmesmidu? Helime çigiş xillariğa çömgen halda u duldiki öyge qarap qoydı. [9] Helime öyge qandaq kelgenni bilmedi. U ademsiz öyge kirip sapağa özini taşlığınçe “uh” tarttı. Pütün ezayi goya biri urup taşlivetkendenk boşışip ketti. Kallisi bolsa here üvesdek ğuñuldatti. Alemhesret ensizlik vehime girilişip ketken, köñlini dekke dükkege salidiğan bir tuyğu uniñ yürek bağrını tinmay tilğap pikirlirini çegşileşturttı. U özini béşivélişqa qançe terişip baqsımu, bugün yoluqqan işlar Atkemniñ salqın muamilisi, Yasin haziri Yasincan boluptu. Eñ heyranlıq bilen gelite qarashlıri uniñ köz aldığa kélivélip beram qilatti. Türüp turuplağayib bir qol uniñ neq yürigike qol sélip mucuvatqandek bolup, yürükindeñ bir yéri köyüşüp içişatti. Geliğa nimedur qaplaşqandek bolup nepesi boğulatti. Uniñ köñli qandaqtur bir parikençilikniñ şepisini sezgendek he dep ağatti. “İmdi méni yene qandaq teqdur qismetler kütüp turğandu?” dédi Helime içiden. Yaratqan igem senden ötüney, mendek aciz bendeñni ve oğlumni öz panahiñde saqlığaysen! [12]

—Hee... Men Tügmenbéşden Qoşna mehelliden ekenmiz. Helime bir mehellekni uçranqanaqdan köñli emin taptı. Siz qaysi edarede işleysiz?

—Men nahiyelik partküm taşviqat bölümde, étim Turdi Osman.

—Méniñ esmim Helime. Mektepğu deymen?

—Hee sefenni tügetip yégindala mektepke kelgen edim. Kélişmege bu xizmetke belgilep qoydı. Men yéza xizmetni peqetla qilip baqmağan buñden ensermeñ dédi, Turdi Osman. Bizler bolğandan kéyin asta asta öginsiz, eger qorqsañız men rehberlikke deyi, sizni bizniñ partküm görüşpessiğa taqsim qilsun bolmadu?

—Meyli dédi Helime xoşal bolup, rasettemni éytsem yéza xizmetniñ hécnemesini bilmeymen. Bu qétmeqi xizmet nahiyeti mühim siyasi hereket dédi, turdi. Osman uniñğa sizge oxşaş yéñi xizmetke qatnaşqanlar üçün çénqiş purseti, şuna

başqalar bilen münasevetke bek diqqat qılmassıñız bolmaydu, turdi. Osmanniñ axırqı gepi Helimeni endüktürüp qoydı. Keçte ögñişi ayağlaşqanda turdi, Osman uniñ yéniğa keldi. Mektepke qaytemisiz? dep suradı O,

—Hee yürüñ men sizni aparıp qoyay dédi, Turdi Osman.[15]U Yasin bilen körüşüp qalğanda nimeqdur oñaysızlenip qalattı. Yürikiniñ bir yeri éçşiqandek bolup hoduqattı. Uni birer hepte körmese qandaqtur, séğinişi hesret gereleşip ketken sirlıq bir tuyğú uniñ qalbini talğap azaplattı. Yasin bolsa yiğın dep çaqırmese daduyge kelmeytti. Körüşkendemu Helime bilen quruqla salamlaşıp qoyup artuq parañ qılmaytti. Uniñ bu xal poztesini Helimeni téxmu qaynattı, turdi. Osman bolsa bekar bolup qalsala uniñ yéniğa kirip öziniñ qilğan işlerni sözlep maxtenattı. Helime barğançe uniñ gepleriden zérkeşke başladı.

Bir küni keçte Helime ker yuymaqçı bolup temeşlep turuşğa turdi. Osman uniñ yatağğa kirip keldi. Turiqden u nimeqdur xoşal édi.

— Tamaq yedinizmu? Dep sordı. Helime uni körüp

— Altunxan açam manta etken sizge élip qoyğantuq.

— Güñşide tamaq yedim dep turdi. Osman Helimeniñ karivatğa kélip olturup güñşiniñ aşxanasida polu qaptiken... Oqur egiz eken de?

— Helime dédi u hayacan bilen sordı:

— Bütün men partige öttüm güñşiğa eşqa çaqırtipken

— Şundaqmu mübarek bolsun.[18]Yasin baya yolda Helimeni körgendela şundaqraq güman qilğandı.

— Boldı öziñizni tutuvélin, dédi Helimeniñ yeğisiga köñül éytip u sizni nimdep rencitti?

Helime ésedep turup yüz bergen eşlarni Yasingğa eytip berdi.

— Özi meset emestu? Yasin heyran bolup sordı.

— Yaq çüşten kéyin güñşiğa yiğan dep ketken bugün téxi partige ötüpken şundaq eski ademnemu partige aldiken...

Yasin Helimeni sinap körmekçi bolup sizge ben köñli baroxşaydu déğendi Helimeniñ qapqi turuldi.

— Köñli bolsa tuz yolda démemdu? Dédi aççıqı bilen, zadi esteli buzuq nemken...

— Bu tasa depiy uçreşiş Yasinni hoduqturup qoydi. Nime bolmasun bu eş Yasinni çuş qildi. “he turdiğaxun neççe vaqıt bekmu köreñlep ketkendiñ mana karamatiñ aşkara boldi. Emdi ekki pütün bir ötükke tiqaldığan boldi. Helimeden mu ayralıp qaldıñ. Bu qizniñ kéçde meni ezdep kelgenge qarağanda eslede maña köñli bar eken de! Ecep neççe vaqıttin sezmeptemen dése Yasin aldirap yerge qarıñınçe muñlip olturğan qizğa qarğınçe köñliden şularni ötküzdi. U qizniñ oyini bilmekçi bolup

— Nemdu qandaq qılay deysiz? dep sordi.[21]“Osmanniñ qilğanlernu u başqaçe cuşunıp qaldimu ya? Men eceb aldirapla uniñğa deptimen.”depmu oyledu u titildap u Yasinniñ aşu bir éğiz gepni déyişni kötetti. Lékin Yasinden héçbir xever yoq edi. Köz kélip xizmet guruppesiniñ xizmetmu axirlaştı. Xulase yiğinda “Qarabağ” xizmet guruppesi güñşi boyıçe elğar bolup bahalandi. Ete ular öz orunlariğa qaytıp kétdu. Şuni oylap Helimeniñ köñli ğemkin bolup qaldi. Yasin tamaqten kéyin uniñ yéniğa keldi:

— Cuşuci gep bar dedü, meni birdem saqlap turamisiz bille qaytaylı dedi u.

Helimeniñ qelbide ümidi çeriği yanğandek bolup cuşalboldi. U goya bugün teqdiri hel bolduğandek, u neççe vaqıttan zarqıp kötken sözni añlaydığandek bolup hayacanğa çömdi yerim sa’etlerden kéyin Yasin cuşuciniñ yéniden çıqtı. U nimgedur cuşal edi.

— Cuşuci nime dedi? dep sordi Helime, uniñ keypiyatiğa qiziqıp

— Méni teşkerlat bölümge yötkeydiğän buptu. “Méniñden pikiriñ barmu?” dep sordi.

— Siz nime dédiñiz?

— Men Helimeden sorap bakay dedim.

Yasin gerçe çaqçaq qılıp dégen bolsemu, bu gepni añlap Helimeniñ yüriki oqçup ketti. Elliq şerin bir ékim tomur, tomurlerğa tarqılıp vucudini ciğaletip ötti. Yüz közi ot alğandek qizarıp ketti. Helime dédi Yasin hayacan bilen,

— Men sizni yaxşı köremen maña cavab beriñ! [24]Bir dem yetip közüm alinip qaptu dédi Helime öz xiyalleriden oñaysizlanğandek bolup,

— Gülşen kelmeteğu?

— U bugün keçesi eşleydiken qéynatamniñ öyige bardıñmu?

— Helime...dédi Helime aldirap u göya oğli “dadamni kördüñmu? dep sorap qalarmu?” dégen endişe bilen hoduqup ketti, turdi. Şuci öyde yoq eken Atkem bilen birdem ehvalleşip yenip keldim. Tamaq yémegenisler qozam nime tamaq yégüñ bar? Helime nevresni quçaqlap söyüp turup sordi:

— Polu maqul balam men hazirla étmen Helime şundaq dégençe seretqa ménep bolup “vay xudayim!” dédi de aşxanağa kirip ketti. Enver apesiniñ bugünki haletni körüp hañ-tañ boldi. U sehinge kirip kelgende sehinde olturuşqan vilayetniñ rehberleri “gürerde” ornidin turup çavak bilen qarşı aldı. Yeğin başqurğuçi uni qoltuqden yölgendek qilip başlap sehenniñ qaç oturusdeki hörmetlik orunğa élip keldi. Yasincan valiy cayaşip olturup bolğanden kéyin u xuşamet bilen sordi:

— Yeğinni başlisaq bolarmu valiy? [27]U xatiresige “hökümetniñ növetteki yiğini da yiğın doklatleri toğrisideki meseleni qoyuş kérek” dep yézip qoydi. U xatiriden béşini kötürgende uniñ aldide qolda çaydan kötürgen aq yüzlük, zilva bir qız edep bilen peyda boldi ve tolmu siliq hereket bilen valiyniñ aldideki estakanğa çay qoydi. Qizniñ vucudiden tarqalğan yéqimliq puraç Yasincan valiyniñ nérevesini ğidiqlap bayaten uni qiynavatqan müğdeşni qaçurdi qız bir xil qorunuş eçide miyiqda külümserep qoyup uniñ aldiden ketti. Yasincan bir başqarmeniñ başliqi edi. Edareniñ bir muavin naziri bar edi.

U qaçanla yiğingä kirse olturup uxlaytti bir küni edare boyiçe çoñ yiğın bolup bu adem adti boyiçe sehende olturuvala uyquça çüşti. Tövende olturğanlar: Abbaskam axşam qattiq eçip qoyğan oxşaydu de! ” deyişti. Şu arada kütküçi ayal kelip uniñ aldideki estakanğa çay qoyup uniñ aldiğa qoyğandi. Abbas nazar béşini yérım kötürüp “biri ötüp ketsun” dégendi aldideki mikrofon oçün eken bu gep pütün zalğa añlenip ketse boldu, tövendekiler bu gepni añlap paraqqede külüşti de yiğın tertipi buzulup ketti. Baya u adem özünü haraq soruda dep çağlap “bir növet ötüp ketsun” dégenken şu eşten kéyin u ademniñ östide reñgilereñ letipler toqulup ketti.

Yasincan valiyniñ ésiqe şu veqe kélip özini tetik tutti ve sürlük bir halette tövende olturğanlarğa seşledi. Ularmu yéñi valiyni bahaleşvatqandek uniñden köz üzmeqe qarışıp olturatti. Uniñ herbir hereketige zen sélip özara piçirleşip qoyatti. [30]

— “Men edarede saqlap turmen” dédi. Şopurniñ dégenni añlap Yasincan valiy xursenip qoydi. de şopurğa “mañayli” dégen eşaretne qildi. Özümndenmu ketti dep oyledi. U aççıqı bilen baştıla uni maşınğa ögetmeydiğan eşken, mana emdi mehkemla çaplaştı, xeqler méni nime devatdeken taza xotunden qorqdiğan sayıma xunniñ birken démese bolattıǵu? ” U bir-ikki qétim Çimengülge püretip depmu kördi, lékin Çimengül uni toyǵuzup qoydi:

Yasincan valiy Çimengülge gépni ötküzelmegenden kéyin şopurğa gep ögetkendi, lékin bumu aqemdi u rolda oturğan şopurniñ gecgesige aççıqı bilen homisip qoydi. “Mavu paylaqqımu gep pasasını bilmeydiğan döt çıqtı, bolmasa neççe dédim: Çimengül telefon berse méni yiǵında, qaçan qayttu bilmeymen dégen” dédim. Bumu Çimengülniñ gépiden çıqalmaydu, téxi méniñ nege bérıp nede turǵunimni uniñğa yetküzüp turdu... Eslide buni Ürümçiden nekelmesem boptiken... Yasincan valiy aldide kérelip olturğan şopurni eçde meñni telledi. Şopur bolsa uniñ bilen qérişqandek aldideki eynekke qarap birdem galstukni tüzeytti. Birdem bolsa çéçini şılap qoyatti. Öniñden güpüdep eterniñ purqı kélvatatti. Yasincan valiy birla yaraydiğan yéri, u maşınıni qız baldek pakiz tutatti. Özimu herqandaq vaqıtta pakiz, retlik yüretti.

Şuñlaşqemu ular vilayetke kéler çağda Çimengül:

— U yerde qandaq bir nimeni sizge şopur qilip bérdu, kim bildu şopur eşençikil bolmasa béşinizǵa bala tépip bérdu. Şevket biz bilenmu özlişip qaldi. Mecezmu obdan akammı Şevketni bille ekétiñlar devattu dédi. Çimengül axırqı gepni buyruq qilǵandek üzüp dédi umu Yasincanniñ akesiniñ levizge qarşı birnime déyelmeydiǵanlıqni obdan biletti. Şuña u Şevketni taza yaqturup ketmesmu elacsiz maqul boldı. “Boptı hazırçe maqul dep turay, aqsaqalniñmu pénsiyge çıqdiğan künleri az qaldi, Şuniñden kéyin séniñ keşiniñmu toǵrilap qoymaq tes emes. Bu nime qandaq bolup aqsaqalǵa yarap qaldikena? ” [33]Yasincan valiyniñ köz aldıǵa Çimengülniñ nevre aqsı bolǵan aqsaqal keldi-de şüklep ketti, vucudiǵa muzdek titrek olaştı. U közini yumǵunçe xiyalǵa ketti...

Saqal burutni aldurdi, anden yatqıǵa bérıp yéñi kiyimlerini kiydi. Anden dégen vaqıtta Exetniñ öyige keldi. Yasin kéyin bildiki bügünki méhmandarçılıq bekar

emesken asasi méhman-teşkilat bölümge yeniden teyinlengen başlıq eken. Zayapet nahayiti mol edi. Exet patpatla başlıqniñ yéniğa bérıp, ömekniñ ehvallerini sözlep turatti. Kimlerindur qoliden eş kelmeydiğan dep söketti. Haraq birneççe romkiden aylanğanden kéyin naxşa saz boldi.

Muzkantilar muqamden çüşkendi, başlıqniñ teri türüldü. U Exetni çağırıp birnimeler dégendi. U muzikantilarni toxtetip pedini yeñgüşlidi. Sazendeler şox usul pedisge çaldı. Exet şu arada sorunğa ikki ayalni başlap kirdi. Ularniñ biri pakar boyluq qançaqtek ayal bolup ikkinçisi zalva boyluq, közliri oynap turdiğan çiraylıq çokan edi. Zalva çokan törde olturğan başlıqqa qarap naz bilen külüp qoydı de öy egesiniñ tartıp qoyışı bilen uşulğa çüşti. U şunçilik Lerzan, nazaket bilen oynidiki üzünden buyan bunçilik usulni körmegen Yasin uniñğa qarap ağzi éçilipla qaldı. Bir çağda uniñ qéşiğa Exet keldi:

— Qandaq? dédi. U ayalni seret qilip

— Usulçeniñ peyzi barmeken? tonuşturup qoyaymu? Qorqma béşi boş...

— Yoldaşı yoqmu?

— Axırşep ketti, u adaş haraqqqa bérilip ketti Çimengülmu zérketi.

— Esmi Çimengülmu? **[36]**

— Bir neççe kün turup ketmemisiz?

— Turğudek eşimmu yoq, uniñ üstige...

— Öydekilerni séginip kettim deña- Çimengül qaşlarini uçurup küldi, şuña köziñizge héç nerse körünmeyvétiştu de?

Yasin hoduqup qaldı. Uniñğa bu kélişken ayal şu gep bilen “sizmu tayanlıq ekensizğu!” devatqandek tuyulup ciddiyleşti. U özimu sezmegen halda:

— Eger siz teklip qilseñiz boldi turay, dédi Yasinniñ gépini añlap Çimengül başta eceblengendek qaşlarini süzüp küldi. Arqiden derhal özini unitip turup:

— Rast he? dep sordi

— Rast

— Emse ete keçte sizni öyde kütmen kélemisiz?

— Teklip qilseñiz çoqum kélmen.

— Öyi ene, Çimengül koçniñ boyideki aldi tam bilen qorşalğan bir qevetlik öyini körsetti, emse men sizni saqlaymen...

Adem balasi şundaq nerse... U birerni yaxşı körüp qaldimu, boldi uniñ quli bolup qaldu. Yasinmu şundaq boldi Çimengül bilen uçaşqanden keyin u Ürümçide toptuğra on kün turup qaldi. Çimengül uni körünmes ip bilen öziğe mehkem çermevaldi. Yasinniñ bolsa uni özgüdek madari yoq edi. U xizmetni, öyini, Helimeni hemmeni unutdı. Navada teşkilni demegen bolsa u yene turvergan bolatti. Axiri Çimengülge könlidekini éytti:[39]Zorxan momayğa bu ikki hepte bir yildek bilenip ketti. Deslep bir-ikki kün u özini goya padşahniñ ordisiğa kirip qalğandek sézip hayacanlandi. Oğliniñ keñtaşa, çirayliq yasalğan öyini ömrinde körüp baqmığan eşil öy saymanlirni körüp ağzi éçilipla qaldi.

Oğlumniñ béşiqa dölet quşı qonuptu. Momay keñ yumşaq karvatta rahatlenip yétip öz-öziğe piçirledi. Yasin şunçe yil Ürümçide bekar yürmeptü, şunçivala cabduqlarni ayaliqiğa alğanmedu? Valiy bolğanden keyin hökümetmu bekarğa berse kérek. Rahmetlik dadisi oğliniñ muşu künni körelmedeñlidei bolmasa qançe xuş bolattiñla! Yasin kiçik çağda muşu oğlum çoñ bolsa katta adem boldu.

Şuña oqusun dep mektepke öz qoluñlar bilen yétlep aparattanlar! Toğra deptikensiler mana pütün bir yurtni soraydığan valiy boldi. Ete ögüngiçe yene nime boldu, yaratqan egem balamni yaman közlerden saqlarsen Zorixan momay her namazda oğliğa atap uzunden uzun dua qilip turdi.

Qizqış heves bilen bir hepte ötüp ketti. Momayni emdi yalğuzluq, zérkeşlik basqili turdi. U bu öydekilerniñ turmuşiğa heyran bolatti. Ular eteğini aldirap çayini çala-bula eçetti-de eşqa meñşetti. Çüşte biri kelse biri kelmeytti. Axşemu bolsa ularniñ qaysi çağda kelgeni uqup bolmaytti. Yasin valiy xizmet bilen héli Ürümçiğe, héli nahiyelerge kétip neççe künde bir peyda bolatti.[42]Obdan bolğaçqila çanmay kétip baridu, hey, teqdir digen sundaq iken... Momay xursinip qoydi. Uniñ quruqlar bilen torlaşqan yadañğu yüzide hesret peyda boldi. Közliri muñ bilen qisildi. Buni körüp Asiye'niñ köñli yérin boldi. “Momamğimu tes, -dep oyildi momayniñ halığa iç ağritip, -bu yaqqa qarisa oğli, u yaqqa qarisa nevrisi... Momamniñ diyişiçe, Enverkam hazırğıçe uniñ ehvalidin xever élip yoqlap turdiken. Momammu uni ölgüdek yaxşı küridiken, lékin Enverkam dadamni keçürmeydiğan oxşaydu. Mana biz kélip hazırğıçe bu öyge

dessep qoymidi, momamniñ muşu işlarğa içi puşidu herqaçan. Dadammu öz vaqtida nime dep oğlını taşlap ketken bolgiyti? Belkim apam yol qoymığan bolsa kérek... Buni az dep Enverkam dadamniñ eñ öç adimige küy’oğul iken, bularniñ otturisida nime işlar yüz birer...” Bu suallardin Asiyeniñ kallisi aylinip ketti. U hemmidinmu apisiniñ momayni rencitip quyişidin ensireyti. Şuña momayniñ yénidin néri bolmayti, lékin u qançe diqqet qilsimu köñülsizlik axiri yüz berdi.

Bir küni öydikiler hemmisi işqa kétip zorixan momay öyde yene yalğuz qaldı. Xizmetçi qizmu köktat ekirey dep bazarğa çıqip ketti. Öyde olturivérip içi puşqan momay hava yégili hoyliğa çıqti. Bügün künmu şundaq yaxşı idi. Hoyliğa térilğan güllerniñ aldi éçilğan, reñgareñ képinekler güller üstide uçup yüretti. Momayniñ ésige şu haman öziniñ hoylisi keldi. U her küni nevrisi Renagülni mektepke mañguzivetkendin kéyin[45]Turdi Osman momayni öyige tekliq qilğanidi, zorixan momay panañniñ asti havaliq salqin iken, dep unimidi. U öz köñlide: “Öyge kirsem olturup qalimen, Çimengül uqsa xapa boldu. Uniñdin muşu yerdila birdem olturup yanimen” dep oyliğanidi. U aldirığançe Qeyser uniñ kiçiqidin çüşmey gep sorap turvaldi, öziniñ yeslide yigen tamaqlirini sözlep ketti. Şu arida bir qara pikap Yasincan valiyniñ işiki aldiğa kélip toxtap, maşinidin sölet bilen Çimengül çıqip keldi. U bir nersini sezgendek, Turdi Osmanniñ öyi terepke qaridi ve zorixan momayni körüp sel téñirqiğandek turup kétip “şartide” buruldi-de, keynige qarimastin öyge kirip ketti. Uniñ bu herikiti Zorixan momayniñ yürükige bigiz sancığandek tegdi. Barañniñ astini oñaysiz cimcitliq basti. Peqet Gülşenla qaş-qapiqini süzüp yaratmiğan qiyapette “Héééé” dep qoydi

Zorixan momay emdi artuqçe olturalmidi. Uniñğa Çimengül héli öydin çıqiqla tillap kétidiğandek tuyulup, köñli ensizlikke çüşti. U Turdi Osmanğa yene yoqlap kirermen dep xoş éytip yandi. U oyliğandek Çimengül işiktinla uni soraqqa aldi:

— Öyde cim olturmay nede yürüyla? -Çimengül çirayidin muz yağdurup soridi.

— Turdi şucini ağrip qaptu dégenti, ehval sorap qoyay dep kirgenidim, Qeysercanmu şu öyde iken...

— Kim u Qeysercan digen?

— Envercanniñ oğlıçu, ikki hepte boldi körmigenidim...[48]Aran bir kelgende köñlige kelmemdu? Su téşip ketse tazilap qoysaq bolidiğu?

— Cümekmu buzulup buptu.

— Buzulğan bolsa tüzisek bolidu, men ğociliq bölümige téléfün qılay, boldi, siz işiñizğa kétéveriña, men cöndep qoyimen.

Asiye apisiğa yalvurup yürüp işqa mañdurvétip zorixan momayniñ yéniğa kirdi. Momayniñ ğemkin turqini körüp köñül éyitti:

— Moma, hergiz köñliñizge almañ, apamniñ xuyi şu, yoqılañ işlarğa çéçilip özini upritidu, bu apam qaçanmu çoñ bolidikintañ?

Asiyeniñ sözliri momayniñ dilini yumşatti. Asiyemu uniñ köñül ğeşlikini kötürüş üçün qiziq-qiziq geplerni qilip berdi. Bir kemde u nimenidur ésige élip ittik ornidin turdi:

— Vay, ésim qurusun, men bugün sizni munçida yuyup qoyimen digen idim, gep bilen olturupla kétiptimen, yürsile moma!

— Boldila, balam, -Zorixan momay köñli tartmiğandek boldi, -öyümge barğanda yuyunivalarmen, sizmu işlep keldiñiz, aram éliñ.

— Nime diginiñiz bu, moma! Méni yat körüvatamsiz?

— Yaq, qizim... Çimengül yene xapa bolup kétermikin?

— Oş, -Asiye qolini silkidi, -nimige xapa bolatti, men hemmini cay-cayiğa keltürüp qoyimen, bugün öyde başqa ademmu yoq...

— U momayni unimiğiniğa qoymay munçiğa ekirip yuyup qoydi.[51]Muşundaq yat ademdek yürüvéremsen? dep eyiplevatidu. Bu işni qandaq qilsam bolar?

— Envercan bilen körüştilimu?

Momayniñ su'ali yasincan valiyni temtiritip qoydi.

— Körüşkidek bir purset bolmayvatidu, -dédi u, -özlimu körüp turupla, birdem aramçiliq yoq, bala bolğandin kéyin özi kéliverse bolidu.

— Avval sili körüşsile toğra bular, nime bolmisun, özliriniñ puşti, Xudayim ömrini bersun, eqilliq, belen adem boldi, -dédi momay xursinip.

Yasincan vali qançe yalvurup tutsimu zorixan momay unimay öz öyige çiqip ketti. Asiyege bu yéni şeher hemme tereptin yéqip qaldi. Ürümçiniñ varañ-çuruñi, qista-

qistañçılıqıdin yetküçe bizar bolğan Asiyege bu şeherniñ azadiligi, cimcit pakizliqi goya yiraq bir sehrağa kélip qalğandek uniñğa yéniklik, köñüllük tuyuldi. U gerçe Ürümçide tuğulup össimu bu çoñ şeherni yaxşı körmeyti, hemmidinmu u bu şeherniñ qış peslige öç idi. İs-tütek, meynetçilik, qara soğuş bolıdığan uzun qışni tolimu zérikiş bilen ötküzetti. [54]Her bir işiden qusur çiqiratti, kiygen kiyimlerini, qılğan perdazlarını zañlıq qilatti. Asiye uniñğa yéqinliq qılıp baqqanidi, lékin u reñ açmay qoydi. Axiri Asiye uniñ geplirini añlimiğanğa sélip yüridiğan boldi.

Bir hepte ilgiri -Asiye kéçilik dicorni (nöbetçi demek)küni bölümge ciddi bir késel keldi. Bimar ellik yaşlardiki tolimu sémiz ayal bolup, u ağrıq azabida vaycanlayti. Asiye uni tekşürüp körüp ciddi xarakterlik soqur üçey yalluği ikenlikini eger derhal opiratsiye qilmisa suqur üçey yérilip kėtiş hevpi barlıqını éniqlap, derhal opiratsiyege orunlaşturup özi qildi. opiratsiye oñuşluq bolğan bolsimu, lékin késelniñ qan bésmi çüşmey turuvaldi, opiratsiyege bir hepte bolup qalğan bolsimu, kesken éğizmu tutmayvatatti. Ayalniñ yoldışı -qapiqi yaman şopur kirgenla doxtur, séstiralarğa dadlığili turdi. Bügün etigen Gülşen her künlük davaliniş isçotini késellerge tarqitip kélip şopurğa dédi:

— Silerniñ davaliniş puluñlar tügeptu, ambulatoriyege bérıp pul tölep kéliñ!

Gülşenniñ gépini añlap şopur qaynap ketti:

— Beş miñ koy tügeptimu, -dédi u hürpiyip, -nime qilğanğa şunçıla céq pul alidu, biz öyde pul basmaymiz...

— Hey aka, maña nime varqiraysiz? -Gülşen uniñ gépini bölđi, -gépiñiz *bolsa mes'ul doxturğa dimemsiz?*

— *Qéni u doxtur? Bügün zadi diyışidiğan yéri keldi, şunçe pulni élip xotunni yérim can qilip qoydi, emdi nedin pul tapqudekmen?* [57]Qéni saqaytqanliri? Mana téxiçila mañalmayvatidu, mençu, bir yerniñ ambili emes, yénim ağrimay pul tapıdığan qolliridin kelmeydiğan adem baştıla qilalmaymen désile bolmamdu? Asiye uniñğa késelniñ ehvalını çüşendürsimu şopur uniñ gépini añlimay téximu ezveyleşke başlıdi:

— Silerçu, késelni desmaye qilip pul tapqili turupsiler, -dédi şopur qolidiki davaliniş isçotini Asiyeniñ aldide pulañlitip, -méni uxmaydu devatamla, mana bizge

sapla qimmat ukullarni yézipliğu, buniñdin qançilik payda aldila? Men silige dep qoyay, eger mavu xotun saqaymaydığan bolsa meniñdin köridiğanliri bar...

Yataqqa qoşna yataqtiki késeller, doxtur, séstiralalar topladı. Şopur bolsa téximu ezveylep Asiyeni éğiz açurmay qoydı. U etrapniki héçkimniñ gépini añlimayti. Gülşen arqıda turup Asiyege sepsaldi. U xuddi mu'ellimniñ aldide gunah ötküzüp qoyğan uquğuçidek titrep turatti, çirayi qorqunçluq tatirip ketkenidi. “Bekmu tereñge patmay ketkenidiñ, qandaq? Burniñğa yidiñmu? -Gülşen iç-içidin yayrap ketti, -toxtaptur téxi, köridiğanliriñ aldında. Özüñçe: Men digen valiyniñ qizi, hiçkim maña gep qilalmaydu dep oyliğanidiñ, meniñ ornumni talaşqandin kéyin toy mana! Bu doxturxanida men barikenmen saña urun yoq. Mençu, séni kelgen yeriñge ketküzivetmeydiğan bolsam qarap tur...”

Bölüm başliqi yétip kelmigen bolsa cédel ulğıyip nege barattikin, u Asiyeni acritip işxaniğa ekirivétip kélip şopurğa bir munçe qattiq gep qilivédi, umu pes koyğa çüşti. [60]Qoysa yüriki saldığan, uzun kéçilerni ğayivi bir séğiniş, umid-arzular bilen sirdişip ötküzidiğan bolup qaldi. Konilarniñ: “Kéçikip qozğalğan muhebbet tuyuqsız çiqqan quyundek dehşetlik bolidu” déğini rast oxşaydu. Asiyeniñ vucudini esir qilivalğan telve héssiyat uni es-hoşidin azdurmaqta idi. U teqezza qilivatqan şu künniñ tézrek kélişini, uni bu şirin azaptin qutulduşını zariqip kütüşke başlıdi.

U kütken kün axiri keldi. Bir küni Asiye iştin çüşüp öyge qayitqili aptubus békitige keldi. Békette ademler céq idi. Şu arida bir aptubus kelgenidi. Kişiler durride işikke qistilişti. Asiyemu topniñ arisiğa siqilip kirgenidi, keynidin biri uniñ boyniğa ésiyalğan somkisini tartip élıvaldi. Asiye miñ teslikte toptin acrap çiqip etrapqa qaridi. Ve somkisini yalañvaştıq bir baliniñ epqéçip kétivatqanlığını körüp qaldi.

Bu tasaddipiyliqtin ésinini yoqitip qoyğan Asiye ya vaqıraşni, ya uni qoğlaşni bilelmey turupla qaldi. Héliqi oğri koqidiki kişiler qaynimiğa kirip közdin yitti. Asiyeni birdin yiğa tutti. Uniñğa hemmidin elem qilğini somkisidiki alğili bir ay bolğan yanfuni boldi. Qançilik vaqit öttikin, bir çağda uniñ aldiğa éğiz boyluq, teqi-turqi kélişken bir yiğit keldi.

— Bu somka sizniñgu deymen? -dédi yigit somkini körsitip.

Asiye yigitkimu qarimastin, somkisini qoliğa élip içini içini açti. Xudağa şükür, téléfunmu, başqa nersilirimu cayida turatti. Asiyeniñ yüriki cayiğa çüşüp şundila yigitke

sepsaldi. [63]Urunduqta sirdişip ötküzdi. Asiye emdi éniq bildi, yigitniñ ismi Merdan bolup, univérsitétniñ qanun kespini uqup çiqip hazir qandaktur bir advukatlar ornida advukat bolup işlevétiptu. Hazirğiçe beş-alte déloni musteqil işleptu. Uniñ kelgüside qet-elge çiqip bilim aşuruş, doktorluqta uquş arzusi bariken. Asiye buni añlap iç-içidin xoşal boldi. “Merdanniñ heqiqeten yoli bar yigittek qilidu, u avval çet’elge çiqsa, arqidin menmu çiqip uqusam köñlümdikidek iş bolatti, apamniñ tapa-teniliridinmu qutulattim...” deytti içide ve bu künlerniñ tézrek kélişini arzu qilatti.

Ular kün arilap dégüdek körüşetti. Növettiki uçrişışta Merdan uni xilvet bir koçidiki çaqqanğına bir réstoranniñ ayrimxanisiğa başlap ekirdi. Réstoranda adem yok diyerlik idi.

— Siz qandaq ikensiz? -dédi Merdan Asiyege çüşendürüp, -mėniñ varañ-çuruñ bilen taza xuşum yoq, hazirqi réstoranlarda adem xatircem parañlaşqili bolmaydu, şuña el-ağıynelerniñ toy-tökünige barsammu birdemla oturup kitimen.

— Micezimiz oxşaş iken...

— Sizmu tinçliqni xalaydikensiz-de! Merdan yayrap ketti, -menmu şundaqtu dep oyliğanidim... He, rast, bugün Yaponiydiki akam téləfun qiliptu, -dédi u hayacan bilen, “mektepnı uquşum qoydum, pat arida çaqiriq qeğizini evetimen” deydu. Menla bėrivalsam sizniñ işiñiz asan...

Asiye xoşalliqida Merdan méve şerbiti dep tutqan içimlikni naz qilmay içiverdi. [66] Başqa bir oqetni qildiğan işmikin? Lékin hemmige pul kérek... töpide birer yölençüküng bolmisa iş qilmaq tes iken bu künde... Nuriman digen qancuqni almiğan bolsammu Turdi Osmanniñ ademliri bunçivala çetke qéqip ketmigen bolatti. Yeñi valiyni uniñğa öç deydu, şu yaq bilen tunuşuşniñ yolini tapsam bolatti...

— Hacim, xiyal bėsip qaptuğu? Qaylap mañili deymen...

Qayir Hacim tunuş avazni añlap bėşini kötürdi. Uniñaldide şeerde xeli nami bar "qizilgül"réstoraniniñ xocayini Emetcan külüp turatti. Özidin xelila kiçik bolsimu ülpetçilikni teñ qilişidiğan bu ağınisi bilen Qayir Hacim köñülsizla salamlaşti.

— Çoñbir sodiniñpilanini tüzüp kėliveriptuq -de! -dédi Emetcan uniñ eçişqan yėrige tuz sépip, -yeqindin buyan biz terepke qedem basmiğanlirida gep barikende...

paydini ançe-munçe xeclep turili deymen, bizmu silidek bayniñ sayiside kün köreyli deymen...

— Emetcan nediki soda deysile-dédi Qayir Hacim uh tartip quyup, -bizge oxşaş işge-çaqisi yoq oqetçiniñ küni tes bolup qaldi. Bilgen bolsam, öz vaqtida silidek birer réstoran bilen hepileşsem boptikentuq...

— Xudaya tova deşile, Hacim, réstoranniñ parçe puliğa qanaet qildiğan ademmu sili? aqidiğan gepni qilsila!

— Emetcan, -dédi Qayir Hacim béşini çayqap, -boldi, bu gepni qilişmayli! Rast gepni qilsam yançuq [69]

— Yaq, qandaq? Oynaymizmu?

— Bir sodiger eğiynem heli restorağa kelmekçi idi, bille olturuşup biremdikin digenidim.

— Reñlik oyundu?

— Ya Allah, Adilcan axşamla reñlik oyniğantila, qanmiduqmu?

— Qizlar bolmiğan oyunniñ peyzi bolamdu?

— Umu bup qalar, -dédi Emetcan uniñ dolisiğa urup quyup, -bügünkisi şeherdiki çoñ bir lavbenniñ ziyapiti, uniñ bilen tunuşup qoysila ziyni yoq...

Adilcan oylinip qaldi: “Bu şeherge kélip çoñraq baylar bilen tunuşup baqmaptimen, Emetcan digendek tunuşup qoysam maña nime ziyni bar, öydikilermu emdi: ‘Kadir bolduñ, özüñniñ aylıqini hecle’dep puldinmu qışqılı turdi. Kim bildi, bu baydin nep tégip qalamdu? Buptu, körüp baqmaymenmu? U belkim men arqiliq dadamğa yeqinlaşmaçıdu? Nime qilsa qilmamdu, maa nep bersila boldi...” Adilcan şularni oylap Emetcanniñ teklipige maqul boldi

— U lavbenniñ eti (adi) kim? -Adilcan soridi.

— Qayir Hacim...

— Hacim? -Adilcan yaratmiğandek terini türdi, -u hacimliri maña imandin ders ötmez he?

— Xatircem bolsila, barğanda körila...

Adilcanniñ köz aldığa şu haman uzun peşmet çapan kiygen, saqal koyğan adem kelgenidi. Lékin réstoranda Adilcanniñaldığa üstige qimmet bahalıq kastum-şim kiyip boynıgagalistik taqığan, saqal burutni pakız qirdurğan ottura yaş adem çıqti. [72]

— Peyzi bariken, -dédi u maqullap

— Añliq Hacimde...

Maxtaşlardin yayrığan Qayir Hacim romkılarğa yene haraq qoydi.

— Meniñ tutqan yulum şu, -dédi u ikkinçi romkini kötürvetip, “elge kirseñ eliñçe” digen gep bar, bizniñ qıldığan işimiz soda bolğandin kéyin herxil ademler bilen muamile qildikenmiz, şularğa öz layıqıda maslaşmisaq bolmaydu, mesilen, silerniñ qeşiñlarda içmeytim disem keypiñlarğa tesiri boldu... pariñimizmu qizimaydu, şundaq emesmu? Hacimlarniñ arisiğa kirgende bolsa sopi boluvalimiz, méni mana Emetcan obdan bilidu. Men bezilerge oxşaş mute’essip Hacilardin emes... Qeni, yene birni kötürvetmeymizmu? Adilcanğa bu adem barğançe yaraq qaldi.

— Şarap digenniñmu üzige yarişa paydisi bar, -dédi Qayir Hacim toxtimay sözlep emdi uniñ maylap qoyğandek siliq yüzi qizirip köpüp çıqti, -Mesilenge disek, adem xuş bolğanda içkende xoşallıqqa xoşallıq quşidu. Xapiliq tartqan çeğimizda içip qoysak dert piğanni tarqitidu. Bu oqet neççe miñ yillardin buyan ademlerge hemrah bolup kélivatidu. Bundaq disem mini saxta haciken dep qalmisila, her iş üziniñ yuli bilen, şundaqmu

“Yaşaşnş bildiğan ademdek qildu, -Adilcan uniñ xuşxuy çirayığa qarap olturup oylidi, -hazir dunyaniñ rahatini muşundaq oğrilar körüvatidu, bunimu yayritivatqan haramdin tepivatqan pulıǵu, buniñğa he dep quuyup pulini heclimeymenmu...”[75]Eñ muhimi, bu arqiliq Yasincan Valiy bilen tunuşuvalsam boldi. Turqidin qarisam dadisiğa gep yégüzeleydiğandek turidu. Öziniñ qolidinmu iş kélidiğan nimedek qildu... He, rast, neççeylen heremge çiqidiğan pasportniñ gépini qilğanti, şuni dep baqmaymenmu...

Şu arida Emetcanni bir mulazim qiz çaqirip çiqip ketti. Ular xaliy qalğanda Qayir Hacim éğiz açti:

— Adilcan özlirini kaysi bölümdin soraymiz?

— Razvitka etritide...

— Mundaq disile , -Qayir Hacim ikkilengendek turup ketti.

— Birer iş barmidi? -Adilcan koçilap soridi.

— Héliqi çet'elge çiqidiğan pasportni siliniñ bölümde işlimeydu-he?

— Pasport lazimmidi?

— Mañiğu lazim emes, pasportum bar. Mavu heremge barimiz digenlerdin neççisi maña sili yolini bilila, bizge hel qilip bergen bolsila dep xicil qilip kétivatidu. “Yaq” dey désem Xuda yulidiki savapliq iş iken qarisila...

“Muşu sodinimu qilidikensende ? -Hacimniñ gépini añlap Adilcan miyiqida külüp qoydi, -bügün neq qulumğa çüştüñ-de! Bumu boldi, pasport digenni püttürmek tes emes, cacisi pul neççe vaqittin nimedep muşu soda kallamğa kelmigen bolğiyti...” Adilcan xoşallıqtin yayrap ketti. Lékin u çandurmastin

— Pasport bécirişniñ resmiyti hazir bek çin bolup ketti, -dédi u , -uniñ üstige, bu méniñ qulumdiki iş emes.[78]Axiri uni dağda quyup ketti. Şu tüpeyli u Turdi Osmañğa téximu set körünüp qaldı. Turdi Osmanniñ ademliri uni her qedemde putlap, ziyanğa dessitipla keldi. Axiri u bu qarğış tegkür şherdin béşini élip kétidiğan yergimu kélip qalğanidi. İnsan hayatidiki yahşi künlermu, yaman künlermu teñşilip turdiken. Uniñ ahzari yaratqan igisige yettimu qanqaq, vilayetke uniñ mehelligi valiy bolup keldi.

Bügün mana uniñ oğli bilen esra bolup olturuptu. Emeldarlar bilen xéli arlışıp tecirbilik bolup qalğan Qayir Hacim bu tunji uçrişştin qevetla memnun boldi. “Yasincan Valiy burunqi Rozi ñaliyğa oxşaşmaydu, bu adem Turdi Osmanniñ kona reqibi, uniñ péşini tutsam ziyan tatmaymen... mavu yigit ecep asanla indekke keldi dişe, boldi, bugün burnidin çiqquçe bir mihman qilay” u şularni oylap çiqip Emetcanni yéniğa çaqirdi:

— Dastxan ğorigül bolup qalmıǵandu -he, Emetcan, -dédi u , -Adilcanniñ micezini sili bilila, köñli yene nime tartidu, désile?

— Méniñçe, yémek-içmek boldi, emdi kem nerse heliqi... dédi Emetcan közini menilik qisip.

— Siliniñ tunuş malliri bardu?

— Barliqıǵu bar, lékin mundaqlirini Adilcanniñ aldiǵa ekirgili bolmaydu-de, serxilliriniñ bahasi örire...

— Qañçe bolsimu meyli, çaqirsila! -dédi Qayir Hacim ve quyun yançuqidin titrep turup yüz koyluq puldin neççini suǵurup aldı...[81]Qayir Hacim yérim kéçe bolǵanda öyige yandı. U“qizilgül”réstoranidin çıqqanda mesliki tamamen yeşil genidi. U quyun yançuqidiki éşip kalǵan pullirini élip sanap kördi. Sekkiz yüz koy kétiptu, -dédi u içi éçişqan halda, -Emetcan digen bu tülke bugün bir quyualdi-de buptu, bu ziyanni awu pasportlardin üdürvalimen, hemmidin Adilcan bilen tunuşualǵinim belen boldi...

— Sili aşu quruluş şirketini kötüre almamla?

Bu gepni añlap Qayir Hacim küvületti.

— Kötürem bolup yiqilay dégen şirketni élip nime qilimen? dédi Hacim qolini silkip, qipqizil ziyanni sétivalimenmu?

— Sili alsila zıyan bolmaydu, dédi nuriman çüşendürüp, -hazir diqqet kildilimu xeqler öy-zimin sélišqa öy yasaşqa türüş qilvatidu. Ete-ögün buniñ baziri taza çiqidu. Sili qandaqla bolmisun, quruluşniñ tilini bilila, muşu tapta şirketni alimen désile maşına

— Üskünileri erzanla élivalǵili boldu.

— İşçiliriniçu, ularni nege apirimen?

— Karǵa yaraydıǵan ustilarni alila, qalqanlirini ceniñni baq deyla.

Qayir Hacim oylinip qaldi.

— Quruluş digenge az desmaye ketmeydu, -dédi u déliǵul bolup, -uni élip quyup bütün desmayidin ayrilip olturamizmikin?

— Her qanqaq işqa tevekkül qilmay bolmaydu, meyli, közliri yetmise bilgen sodilirini qiliversile. Kéyin “vay isit” dep qalidiǵan iş bolmisun deymina...

Qayir Hacim bir qañçe küngiçe nurimanniñ digenlirini oylidi. Quruluş şirketidiler bilen parañlaştı. Hemmini birmu bir hésaplap kürüp baqtı. Baştı qorqqan bu işqa u barǵañçe qiziqip axiri qet’i niyetke kélip şirketni kötüre aldı. U yili teliyge quruluşmu céq çiqip berdi. Nuriman toǵra éyitqan iken. Bu oqetniñ paydisi qaq-cigde sodisini neççe qatlivetti. Desmaye köpeygensiri Qayir Hacim çoñ çoñ quruluşlarǵa qorqmay

xéridar boldiğan boldi. [84]Yekşenbe küni ettigende, héyit bayramlarniñ birinçi küni hemme balilar, nevriler çoñ öyge yiğilişi, aile yiğiniğa qatnişişi kérek. Bu tüzümge her qandaq sevep körsitip qatnaşmasliqqa bolmayti. Turdi Osman bu adetni “ailimizniñ isil en’enis” dep uni uruq-tuqqan el-ağıynilirigimu teşviq qilip turatti.

Bu yilqi roza heyitmu şu adet bilen başlandı. Etigen saat onğıçe bu ailiniñ çoñ kiçik hemme ezaliri çoñ öyge cem boldi. Neççe vaqittin buyan cimcit turvatqan öy bugün qaynaq bazarğa aylandı. Turdi Osman aditi buyiçe yoqlimini qilip bolğandin kéyin, avval hemme nevrilirige oxşaş qilip on yuan’din héyitliq pul tarqatti. Buni kürüp turğan Gülşen qéşidiki akisiniñ quliqiğa piçirlidi:

— Yéqindila ma’aş öskenti, dadamniñ ölçimi yene burunqidek boldiğu?

— Ma’aş ösken bilen dadamniñ emili ösmey qaldi-de! Eger baş valiy bolğan bolsa héyitliq çuqum ösetti.

— Bu gepçe héyitliq on koyda toxtaptu digine?

— Şundak oxşaydu, téxi muşu ölçemdin çüşüp ketmise xuş bolsaq bolidu.

Gülşen ittik akisiğa qaridi:

— Dadamniñ xizmiti toğrisida birer gep-söz añlidiñmu nime?

— Hazirçiğu gep söz yok, -dédi u tumşuqi bilen Yasincan Valiyiniñ öyini ima qilip turup, -yéñi Valiy dadamni cim qoymasmikin deymen, qaysi küni [87]Eysacan cim tur! dégendek ayalini nuqup qoydi.

— Bizniñ pikrimiz , -dédi Turdi Osman sözini davamlaşturup , -xeqlerni dorap öy yasaşni qilmañlar, buniñ tesiri yahşi bolmaydu. Biz herküni heşemetçilik, israpçiliqqa qarşi turayli, dep teşviq qilvatimiz. Özimiz qupup uniñğa ri’aye qilmisaq xeqler nime deydu? Bu yaxşi bolmaydu...

Turdi Osman “gep tügidi” dégen menide oğli bilen kélinige qarap qoydi-de, aldidiki xatirini varaqlap bir betke uzaq qarivetkenden kéyin gélini yene bir qirivetip béşini kötürdi:

— Xoş, Mexetcan, dédi u ikkinçi oğliğa qarap, -añlisaq, silerni mihman çaqirmaqçi deyduğu, şundaq xiyal barmu?

Dadisi dek boyluq, sel dümçekrek kelgen Mexetcan çöçügendek midirlap udulida olturğan düpdügilek, sériq ayalığa qarap quyup aldirap cavap berdi:

— Yéni öyge küçüpsen dep el-ağıyniler kélimiz digen idi, şuña biraqla çağırvalayli dégeniduq...

— Emdi öy köçsimu çay bérیدیğan pede çıqtımu? -Turdi Osman aççıqi bilen üstelni çekip qoydı, men silerge her da'im dep kélivatimen, siler adettiki ademniñ balivaqisi emes, herqandaq işni qıldığan vaqıtta avval bizlerni oylişniñlar kérek. Men bolsam vilayetniñ bir rehberi, anañlarmu adettiki kadir emes, ete-ögün cemiyette Turdi şuciniñ balisi öy çéyi qılıptu dése tesiri yaxşı bolamdu? Siler téxi başqılarğa ülgé bolıdığan yerde bundaq heşemetçilikni qılsañlar xeqler nime qılmaydu? [90]Digen valiy, bu qaqvaş buni hésapqa alıdu, uniñ üstige umu Gülşen dégen hazazuldin qorqıdu.

— Deşnam añlaydığan bizla ikenmiz de! Muşu Esmetxanğa kélın bolğan özimizgimu az...

Turdi Osman balılarğa xoşmu dimidi, peqet Enverge qol işariti qilip:

— Siler sel turup turamsiler, dédi

Enver qéynitasiniñ bayatin gep qılmiğanlıqıdin köñlige guman çüşkenidi. Ular ayrim qalğanda Turdi Osman Gülşenge “siz çıqip kėtiñ” digen işaretni qıldı.

— Helimeniñ téni saqtu? U küy'oglı bilen xaliy qalğandın kéyin sorıdı.

— Anam yahşi...

— Héyitliq teyyarlıqni qıldımu?

— Qıldı, tünügün Gülşen ikkimiz bir nersilerni apirip berduq.

— Obdan qipsiler... Men texi héyitliqni qandaq qilğandu dep turattım... U ornidin turup dérize aldiğa keldi-de, birdem uduldiki hoylığa qarap turup kėtiq, - dadiñizniñ öyigimu héyit petisi qıldıñlarmu? dep sorıdı.

Enver qéynitasiniñ qaçan bolmisun, muşundaq sualni soraydığanlıqini tuyup yüretti. Şuña u, bu ademniñ köñlini xatircem qilip qoymaqçı boldı.

— Men ismimni bilsem dadam yoq iken, dédi u, méniñ dadammu anam özi...

Turdi osman küy'oglidin bundaq cavapni kütmigen bolsa kérek, U téñirqiğan, sel heyran bolğan halda turup ketti.[93]Put-qoli boşışip ésini yoqitip qoydi. U yénidiki urunduqqa qandaq olturup qalğanlıqini kéyinmu ésige alalmidi. O peqet ikki qolida urunduqniñ yölençükini çïñ tutuvaldi. O peqet béşiniñ bir yéride qandaqtur bir aççiq sanciqni, méñisiniñ hélila partlap kétidiğandek çïñqilip kétivatqanlıqini sizetti. “Yaq, yaq! ” deyti u ve Atikemni çaqırmaççı bolup küçinetti, lékin nimişqidur tili kalvalaşqandek bolup gepke kelmeyti. Şu arida méhmanxana öyge Atikem kirip qaldi ve ériñ qan didari qalmiğan reñgini körüp çöçüp ketti:

— Nime boldila ? -Atikem ittik kélip uniñ béşini yöli ve Turdi Osmanniñ ima-ışariti bilen dorisini ekilip içküzdi. Aridin bir neççe sékont ötüp Turdi Osman ésige kélip uluğ bir tindi:

— Ecep qorqattıla , - dédi Atikem ériñ dümbisini silap turup, -etigendin balılarğa gep qilimen dep hérip qalğan oxşayla, bugün meclisni açmaydığanmu gep iken...

“Sen kalva nimeni bilisen? Turdi Osman yaratmiğandek ayaliğa qarap aliyip qoydi, -maña muşu késelni tépip bergenler balılar emes, mavu udul hoylidiki düşminim, u méniñ yolumni tusup turvatidu, uni közdin yoqatmiğuçe maña yaxşı kün yoq...”

— Yürsile, avu öyge çiqip birdem yétip aram alsila, Atikem şundaq dep, uni yölep yandiki yataq öyge élip çiqti.

Dura tesir qildimu, Turdi Osmanniñ béşiniñ ağriqi asta-asta quyup berdi. Put-qoliğimu can kirgendek[96]İşlar ceqlap kétip silini yoqlapmu kilelmidim...“Sen yel tapan kimlerni yoqlap turuvatisen. Xuda bilidu, méni siyasi kéñeşke çiqqudek digenni senmu añlidiñ, şuña qarañni körsetmey qarap béqivatisen, kim bilidu, bayatin mavu uduldiki hoyliğa kirip çiqtiñmu téxi? ” Turdi Osman içide şularni oylišimu, lékin çandurmay salimiğa cavap qayturdi.

— Ürümçidin kelgendin buyan dem élip turğantim, qozğapmu baqmidi, - Turdi Osman çay kötürüp kirgen Atikemge menilik qarap quyup dédi, - oylap baqşam, neççe vaqittin çarçap kėtiptimen...

— Şundaq, şundaq, - şerh başlıqı haşım uni quvvetlidi, - harduk yetkendu... Hazırçu doxturlar sancıq turup qalsımu rak deydiğan boluvaldı... Çıraylırimu şundaq obdan bolup qaptu...

Turdi Osman uniñ késel heqqide ezmilep kėtişidin ihtiyat qilip gepni yötkidi:

— He, şherde nime yéñiliqlar bar?

— Şherde demla? - Haşım sel turup kėtiş bési bilen Yasıncan valiyiñ öyini işaret qilip dédi, - yéñi valiy kéle-kelmey şherge qol tiqqili turdiğu?

— Qandaq?

— Bostan diki turğunni şherge muavin şuci qilidiğan buptu...

— Kim deydu?

— Teşkilat bölümidiki Tursun bucañ öz ağzi bilen dédi, siliniñ xeverliri yoqmu?

Turdi Osmanniñ bési yene ziñildap ketti, lékin u özini tutuvélip köñülşimigen qiyapet bilen:[99]Ular şundaq asanla tunuşup qaldı. Şherlik partikomğa muavin şuci bolup ösken Turğunniñ ayali Xelçem “héyit çéyi” digen nam bilem Çimengül qatarlıq vilayet, şherdiki başlıqlarınıñ ayallirini mihmanğa éyitti. U çimengülniñ naxşa - ussulğa amraqlıqını bilip Nurimannımu çağırıp qoydı.

— Bügün hünérlerini körsitip qizitip bersile, xénim, - dédi u Nuriman kelgende...

Tamaq tartılıp yiyilip bolğandin kéyin Xelçem otturiğa çıqtı:

— Bügün herqaysilirini éçilip, köñüllük oltursun, dep şherimizniñ bulbulini teklip qilğanidim, - dédi u Nurimanni körsitip , - emdi mihmanlarğa Nuriman xanim birdem peyzi qilip berse deymen, Çimengül xanim, şundaq qilsa bolamdu?

— Añlaylı, añlaylı, dédi çimengül Nurimanğa qarap quyup, - yeydiğanni yéduq, emdi uni naxşa-ussul bilen siñdürmisek éşimiz artıp ağrip qalmaylı... U şundak déginiçe yénida olturğan Atikemge qarap qoydı.

Atikemge Çimengülniñ gépi tik keldimu yaki Nurimanniñ étini añlap olturğisi kelmidimu, şuan qupup mañdı. U Xelçemge: “Turdi Osmanniñ micezi yoq” dep Xelçem qançe yalvurup tutsımu unımay qaytıp ketti. Uniñ ketkinini kürüp Çimengül aççıq külüpla qoydı.

Atikemniñ yamanlıǵandek kitişi bilen sovup qalǵan[102]

— Sen’et mektepte uquǵan oxşımamla?

— Yaqey, - dédi Nuriman külüp, -ışikniñ yuçuqıdın ögengen, eslide sen’etçi boluş arzuyum bar idi, pişanemge yézilmiǵan iken, arminimǵa yitelmidim, axiri sodiger bolup olturduq...

— Mektepte uqumay şunçılık çalidikenla, boldi, sen’et mektepte neççe yil uquǵanlarmu silicilik éytmaydu... Men silini Ürumçide körgendekla qilimen, Ürumçide turǵanmu?

— On neççe yil ilgiri bir mezgil turǵan... Ömektiki sa’adetni tunuydıǵanla?

— Sériq sa’adetnimu? Çimengül nimenidur ésiǵe alǵandek boldi, - nimişqa tunumaymen...

—Şuniñ yéniǵa arilap barattım...

Çimengül uniñǵa qarap quyup gepni yötkidi:

— Xelçem siliniñ kiyim-kécek dukini bar deydiǵu?

— He’e, - dédi Nuriman, - bikar olturǵıçe dep dukan éçip qoyǵan. Neççe kündin Ürumçige malǵa bérıp téxi axşam keldim.

— Yéni kiyimler ekeldilimu? -dédi Çimengül aldirap, - mavu üstiliridiki kopta çetniñǵu deymen?

— Koriyeniñ, buda ekeldim... Başqa pasonlirimu bar...

— Körüp baqsaq bolǵudek, - dédi Çimengül koptini tutup körüp, - men ete baray, başqılarǵa birivetmey tursıla...

— Bolidu, bolidu...

Öy igisi Xelçem kélip yéni tamaqniñ teyyar bolup qalǵanlıqini dep ularni öyge tekliq qilǵanıdi.[105]Ekberniñ déyişiçe, içkiride oqet qilivatqan lavbenmiş...

“Lavben” digenni añlap Nuriman qizip derhal maqul boldi. Sa’adet digendek Ekber puzur kiyingen, çiray turqi qamlaşqan bir yigitni başlap keldi. Nuriman uniñ gepliridinla xéli çoñ sodini qıldıǵan puldar yigit ikenlikini sézip boldi. Sa’adet bilen Nuriman biri çay teyyarlisa, biri qoruma qurup birdemdila üstelni toşturdi. Ekber

içimliklerini alğaç kelgen iken. Ular emdi olturuşni başlap turşığa ışık çékilip, öyge muşu Çimengül kirip keldi.

— Viyey, mihman barikenğu? - dédi u işikte oñaysızlanğandek bolup turup, bi'ep vaqtida kiriptimen... Men...

— Kel, kel, - dédi sa'adet çandurmay, - senmu mihman...

Çimengül Ekberni tunuydiğan bolsa kérek, uniñ bilen xuşxuy salamlaştı. Nuriman uniñ “lavben” yigitke lap-lap qilip cilve bilen köz taşlığanlıqini sézip ülgürdi. Mihman yigitmu uniñ oynap turğan közlidirige qarap cilmiyip qyğan idi. Çimengül artuqçe tüzüt qilmastin üstelge kélip olturdi. Sa'adet başqılarğa uni tunuşturdi:

— Ömekte ussulçı, ismi Çimengül...

“Lavben” mihman bu gepni añlap téhimu canlandi. U bayatin Nuriman bilen ançe-munçe parañ qilişivatqanidi. Çimengülni körüp, u Nurimanni unutup, Çimengül bilen bolup ketti. Çimengülmü naz-kereşme bilen uni özige tartışqa başlıdi.[108]Nuriman yatqan öyge kirdi ve uniñ yığlap yalvuruşığa qarimay numusığa tegdi. Şu kündin tartip Turdi Osman pat-patla uniñ yéniğa kirip turidiğan boldi. U her qétim: “Yaxşıraq bir orunni uquşivatimen, azraq texir qiliñ” deytti. Künler bolsa ötüp kétévatatti... Dunyada éçilmaydiğan sir yoqqu... Turdi Osman bilen Nurimanniñ işi bir künlerge kélip Atikemniñ közige çéliqip qaldı. U Turdi Osman sirtqa hizmetke ketken çağda Nurimanni öyge solivélip urup, hemmini iqrar qilğuzdi-de: İkkinçi bu öyge dessigüçi bolma! dep öydin heydep çiqardi. İppet-numusidin, qarançuqidin ayrılğan Nuriman koçidila qaldı. Atikem érini bu resvaçiliqtin qutulduzuş üçün xeqlerge: Nuriman ata-ana terbiysini körmey yoldin çiqip kétiptu, koçidiki lükçeklerni öyge ekirip yatti digen gepni tarqatti. Bu ahanet, töhmetke çidimiğan Nuriman yurtni taşlap Ürümçige ketti. Hayatniñ boranliri uni her senemge dessetti. U qilmiğan işlar qalmıdi. Doxturxanida tazliq işçisi boldı, mihmanxanida kütküçi boldı, réstoranlarda naxşa éyitti. Şundaq yürgen çağlarda, u réstoranda bir yurtluqi Qayir Hacim bilen tunuşup qaldı. Qayir Hacim soda bilen pat-pat Ürümçige kéletti ve Nuriman bilen neççe kün bille bolatti. Bir mezigil arlaşqandin kéyin Hacim uni körmise turalmaydiğan yerge kélip, axiri sehraliq ayalini quyuvétip Nurimanni nikahiğa aldı. UNurimanni yurtqa yandurup kélip, uniñ télipi buyıçe şeherniñ közidin bir dukan écip berdi. Yurt körüp közi pişqan

Nuriman dukanni ayallarniñ modiliq kiyimliri bilen toldurdi.[111]Bu Atikemniñ içi bek tar xotun, sili herqaçan qoşniğu deymen, herhalda éhtiyat qilsila...

Çimengül aççıqı bilen dimiğini qaçtı:

— U’çu, men bilen üzeñge suquşturimen déğüçe umiçini içse bolidu, nime yétim quvurğamni igidu...

Nuriman bugün şuni his qıldiki, Çimengül qehrimu-zehirimu bar ayal iken. Qariğanda u, valiyğimu gépini ötküzidiğandekidi. Bu ayalni çin tutsam

Bolğidek, mendin ketse lata-puta kétidu, kiyimlerdin nime xalisa şuni birey, men muşuniñ qoli arqiliq Turdi Osman bilen Atikemdin öçümni almaymenmu?

Nuriman бүгүнki çaydin tolimu xuşal qayitti.

Yasincan valiy işxanişiğa kirdi-de, téléfanni élip katipini çaqirdi.

— Xoş, bugün qandaq işlar bar? -dep soridi u aditi buyiçe.

— Çüştin avval vilayet buyiçe pılanliq tuğut hizmet yiğini éçilmaççı , -dédi u qolidiki xatirisini varaqlap turup, -silini yiğinniñ éçiliş murasimiğa qatnişip berse dep neççe qétim téléfun qildi... Çüştin kéyin su işlar yiğini bar, keçte bixeterlik işlepçiqirişi buyiçe téléfun yiğini ötküzüldiken...

Yasincan valiy xuşyaqmiğandek terini türdi. Uniñ künliri mana muşundaq tügimes yiğınlarğa qatnişiş, yiğın sehniside neççe sa’etlep bikar olturuş bilen ötüvatatti.[114]Qaysi yéziğa barsam bolar? dep silini çaqirişim.

— Şherniñ yéziliridinmu?

— He’e... Şherdiki eñ namrat digen yézini dep béqiñlar?

— Namratliqta “Toğraq” niñ aldiğa ötidiğan yéza yoq, lékin u yerde capa tartip qalalimikin... Şara’iti bekla naçar... Uniñ üstige u yéziniñ başliqi Haşim şicañniñ tuğqini...

— Kim digen?

— Turap digen... Şherde uni Turap tukur démise bilmeydu.

— Turap tukur? -Yasincan valiy heyran boldi, - rast tukurmu?

— He'e... Uni kim disile Haşim şıcañniñ inisi bolidu. U eslide quşxanida işleydiğan qara işçi idi. Medeniyet inqilabida cusadıy bolup qilmığan işi qalmığan işi qalmığan nime idi. İnqilaptin kéyin Haşim şıcañ teşkilat bölümige bucañ bolup turğan çağda uni işçiliqtin kadir qilip, bazar başquruş idarisige orunlaşturup qoydi. Şherdiki hemme ticaretçiler Turap dise zar qaşaytti, axiri bir qassap uniñ zulumiğa çidimay putiğa piçaq sélivétip Tukur qilip quyuptu. Haşim bucañ şher başliqi bolğandin kéyin Turapni östürüp Toğraqqa yéza başliqi qilip evetti. Şherdiki ticaretçiler uniñdin qutulğiniğa xuş boldi, lékin Toğraqniñ déhqanliri borige tutuldi, u barğandin buyan Toğraq téximu better namratlışıp ketti.[117]Tumuz aptipiğa berdaşliq birelmey yumurmaqliri salpayğan qonaqlar sükut içide turğandek, étizliqtin ademniñ démini siqudek bir hava ademniñ yüzige uratti. Uniñ közi éçiq béşida topiğa çaplışıp solışıp yatqan ikki tüp qonaq maysisiğa çüşüp, şu haman qulaq tüvide:“Qarañe Yasin! ikki tüp qonaqniñ céniğa zamin bolduq, muşuniñ qisasini tartip qalmisaq bolattiğu” digen Helime'niñ avazi añlangandek boldi.

Yasincan valiyniñ köñli buzulup, géliğa aççiq bir nerse qaplaşqandek boldi-de, toldurup toldurup içige tartti: “Helime toğra éyitqan iken, men şu çağda qonaqlarniñ céniğa zamin bolupla qalmastin, Helimeniñ bextigimu zamin bolup, uni bir ömür hesrette qoydum. méni keçürgin, Helime! Men şu çağda séni qan yiğlitip taşlap ketmigen bolsam muşu künge, mavu emelge irişelmeyttim, aşu Turdi Osman digenlerniñ qol astida ittek xarlinip yürettim. Hayat digen şundaq iken, konilar: ‘Candin keçmigüçe cananğa yetkili bolmas’dep bikar éyitmiğan iken sen bilmeysen, men muşu orunğa çiqiş üçün hemme capa, xorluqlarğa çididim. toğra kelgende, vicdanimnimu qayrip qoydum. Hayatniñ qanuniyti şundaq iken, bir ademniñ behit-sa’aditi yene biriniñ paci’esiniñ bedilige kélidiken, mañimu başqa amal bolmidi...”

Yéqqinla bir yerde eşekniñ tuyuqsız hañrişi Yasincan valiyni azapliq xiyalidin segitti. U qolidiki köyüp bulay digen tamakisini qattiq bir şorap yerge taşlidi-de, keynige yandi. Bütün maña nime boldi? -dédi u özinicimlep, ötken işlar ketti, beribir orniğa kelmeydu.[120]

— Dadañ, anañ tinçliqmu?

— Anam ikki yilniñ aldide qaza qilip ketti, dadam tinçliq, axşam dadamğa siliniñ kelgenlirini dégentim, bek xuş bolup ketti. Dadam pat-pat siliniñ geplirini qilip biretti.

— Seleykam téxi hayat digin! Öy avvalqi yerdimu?

— He'e... dadam köçkili zadi unimaydu.

— Emse bizni öyge başla, seleykamğa salam bérip kileyli...

Seley mirab Yasincan valiyniñ unimiğiniğa qoymay qoy soydi.

— Silidek eziz méhmanğa atap qoyğan qoy bu, -eslide silige töge soysaqmu erziytti, körüp turupla, qolimiz sel qisqa bolup qaldi, eyipke buyrumiğayla...

Seley mirabniñ öyi héyit bolğandek tentenige çömdi.

— Axşam ézizcan siliniñ kelgenlirini dégenidi, bir turup işnimen, bir turup işenmidim. Valiy Toğraqtek namrat yézida nime qilidiğandu, dédim. Her halda özliri turğan yerni untumapla, bir neççe kün turala? Turimen, men muşu yézini kötüre aldim.

— Şundaqmu? Seley mirab heyran boldi, - öz vaqtidimu hizmet guruppisi bilen kélip guñşini xéli iziğa sélip ketken idila, Toğraq dése bütün vilayet biletti, mavu neççe yildin buyan köz tegdimu nime? Yildin-yilğa keyni qaşqa dessigili turduq. Hey, depkelsek gep tola cumusila!

Tamaq üstide Seley mirab tuyuqsizla:[123]Ketti? İçide adem barmidi?

— Bar idi... on neççe adem tégide qaldi... Bir amal qilsila...

Işçiniñ gépini añlap Yasincan valiy ézizcandin soridi:

— Nime gep?

—Yéziniñ açqan kömür kanida veqe yüz bériptu... Valiy, qandaq qilimiz?

— Nimige qarap turimiz, -dédi Yasincan valiy ittik qupup, derhal xañğa barayli!

Yasincan valiy başçılıqidiki yéziniñ kadirleri tağ bağridiki kömür kanğa kelgende, uniñ ağızida bir munçe işçilar qiya-çiya qilişip uyaq-buyaqaqa yügürüşüp yüretti. Ular kélivatqan pikapni körüp cim boluşti.

Yasincan valiy maşinidin çüşüpla soridi:

— Bu yerniñ mes’uli kim?

Kişiler arisidin égiz boyluq, qaramtul adem aldiğa çıqti.

— Xañniñ başliqı Turap şıyañcañ bilen yiğingä ketken, dédi u titriginiçe , -mėni qarap turğın digenidi...

— Quduqniñ içide qançe adem bar?

— On beş adem

— Xañ partiliğili qançe vaqıt boldi?

— Bir sa’ettin aştı.

— Quduqqa çüşkili bolamdu?

— Çüşkili bolmaydu... Gaz tuşup ketti...

Yasincan valiy yanfunni élip, bu veqeni Li Şuciğa melum qildi.[126]Xelqniñ hayat-mamati bilen kari bolmiğan, éğir dericide mes’uliyetsizlik qilğan, bizge bundaq kadirniñ kėriki yoq... Men Li Şuci bilen meslihetleştım, vilayetlik partikom bu veqege alahide ehmiyet bėrip, mexsus tekşürüş guruppisi teşkil qildi, aptunum rayondiki munasivetlik urunlardinmu?

Ademlerkeldi. Biz bu veqediki mes’uliyetni çuqum éniqlap, amma razi bolğudek bir terep qilimiz. Men, Li Şuciğa : “Bu meslini éniqlap çıqmıguçe Qaribağdin ketmeymen! ” digenidim, u ademmu quşuldi. Bizniñ meqsitimiz muşu aççiq savaq arqiliq buniñdin kėyin muşundaq paci’eniñ yüz bermeslikige kapaletlik qiliş...

Tekşürüş guruppisi Qaribağ kömür kanniñ meslisini uzunğa barmayla éniqlap çıqti. Turap hemme mes’uliyetni öz üstige élip turuvaldi. Tekşürüş ceryanida şeher başliqı Haşım qatarliq şegerdiki bir türküm rehbiriy kadirlarniñ bu kanğa pay quşup alğan paydiliri paş boldi. Turapniñ xañdin bölek yėziğa bėrilgen qutquzuş sommisiğa xıyanet qilğan mesilirimu çuvulup çıqip, axiri qanun buyiçe qolğa élini. Muşu iş munasiviti bilen vilaayetlik partikom şeherniñ rehberlik qatlimini zor kölemde teñşidi. Haşım şeher başliqliqidin qaldurulup, uniñ orniğa Turğun muveqqet şeher başliqı boldi. Èzizcan Toğraq yėzisiniñ başliqı bolup bėkitildi.

— Toğraqniñ emdiki teqdiri saña bağlıq, -dédi Yasincan valiy uniñ bilen ayrim sözlişip, yüreklik işle, yardım kérek bolsa udul méni izde! [129]

— Ekeldim, kélip körüp baqamla?

Çimengül qilivatqan işini taşlap Nurimanniñ yéniğa mañdi. Bular xuddi uzun yıllar körüşmigen qedinas dostlardek quçaqlışip körüşti.

— Bu dorem ecep uzun turup kettiliğu? - dédi Çimengül Nurimanniñ perdaz bilen parqirap ketken yüzige yüzini yéqip turup.

— İçkiridin mal kelmey saqlap qaldim.

— Mal kelmeymu yaki kona tunuşlar quyuvetmey qaldimu?

Nuriman qaşlırini uçurup küldi.

— Nediki tunuşlar deyla, -dédi Nuriman qizirip, -hazir Ürümçiniñ erliri yigirme yaşlıq qizlarni yaqılaydığan boluvaptu, men qarısam yenila özimizniñ yurtimiz tüzüktek qildu.

—Undaqta Hacimnimu Ürümçilerge azrak evetsile bolğidek-de?

— Hazir bir Xuda'ğa tapşurmaqtin bölek çare yoq désile, -dédi Nuriman béşini qayqap, -bu künde sodigerler yançuqığa töt teñge kirse ikki teñgisini xénimlarğa xecleydu, başlıqlar bolsa işiñni hel qilip birimen, dep aldaydu. Tova deymen, hazirqi başlıqlarğimu heyran qélivatimen, emili yoq çağda şundaq yuvaş, yerdin üstün qarimay yüridu, şundaqla emelge olturğandin kéyin xuyi çiqqili turdiken. Ular birinçi bolup qosaq salidiken, ikkinçi qedemde ayallarğa köz taşlığili turidiken. Yasincan valiydek öznini tutuvalğan başlıqlar az cumu, siliniñze teyleliri bar çokan cumu! Nurimanniñ axirqi gépi Çimengülniñ köñlini xatircem qildi. [132]“He”dep quyup, muşularniñ qoli bilen Turdi Osmanlardın öçümni almaymenmu, hazir cahanniñ yoli muşundaq boldığu?

— Ötkende ömektiki bir qançe artislar dukanğa kelgenidi, dédi Nuriman uni maxtaşqa ötüp, hemmisi ağızi-ağıziğa tegmey siliniñ geplirini qilişip ketti.

— Nime deydu? Çimengül diqqet bolup soridi.

— Nime deytti, “sen’et ömek tarixida bundaq başlıqqa érişip baqmiğan, Xudayim bizge yetküzüptu, bizdin yökkep ketmise bolatti” diyışti... He, rast, ömekke bina salidiğan boldi déyişidiğu, rastmu?

— He'e... neççe vaqittin vilayetniñ başlıqliri sen'et ömekni taşlaplivetken

Ikenduq, biçarilerniñ olturvatqan öylirige qarap ademniñ içi siyrilidu. Quruq gepni qilğan bilen bikar, avval muşularniñ öy meslisini hel qilay, dep Yasincanni başlap béríp körsettim. Qaysi küni vilayettin binaniñ pulini testiqlap çüşürüptu...

— Artislar bikar maxtimaptiken-de? -dédi Nuriman, başlıq dégenğu eslide şundaq bolsa bolidu.

—Yasincanğa uçuq dédim. “Binaniñ pulini testiqlap bermiseñla ömek başlıqliqini éliñlar, qilmaymen” dédim.

— Yaman çokan ikenla... dédi Nuriman, aşu Turdi Osmanniñ Atikemmu özini başlıq dep kérilip yüridu, qolidin poqni ikki qiliş kelmeydu, eslide ayallar birleşmisige sili mudir bolidiğan yerde...

— Aldirmisila, men uniñdin mudirliqni tartivalmisam qarap tursila...

Nurimanniñ ésige nimedur kelgendek bolup soridi:[135]Keltürüvalsam işimiz oñğa tartatti, siligimu pikaptin birni élip birettim.

— Emse muşu gepliride tursila cumu!

— Gépim gep...

Çimengül ularni xuddi kona qedinaslardek qizğın qarşı aldi ve yataq öyde télivizor körüp olturğan valiyni başlap çiqip mihmanlarni alahide tunuşturdi.

— Hacim sizniñ mehelligiñiz iken, -dep alahide qısturup qoydi.

Yasincan valiy Hacimğa qiziqsinip qarap soridi:

— Sili qaysi mehelligidin?

— Lengerdin.

— Qoşna ikenmizğu? -dédi Yasincan valiy, -lengerde bizniñ tuğqanlar bar.

— Qasimkamlar bilen biz qoşna, uruq-tuğqandek ötüşimiz...

— Sili şirketni qurğili qançe yil boldi?

— Gésapta beş-alte yil bolup qaldi, dédi Qayir Hacim çüşendürüp, -men eslide quruluş şirkette işligen. Kéyin şirketniñ işliri axmay qalğandin kéyin çiqip soda bilen

bolup az-tola pul taptim. Mimarçılıq bizniñ ata kespimiz, uruq-tuğqanlarmu şu hünerni taşlivetmeslikni meslihet berdi. Şuniñ bilen veyran bolğan quruluş şirkisini kötüre élip bir şirket qurğanidim, lékin neççe vaqittin hökümet urunliri taza qollimay qoydi.

— Qançilik işçi-hizmetçiñlar bar?

— İkki yüzge yéqin...[138]

— Xatircem bolsila, biz kilişip qalimiz, -dédi Qayir Hacim ve Nurimanğa “sovğatlarni qoymamse” dégen işaretni qildi.

— Biz bugün quruqla kilip qalduq, -dédi Nuriman ve nersilerni üstelge quyup turup, buğu, herqaysiliriniñ layiqida emes, emdi az körmey...

— Vay, nime qilivatila? dédi Çimengül nersilerge ittik köz yügürtüp çiqip, - özüñlar kéliveseñlar bolatti emesmu?

— Quruluşniñ köñli ayrim, dédi Qayir Hacim éhtiyat bilen. Çimengülmu şundaq dégendek miyiqida külüp qoydi.

Qayir Hacim bilen Nuriman ketti. Çimengül ularni işikkiçe uzitip quyup mihmanxaniğa kirip sovğatlarni qoliğa élip kördi. Uniñğa altun zencirniñ médali’uni bek yarap ketti. U zencirni boyniğa taqap eynekniñ aldiğa keldi. Uniñ ésige Hacimniñ “quruluşniñ köñli ayrim”dégen gépi kélip yayrap ketti: Mana hoquq dégenniñ halaviti, öz vaqtida biz adettiki adem çégimizda kim bir nerse ekiletti? ...navada méniñ qulumda Yasincanniñ hoquqi bolidiğan bolsa ikki yılğa qalmay milyonir bolup kettim, hélimu bolsa şuniñ hoquqidin paydiliniş kérek. Emel digen qimavazniñ yançuqidiki pulğa oxşaş nime, u bugün séniñ yançuqiñda turğini bilen ete teliyi kelgen başqa biriniñ yançuqiğa kirip kétévéridu. şuniñ üçün, u quluñdiki çağda uniñdin paydilinişni bil, özüñni çinnda, u qoldin ketkendin kéyin “vay, isit! ” dep hesret çekiş ötüp ketken exmeq, nadanniñ işi... Şuña Çimengül vilayetke kelgendin kéyin uniñğa sen’et ömekni tevsiye qilğanda, u gep-söz qilmayla maqul dédiyu, lékin bir şertni qoydi:[141]

— Çoñ ana, nime boldiñiz, miceziñiz yoqmu?

— Bilmeymen, balam, etigendin béşim qéyipla turidu, midirliğudek halim yoq, silerni körelmey qalarmenmu? dep qorqqan idim.

— Qasimcan akamlar nege ketti?

— Qéynakisi toxtaxun oğlını öyleydiğan bolup toyğa çillğan idi, ballirini eketken idi. Bundaq tuyuqsız ağrip qélişimni nedin biley...

Enver momayniñ quruq basqan pəşanisini tutup çöçüp ketti:

— Çoñ ana, qizivétipsiz, derhal doxturğa barayli.

— Birdem yatsam oñşilip qalarmen, balam.

— Yaq, doxturğa barmisaq bolmaydu.

Enver momayniñ “yaq” déginige unimay hapaş qilip talağa élip çiqti. Dervaza aldide pikap uni saqlap turatti. U momayni avaylap maşinisiğa olтурғuzup şopurğa:

— Şeherge qaytayli, dédi.

Enver momayni yölep olturdi.

— Öyde yalğuz qalğan adem bizniñ öyge yénip kirsiniñiz bolmamti? -Enver rencigendek dédi, -hélimu men kélip qaptimen, bolmisa...

— Méni yoqlaş qandaq ésiñge kélip qalğandu, balam?

— Qoş'ériq yézisiğa xizmet bilen mañğan, yoldin ötkaç sizni yoqlap ötey dep kirişim idi...

— Rehmet balam...

Zorixan momay Enverni bölekçe yaxşı köretti.[144]

— Enver kirgende soridi momay.

— Öpkige soğuc ötüptu, bir neççe kün okul sélip dora yise saqiyip kétidudeydu, hélimu vaqtida keptimiz.

Momay yançuqini axturup yağliqqa çigilgen tügüçni aldı.

— Yataqqa pul alidiğandu, balam? dédi u yağliqini

Yéşip turup, -mavu pul yétermu, balam?

— Nime qilivatisiz, çoñ ana, Enver külginiçe momisiniñ qolini ittedi, -yançuqqa sélip quyuñ, biz tursaq puldin nime ğem qilisiz?

— Şundaq bolsimu séniñ bir öyüñ tursa... Uniñ üstige bu yil öy alimiz devatattiñ...

— Men bankida işlevatsam puldin qisilçiliqimiz yoq, çoñ ana, -Enver momisiğa çaqçaq qildi.

— Xudayim saqlisun, balam, hökümetniñ puliğa tegküçi bolma!

— Çeqişip dep qoydum, xatircem boluñ çoñ ana...

— Séstira qiz kirip zorixan momayğa asma ukul saldi. Kéçidin tüzük uxlimiğan momayniñ közi uyquğa ketti. Enver uniñ yénida birdem olturup tamaka çekkili karidorğa çiqişğa, néridin kélivatqan ögey siñlisi Asiyeni körüp körmeske sélip qayrilip mañğanidi, añğıçe Asiye uni çaqirdi:

— Enverka, bu yaqqa kepsizğu? - dédi Asiye tinçliq sorap, késsel yoqlap kelgentiñizmu?

Enver başta uniñğa rast gepni démeslikni oylidi. Lékin yine nimişqidur niytidin yénip:

— Çoñ anamni balnistqa ekelgen, -dédi.

— Kimni? -yandurup soridi Asiye , -zorixan momamnimu?

— He'e...

— Nime deydiğansiz, Asiyeniñ çirayi ciddileşti, -nime buptu, doxtur nime deydu?

— Öpkige soğuq ötüp yalluğliniptu.

— Vay, Xudayim! nimişqa naña démidiñiz? Hazir ehvali qandaq?

— Hazir biraz yaxşı, qizitmisimu sel çüşti...-Enver birdem turuvélip soridi, -dadiñiz barmu?

— Dadam téxi tünügün Ürümçige yiğingğa ketkenidi.

— Enver yénik tin aldi. U dadisiğa qandaq xever qilişni bilmey turatti. Uniñ yiğingğa ketkinige bir hésapta xuş boldi. Asiye bolsa uniñ dadisini soriğanliqini başqıçe çüşendi.

— Qaysi öyde yatti? -dep sorid Asiye

— On ikkinçi karivat.

— Siz nege mañğantiñiz?

— Men öyge béríp körpe-yastuq ekiley dégen, Gülşenni saqlavatimen.

— Gülşen bugün dem aldıǵu deymen.

— He'e, u çoñ öyge ketkenidi, hazir téléfun qildim.

— Undaq bolsa Enverka, siz öyge bérivériñ, momamğa men qarap turimen.

— Yaq, yaq boldi, siz işlevatqan tursiñiz?

— Men iştin çüštüm, Rizvan doxturğa bir işni dégili kirgenidim, he, rast, momamniñ mes'ul doxturi kim iken?

— Rizvan doxtur üzi.

— Undaq bolsa téximu yaxşı buptu, men Rizvandin momamniñ ehvalini uqup baqay, siz bérivériñ aka!

Asiyeniñ axırqı gépi Enverge şunçilik yéqimliq [147]Tova, “sardin nar töriler” dep apisiğa zadila oxşaşmaydu dise.

— Apisi sizni yoqlap keldimu?

— Tünügün bir tutam gülni kötürüp keptu, tinçqına kélip ketse nime dey, muşu yerde doxturlarni soraq qilip bir qildi, hélimu Asiye qiz kirip qélip açıqip ketti.

— Témige cedel qilidu?

— Birdem yaxşı ukulni salmapsiler deydu, birdem yotqan-körpini yeñgüşlimepsiler deydu, doxturxanini öre-töpe qilivetkili qil qaldi.

— Sizge köñül bölüp ketken yéri ikende?

— Vay qurup ketsun, -momay aççıqi bilen qolini silkidi, -he, rast, Gülşenniñ dadisi qandaqraq bolup qaldi?

— Hazir biraz yaxşı.

— Muşu künde başliq bolmaqmu tes oxşaydu, balam. Aşu ademmu ilgiri güsmüstek saq idi, dölet dése bar, ballirimu bir obdan orunlarda işlevatidu, yene nime yétişmeydikintañ? Xudayim hemme ademniñ rizqini öziǵe çuşluq yaratkan, şuniñğa

şükür-qana'et qilsa bolidu emesmu, bu dunyaniñ talaşqudek nimesi bar? Cénim balam, mendin nesihet, sen ularniñ otturidiki cédelge hergiz arilaşquçi bolma!

— Çoñ ana, nediki gepni qilivatisiz, meniñ ular bilen nime karim?

— Men qarisam Gülşen Asiye bek öç köridiken, undaq qilsa bolamdu? Asiye qizda nime gunah? Gülşenge çirayliq terbiye qil! Asiye qandaqla bolmisun, meniñ

Nevrem, undaq qilmisun bolamdu? [150]

— Hemmini qilivatqan avu Asiye dégen panaq, xep toxtaptur, silerge bozek bolidiğan Gülşen yoq...

— Ecep varqiraysizğu? -Gülşen uniñ aldiğa déveylep keldi, -titañ tumuriñizğa tégip kettimu? Ağzimni yummisam nime qilmaçısiz, hoy, yaxşılıqni bilmeydiğan vicdansiz!

“Çañ! ” qilip tegken kaçattin Gülşen sentürülüp ketti. Közlidiridin ot çaqniğandek bolup béşi aylandı. U ésini yiğivelip yiğlap saldı:

— Sen téxi méni urğudek bolduñmu ? -dédi déveylep kélip, -ure, yene, hoy yétim oğlaq! Yaxşılıqqa yandurğiniñ muşumu tuzkor! Hey, séni kim adem qilip qoydi? Kim séni xañcañ qilip östürdi, bilemsen? Séniñ dadañ emes, meniñ dadam qildi. Emdi бүгүнге кélip yüzüñni örүvatamsen naehli, qara yüz! Isit, isit!

Gülşen be'eyni sanañdek qoliğa çiqqan nersini yerge atatti, ağziğa kelgen gep bilen tillaytti, axiri u “tuğqanliriñ bilen öy tut! ” dep öydin çiqip ketti. Enver uni tosumidi. Uniñ qulaq tüvide Gülşenniñ bayatin dégen zeherdek ahaniti carañlaytti. U Gülşenni bunçivala ökteklik qilidu dep oylimiğanidi. Öz vaqtida apisimu, momisimu uniñ Gülşen bilen toy qilişiğa quşulmiğanidi. “Ègiz yerge qol sozup qoyduñ, balam. Başliq dégenniñ balliriniñ hali çoñ bolidu, biz digen adettiki bir adem, ete-ögün köñül ağriqi tartip qalmisañ bolatti...” diyişkenidi. Lékin u Gülşenniñ şerin sözlirige, her yekşenbe yatiqiğa kélip kir-qatlirini yuyupbéridiğanliqiğa qarap uniñğa işengen, apisiniñ yalvuruşliriğa qarimay toy qilğanidi.[153]

— Tamak yimigensiz?

— Qorsiqim açmidi, çüşte Asiye qiz tamaq ékilip zorlap céq yégüzgenidi, sen nime ekeldiñ, balam?

— Çöçüre etküzüp keldim.

— Buptu, bir piyale süyidin içip baqay...

Zorixan momay çöçürini içip bolup turuşığa işikte Yasincan valiy peyda boldi. U apisiniñ yénida olturğan Enverni körüp sel heyran bolğandek boldiyu, lékin şu haman özini tutuvélip uniñğa baştin-ayaq qarivétip ün qatti:

— Enver oxşımamsen? Sénimu körgili bolidikina? dédi u kinaye arilaş dimiğini qéqip turup. Enver gep söz qılmidi, béşini kötürüp qarapmu qoymidi. Uniñ muamilisidin oñaysızlanğan Yasincan valiy yumşap soridi:

— Nede işlevatisen?

— Yéza-igilik bankisida... -Enver dadisiğa qarimastin cavap berdi.

Zorixan momay ata-bala ikkisige ensizlik bilen qarap olturatti. U goya hemme işqa özi eyiplikteklarğa yéliniş, iltica bilen baqatti. Enverniñ cavabidin kéyin ariğa kişiniñ yürükini siqqudek cimcitliq çüşti. Axiri Enver ornidin turdi:

— Çoñ ana, men qaytay, -dédi u momayğa qarap, -ete kélimen...

U şundaq dédi-de, dadisiğa qarapmu qoymastin işikke mañdi. [156]Hacimni nime deydiken dep sordi. Bolmamdiğan, Adilcan menğu ularğa devatmen. Bu siler oyulğandek undaq asan eş emes. Xaqlarini xascalet qilmayli, désemmu unamaydu. Egerçende silibge avariçilik bolmasa...

— Avval ötkende dégenlerniñ passuritni pütüreyli añgiçe yene yiğip turala...

— Ubdan ubdan tola savabliq eşini qilvatla cumusla...

— Sileniñ levizlerini yandurğali bölmedi, de bolmasa, maña nime avareçilik.

— Şundaq şundaq xudayim buyuruşa silenmu razi qilarmiz. Qayir Hacim Adilcanniñ sualliq qarışisiden éske kélip alman-talman qol somkesini éçip eçiden bir bağlam pulni élip uniñ aldiğa qoydi. Mavu on miñ koy, bugünçe élip tursila qilğan yiğirme miñni ete yetküzüp bérmen.

— Gépimiz gep emes hacim?

— Silige yalğan sözlige qandaq til bardu, ete öyigili yetküzüp bermen bolamdu?

— Öygimü bérrip yürimesle ete çüşte müşü yerde körişeyli

— Maqul, maqul Qayir Hacim çüşengendek béşini leñiřetti, emesmen selige pütlikařaň bolmay, béríp hacırlirini xuř qilip qoyay. Adilcan meyli dégendek béşini leñiřitti. Qayir Hacim keyni keynidin xuř éytip kéyinçe miñip çiqip ketti. Adilcan yalğuz qalğanden kéyin yançuqden heliği Adilcan qolini silikdi. [159]Boldi, uniñ gépini qilip peyzimizini qaçurmayli. U üsteldiki tamaq tezliliki yéziliğan depterini ranağa sundi, qéni köñlüñlar tartaqan yaxşı köridiğan qoruma, tamaqlariden buyruñlar! Konular: “Ölimden başqisi tamaşa” deptiken bugün qanğudek éçilip oturayli.

Adilcan qizlar kelgüçe neççe romka eçvalğaçqa keypi çağ edi. U qizlarğa zorlap turup üç romkiden eçküzivetti. Hayal ötmey ularniñ keypimu kötirildi. Adilcan boluñdigi ünalğuni qoyup, rena esimlik qizni tanisiğa tartti.

— Senmu oynav üy. Adilcan yénidiki yumlaq qizğa hedep birnimelerni devatqan éliřatti tovaldi. Keçkeçe geç qilip harmaydiğan nime ekensen, tola gep qilverseñ qizlar köñülsiz bolup qaldu.

— Men qelbimni çüşendürüvetmen.

— Qelb dégenni mana mundaq hereket bilen çüşendürmensen? Adilcan şundaq dédi, de Renani öziğe tartip meñizge söyüp qoydi.

— Yaşap ket adaş éliřatmu elhamlinip ornidin turdi.

Çirağlar küñiga yénip turğan cas bölümde ikki cüp lerzan çélinvatqan yéqimliq müziğiğe teñgeř bolup bir birige çapilişip tansa oynamaqta edi. Adilcan vücüdiden yéqimliq etir güpülep pürap turğan Renanniñ zalva bélini qamallap tutup uniñ yüzige yüzini yaqqınçe qolqiğapçiğalmaqta edi.

— Rena qaysi küni sizni körgenden buyan rasittimni éytsem kéçisi uxayalmaydiğan bolup qaldim. [162]Men mavu qizniñ nime derdi barken añlap kirey, dédi. Ular çirağlar ğuva yorup turğan koçğa çiqti. Koçda ademler řılañ edi. Résrtorandiki alişél çirağlar bir öçüp bir yénip xuddi ötken. Keçkenlerge köz qisip çaqirivatqandek edi. Adilcan qizni qoyuq dereklik qarañğu bir yerge başlap kélip toxdidi:

— He, gépiñni qil nime deysen? dédi u qoyal avazda.

— Adilcan! dédi qiz titreginçe méniñ boyumda qaptu qandaq qilmen?

— Nime? boyuñda qalsa men qandaq qilmen?

— Qandaq qilmen deysizğu, öziñiz toy qilimiz digentiñsizğu?

— Men nede şundaq dédim, delil ispatiñ barmu? Men héçkimge vede bérip baqmağan, başqalariden tapqan balañni maña tartmaqçimu?

— Adilcan, nimandaq yüzüzlik qilisiz?

— Kim yüzüz? Adilcan qizğa déveylep keldi, yüzüz dégen sen bilemisen? Tola valaqşimay közümden yoqal!

— Hoy vicdansız buzuq!

— Nime dédiñ? Adilcan qizni şaplaq bilen birini saldi, yene bir dégene?

— Buzuq eplas!

Adilcanniñ közige qan qoyuldi. U bir muşt urup qizni yerge yiqitti, de udul kelgen yerge tepiverdi. Qiz başta çiqrap peryad saldi. [165]Medeniyet edaresidiki yiğinnimu qayrap qoyup udul doxturxañğa bardı. Çimengül avval Asiyeni tépip dalariniñ ehvalini sordı. Hazir éñqalğan ehvalğa qarağanda, ikki tal qovurğusi sunuptu, dédi Asiye uniñğa yüzidemü yer alğan yerler bar. Hemmidin yamani qizniñ boyda bar ekenduq tayaq zerbiside boyiden acrap kétiptu, qan köp kétiptu.

— Xetirlik emestu?

— Haziri qan toxtedu, eger sel kéçikken bolsa qansirap ölüp kéter ekenduq. Adilcanniñ nime qanğini bu? Hazirğiçe doxturxañğa kélipmu qoymedi. Çimengül hesret bilen eçke tindi.

— Gülşen uqtumu?

— Uqmay qalamdu. Dilare saqip kéter he? Méyip bolup qalmas?

— Saqiysi saqidu, lékin xéli yétip qaldu.

— Qançe çiqim ketse meyli, sayqitdiğanniñ amalini qilayli. Sen avu Gülşenge köz qulaq bolğun yene Dilarege gép ögetmesun!

— Dadam oqtumu?

— Yaq, dadañ bugün etgen nahiyeye ketkendi, bu eşini yuqmusun. Men Dilareniñ yéniğa kirip çiqay.

Çimengül Dilareniñ yenide xéli uzun olturdi. Seliq gepler bilen köñlini yasidi. U qizğa nurğun vedelerini bérrip axiri uni urğan Adilcan emes, belki tonumaydığan bir mest yigit deydiğanğa maqul keltürdi. [168]Özi barmen dep turuvaldi emesmu! Dadañmu uni yaxşı körüp ekteyli, dep turuvaldi. Dadam uni nimançe yaxşı köridiğandu? Çıraylıgıraq bolsa qandaq qılar bolğitti? Méni öylen deydu, ayal kişi apamdek bolsa öylenip nime qilimen? Uniñden bir kün bolsamu oynap külüp yürümeymenmu? Hazırqı qizlarğa eşinip bolamdu, bugün maña vede berse ete birer puli bar yigit çağırsa kétéveridu. Undaqlarini caq körüvatmenğu? Dilareni alarmışmen, béşim eşşip qalmıdu meniñ uniñ temi tügep boldi, tezimlikten allıqaçan öçürüldi. Lékin hazırçe “he” deyla turay.

Çimengül oğlığa uzaq uzaq gép qildi, yalvurdi. Adilcan hemmege maqul boldi, şu taptıla doxturxanğa bérrip Dilareni yoqlaydığan boldi. U öyiden çıqqanden kéyin “uh” dédi, de qayserge téléfün qiliveldi, u birneççe ağınliri bilen réstoranda olturuvatqanlıqni dédi. Adilcanniñ eçige ot tutaşqandek boldi. U köçiğa çıqqanden kéyin doxturxanğa emes belki qayse dégen réstoranğa qarap yol aldı.

Helime tañğa yéqin çüş kördi. Çüşide u etgenki ikki sa’etlik dersini ötüp bolup öyige kelse qoruniñ eşki oçuq turğundek. “Etgen eşkini taqmay ketken oxşaymen-de!” dep aldirap qoruğa kirse hoyaldiki şupda Yasincan bilen oğli Enver şundaq qiziğa gép qilişip olturuğandek. [171]Helime oğliniñ keypiyatiden ularniñ ottirisida birer köñülsizlik bolğanlıqini sézip boldi. Şuña çüşlirim yuzulğan ekende? Nime eş bolğandu? Yasincanniñ sebeviden bir nime déyişip qalğanımdu? Bilsem bilmesem şuniñ kasapiti, Helimeniñ köñli sarasmege çüşti. U Enverniñ tamaq yevélişini kütüp gép söz qilmedi. Gülşen bilen bir nime déyişip qaldıñlarmu? dep sordi Enver tamaqtin béşini kötürgen çağda “sen neden añladıñ?” Enver ettik anasığa qaradu, Gülşen dadlap bergen oxşamaydu?

— Gülşen gép qilmedi, etgen çüşümge kirip qapatkensiler, dédi Helime oñaysızlanqandek bolup nime bolduñlar?

—Ana, boldi sormağana tayini yoq eş.

— Nime eş bolsemu men oqay balam. Mendem yoşurup nime qilisen?

Helime: “Dadañniñ sevebidinmu? ” d mek idu, l kin tiliniñ u u a kelgen Şu g pini  ıqaralmadı. Enver axiri G lŐen bilen bol an c delni eynen  ytip berdi. Helime bularniñ uruŐiŐi a Yasincanniñ ala asi yoqluqini bilip k nli ez a  uŐti.

—  z vaqtida sana nime de endim balam, d di Helime o lınıñ s zlirini a lap bol anden k yin, baŐliqniñ qizini almi an k yin capa tartip qalsen d medimmu? Ular senin bilen bizni haman  zi bilen teñ k r Őmeydu. Mana d genimdek boldumu? Senmu u Asiye d gen bilen nime g p qilişip y rettiñ?

— Ana Asiye yaxşi qiz eken. [174]Helime bir biriden  igiŐ xiyallar, cavabsiz soallar bilen qaymuqup olturup ketti. Soallar Őun ilik k p, Őun ilik qalaymiqan edi. Helime  zini g ya yolmuyoq qarañ u bir cañgal a kirip qal andek, qandaqtur s rl k bir k leñge baş  stide egip  ziniñ vehimlik sayisini uniñ yoli a taŐlavatqandek uniñden qutul uli bolmaydi andek tuyulatti. Uniñ k z aldi  uva bekm   uva edi.

Qorida kemdur biriniñ y telgen avazi ve bir demiden k yin dalanniñ eşki boŐuqna  ekildi. “Kemdu bu? Helime xiyallarını n ri qilip ornidin turdi.  uŐten k yin mektepte yi in bar devatatti, Őuniñ a  aqirip kirdemu ya? ” Helime işik aldi a keldi ve  a arını bir qur t zeŐt r p bolup işikini a ti. U işikini a tiyu, dañ qitip turup qaldi, g ya  aqmaq  iqilip asman  r l p ketkendek    p ketti. IŐikte u k tmegen m hman, Yasincan valiy turatti. Helime bu tasadiqliqden  zini yoqutup nime qilarını bilmey q tipla qaldi. Uniñ a k z aldideki hemme nerse alemmu  uvaliŐvaltqandek tuyuldi. Yasincan valiyniñ k zliri uniñ a tikilgendi. Uniñ bu qarिida susqan bir k lge, elticaliq bar edi. Uniñ sañgilaŐqa baŐli an   ri qapaqliri epildep ketti.

— Helime yaxşi turdiñizmu?

Yasincan  n qatti. Helime bolsa bu tasadiplikten t xsi la  sige k lelmegendi. U g p qilmaq i bolup temeŐeldi l kin guya y riki a zi a qapiliŐip qal andek bolup uni  iqmadu. [177]Helime Şu bir   iz g p bilen k n l sirini epilde qilivatqandek tuyuldi.

— Helime, men bir eşqa heyran boldum, d di u g pini y tken turdi. Osmanniñ qandaq adem ekenlikini men d mesemmu obdan bilisiz. Şundaq turuqluq Enverni uniñ a k y o ul qilişqa y r kiñiz qandaq  iddi?

— Maña nime amal? Helime alem bilen xursenddi. Enverge neççe kün yalvurdum, yalğan bolsa anamdin sorap béqiñ, hetta toyuñğa qatnaşmaymen dep baqtim, lékin u ikkisini zadala ayriylamidim, bumu teqdir eken.

— Ularniñ turmuşı qandağraq?

— İkkisi şundaq bundaq kétvatdu, dédi Helime ve Yasincan valiyni birer gép söz añlap qaldimu, dégengidek ettik qarap qoydi. Lékin Yasincan valiý başqa gép qilmesten yançuqden tamaka élip tutaşturdi. Otturğa cimcitlik çüşti. Helime emdi özini toxtetivalğandi. U yer astiden Yasincan valiýğa sepsaldi. Uniñ közige udulda olturğan ademniñ çaçliri şalañlişip péşanisi téxmu kéñip ketkendez burunqı çaqnap turdiğan közliri yoqap uniñ ornini harğın sürlük közler ikkilgendek yüzlirimu boşap sañgilap qalğandez köründi. Uniñ tamaka tutqan qoli boşqina titrep turatti. Helime dédi birkemde Yasincan valiý tamakini öçürüp turup ötken eşlarini tergep olturuşniñ haciti yoq. Teqdir şundaq eken. Men eşlimde bu yurtqa yénip kélermen dep oylapmu baqmıgantium. [180]Yasincan valiý şundaq dédi, de salmaq méñip öyden çıqip ketti. Helime dérize çağdala “uh” dédi, u hélisila yüz bergen eşlarni köz aldığa keltürüp yürüki davalğup ketti. Yut qolida can qalmıgandez boşsipla ketti. Tova etgen körgen çüşüm راستیقا چیقتی دےyse? Méniñ mavu turqumni körüp nimedep qalğandu? Nime dese démemdu? Maña nimetti? Uniñğa nimelerni dep kettim? Uni körüp neççe boşap kettimma? Aldımğa kelgen çağda yürükimdiki hemme derdlirimni çiqirivalsam bolmamti? Yigirme yilden buyan nime künlerni körmidim, yürükim qan zerdab bolup ketken ediğu? Uniñ qilğanliri üçün yüzige tükürüp öyiden qoğlap çiqsammu entim çiqmayttuğu? Tova men balam Enverçilik bolalmidim, uniñ aldide boşañliq qaldim, meni keçürgen dégen bir éğiz gépke érip kettim, méniñ bir ömür tartqan külpetlirimge bergen cavabi şu boldi-he? Méniñ yaşliqim arzu armanlirim qéni? Hemmisi aşu vapasiz ademniñ kasapitiden berbat boldi, uniñ hesabi yoqmu? Lékin men nime qisallaymen? Méñ tillap qarğusammu ötken eşlar orniğa kélmetti. Bu cahanda bir ademniñ bexti yene biriniñ pacisi üstige quruldiken, bopti aşu bolsemu bextlik bolsun, méniñ péşanemge yézilğanni muşu turmuş eken muşuniñğumu şükür. [183]Senet ömekniñ ikki milyonluq quruluşni qolğa keltürdi. Elvette, buniñ rehmiti üçün u Çimengülniñ aldığa neq yüzmiñ yüeni qoydi. Qayir Hacim hésablap kördi. U hemme çiqimlarni qoşqandimu bu quruluştin üç yüz miñ yüen neq payda kördiken. Adılcan bilen qilvatqan passort sodisimu yaxşı yürüşüvatdu. U bir teyin desmaye salmasitinla,

ikki ayden buyan qirq miñ yüen kirim qildi. Hacim üçün hemmiden mühim bolğan Yasincan valiyniñ ailesidikiler bilen qoyuq munasevet orintivalğanliqi boldi. Uniñ üçün bu herqandaq paydidenmu qimmatlik edi. “Yasincan valiy vilayettiki eñ çoñ hoquqdar u kéle – kelmeyle Turdi Osmanniñ ademlerini yiqtiqli turdi. Qarağanda qolidin xéli eş keldiğandek turdu hazirqi künde hoquq hemmini hel qilidu, hoquq dégen vaqti kelgende séni bir kündila veyran qilvételedu. Neççe yillardin Turdi Osman maña nime künlerni körsetmedi, uniñ destide yurtini taşlap ketküdek yerge keldim. Ah zarim yaratqan egisige yetken çéği bu yerge uniñ küşendisi bolğan mavu ademniñ valiy bolup kelgenini démendiğan muşu ademnila özümge bağlivalsam pul payda dégen öz ayiği bilen kéliverdu, yolum éçildi.” Şunisi bu adem başqa başliqlardek ayallarğa özini urup ketmeydiken yaki avu arsti xotundin qorqamdiken? Lékin ayalğa qizqimğan bilen puliniğu yaq démeydu, men qarasam Çimengülniñ nepesi hemmiden yamandek qilidu, uni bizniñ Nuriman toğrilaydu, hazirmu oturğa qil siğmaydiğan dostlariden boluşup kétivatdu, bumu kelgen yéri. [186]Uni körüp Qayir Hacimniñ yürüki hayacanden ağziğa tiqilğandek boldi. Bügün Qayir Hacimniñ öyige kélidiğan méhmannikörgeli qolum-qoşinlarmu xéli yiğilğandi. Qayir Hacim ularğa qarap: “qarañlar meniñ öyimge qandaq adem kélivatdu, körüp qoyuñlar! ” dégendek meğrurluq bilen kérilip qoydi. Derveqe, u muşu künni kütikli uzaq boldi. Öz vaqtida burunqi valiyinmu méhmanğa çağirip baqti, lékin u Hacimniñ öyige dessemey qoydi. Hacimğa tüzükkine nepmu bermey ketti. Bügün bolsa yeñi valiy uniñ aldiğa kélivatdu, amet, estiqbal kélivatdu, şuña u xuş bolmay kim xuş bolsun.

Maşına dervaziğa yéqin kélip toxtedi. Qayir Hacim yügürgendek bérüp işikini açti:

— Harimğayla valiy, dédi u ékilip turup ve qolini uzitip bolup çöçüp keynige dacidi. İşiktin valiy emes, belki tozdek Yasincan Çimengül çiqivatatti. Hacimniñ burniğa etirniñ ötkür pürqi “güppide” urulup béşi “perride” qayğandek boldi ve nime qilarni bilmey qaldi. Añğiçe Nuriman yétip kélip Çimengül bilen quçaklišip körüşti. Uniñ keyniden valiyniñ yoğan béşi işikte körindi.

— Esalamualeyküm valiy. Qayir Hacim sémizlikge baqmay çağqan hereket bilen kélip valiyniñ qoltiqidin yöliidi. Qedemlirge heşqala yollirimiz eskirek avariçilik tartip qilelmigen?

— Yaq yaq. Yasincan valiy etrapqa köz yügürtüp dédi:

Öyiñlar havalıq yerde eken, şunisi yol konapéti eken. [189]Şeherde siliniñkidek öy héçkimde yoq şeher başlıqı Turğun uni maxtap qoydı. Uniñ barmu dése bar dégidek öyliri bar cumu!

Maxtaşlıriden bayrap ketken Qayir Hacim méhmanlarığa öylirini körsitişke başlıdı. Herbir öyiniñ layihlinişi, ölçimi, uniñğa eşletken matéryaliniñ alahidiliki toğrisida tepsili sözlep mañdı.

Baştıqı xiyalimda öyni ikki qevet qilip salmaqçı bolğan, dédi. U öylirini ayalinip çiqqandin kéyin u çağda qolimiz sel qısqa bolup qaldı. Hazir şundaq salimiğanalıqımğa puşayman qalivatmen.

— Hacim muşu öyige qançe ketti? Çimengül aldirap sordı.

— Uni ençiliklep hésab qilip baqmiduq, aldi keyni bolup töt yüz miñ bilen pütken boldıǵu.

— Hacim yerge pul xecilimdu, dep şeher başlıqı Turğun gép qisturdi. Matéryallarınmu sélivatqan quruluşlaridin qayiridu, şuña erzan toxdidi, de eger biz salsaq her gez u pulğa pütmeydü, şundaqmu hacim?

— Herqaysiliri öyi saldıǵan eş bolsa, boldı qolimiz köksimizde buniñdin katta qilip sélip bérettuq.

Hemmiylen şu haman Yasincan valiyğa qaradı. Bayatin Hacimniñ öyini aǵzi aǵziğa tegmey maxtavatqan Çimengül éǵizi aştı:

— Yasincan bir nime deña?

Yasincan valiy goya bü gepler özige munasevetsizdek:

—Biriniñ hökümet bergen öyimiz tursa, yene zéman qilip nime qilimiz? [192]Çimengülniñ micezini obdan bildiǵan Yasincan valiy uniñ arılışip berer köñülsizlik tépip bérişiden ensiret qıldı.

— Yaq yaq siz arılaşmañ, dédi u aldirap buniñğa bek aldirap ketmeyli. Siz uqımaysız çirekliğe qarşı turuş heqqide merkezniñ yéni höcciti keldi.

—Valiy vuy, ellik yilden buyan undaq höccetlerden meççe miñi çiqti. Qaysibiri emelge aştı? Höccet dégen çiqip turdu, uniñğa “he” depla qoydıǵan gép.

— Şundaqmu éhtiyat qilmisaq bolmaydu.

— Èhtiyat qilidiğan eş bolsa mavu üdütki qoşnimizdin qalsaq bolidu.

— Uniñğa nime boldi? Yasincan valiy ayalniñ nime démekçi ekenlikini uqalmay sordi.

— Siz sezmeqvatisiz, hazir bular resmiy paylaqçı boldi. Bizniñ üyge kim kiridu, kim çıqidu, nimelerni ekérvatidu, şularni marilapla olturuvatidu. Öz vaqtidemu qadir valiyğa şundaq qilip kün bermeptigen, hazir emdi biz bilen qaldi, şuña bularniñ köziden yiraq oltursaq qulqimiz tinç bolatti deymen.

Çimengülniñ axirki gépi Yasincan valiyni oyğa sélip qoydi: “Derveqe bu Turdi Osman dégeniñ qoliden herqandaq şumluq kélidiğan nime şu taptimu késelmen dep yétivélip nime suyqestilerini pilanlavatdu. [195]

— Rast urdimu? dédi u titrep turup

— Yüzümge bir şaplaq saldı.

Qiziniñ yénida turğan Atkem gépke arilaştı:

— Enver dégen yétim oğlaqqimu hil kirip qilğali turdi, u Némisge yuğançiliq qilidu? Herqaçan, dadam valiy dep qilivatqan eşi bolmamdu? Hélitin bundaq qisilsa ete öğün eş bar oxşaydu.

Turdi Osmanniñ kalisiğimu şu öy kelidi. “Uni yoğintivatqan mavu Yasin dégen nime, bu turiqda dada-bala ikkisi tépşivalğan oxşaydu, bolmisa Gülşenniñ seziqiden çıqmaydiğan u nime, adem urğudek bolup kétemdu? Yasin Enverge gép ögitivatmidu-ya? Atkem dégendek hélitin bundaq qilsa ete öğün ménmu poş démeydiğan oxşaydu.” U şu aççıqda Enverge téléfün bermekçi bolup temişlip yene toxtap qaldi. Hazirla téléfün bersem kélişimu natayin bir ikki kün ötsün, añğıçe özüm puşayman qilip tova qilip kélemen, şu çağda sözleşsekmu kéçikmeydu. Turdi Osman şu qarağa kélip toxtap qaldi.

— Enver hazir burunqi Enver emes, dédi u birdem olturup kétip birneççe kün ötsün, andin qarap baqayli, men birdem dem alay, dédi-de yataq öyige kirip ketti. Dadasiniñ bundaq halitini körüp baqmığan Gülşen heyran bolup apisığa qarap qoydi.

Turdi Osman yétipmu tinçilanimidu, béşi çinçilip méñisiniñ bir yeri ziñildap ağırğali turdi. U közini yumup héç nerseni oylamay dep yétip baqti, lékin yéqiniden

buyan arqa-arqiden yüz bérivatqan eşlar köz aldığa kélivatip yene belramqılışqa başlıdı. [198]Ardiden bir ay ötüp bir küni keçte Osman tuyuqsızla uniñ öyige kirip keldi. Kütmegen méhmanni körüp Helime nime qılarını bilmey temtirep qaldı.

— Qandaqraq turuvatıla? Turdi Osman aççıq külüp turup sordi. Helimeniñ qulıqığa uniñ soali mesxire qılğandek añlinip ketti.

— Yaxşı

— Helime gép söz qılmay yerge qarivaldı.

— Yasinga bek eşinip kétivatıla, mana qandaq boldı?

Eski çapanı çörgendek taşlap ketti, balisiñmu yüzünü qilimidu. Burun ayal kişiniñ eqli qısqa dése çinpütmeyttim, siliniñ aşu hiyalgeriniñ aldam xaltisiğa çüşüp ketkenlirige qarap rast oxşaydu, dep qaldım. Uniñ nergimu aşıq bolup qalğan bolğittıla?

— Turdi cürimen, dédi Helime titrep turup bu gépini qılmissıla.

— Selige açım ağrip devatmen, dédi Turdi Osman Helimeniñ köñül yarisiğa tegkenlikiden xuş bolup öz vaqıtında sili méni xata çüşünip qaldıla, eslide Yasinniñ meqsiti méniñden xizmet guruppisiniñ başlıqlıqını éliš edi, sili bolsa uniñ dépiğa usul oynap kettıla mana emdi bilgenla?

Turdi Osmanniñ gepliri Helimeniñ qelb yarisini tatlığandek bolup berama qıldı. U yiğlivétiştin özini aran tutup olturatti. Helime! dédi Turdi Osman [201]Cavabini selep ve eçide uniñğa deydiğan geplerini tayyarlattı. Qarañgu çüşken çağda dalanniñ işiki çekildi. Xizmetçi qız işikini éçip kirivatqan Enverni körüp hodup qaldı. Enverniñ ünni añlap Turdi Osman etilik dalanğa çıqtı.

— Keldiñizmu? dédi u Enverniñ salimiğa oçuq çiray salam qayturup öyige kiriñ dédi ve yani öyige boyundap nevrisini tovaldı. Qeyser qéni sen dadan keldi.

Şu haman nériqi öyiden qeyser yügürüp çiqip Enverge kélip ésildi. Şu arada Gülşen işikte peyda bolup:

— Qeyser bu yaqqa öt! dep varqirdi.

Gülşenniñ qehrilik çirayını körüp qeyser ümçegenitti, uni körgen Turdi Osman qiziğa varqirdi:

— Gülşen nime qiliq bu? Qeyser nime gunah qilidu?

Dadasiniñ bundaq ğezeplinişini kütmeĝen Gülşen nime deyişini bilmey turup qaldı. Aşxana öyide tamaqqa qarişivatqan Atkemmu ériñiñ tuquni körüp çöçüp ketti. Tamaq teyyar boldumu? dédi Turdi Osman Atkemni körüp.

— Héçnimni uqalmıĝan Atkem opul-topul:

— Hee, dédi

— Teyyar bolsa ekéliñlar! dédi u qopa avazda hemmiñlar dastixanĝa kéliñlar!

Tamaq ün tinsiz yéyildi. Gülşen nime eş bu déĝendek yer astiden dadasiniñ türülgen çirayiĝa qarap qoyatti. [204]Terbiyeni yaxşı qilimaptuq buniñdin kéyin bizmu nesehet qilimiz.

Qéynatasiden til ahanet añlaymenĝu dep kelgen Enver bu geplerni añlap öz qulıqıĝa eşenmey olturatti. “Bu adem çin yürükiden devatamdiĝandu?” deyitti u déliĝul bolup.

— Dada dédi u Turdi Osmanniñ gepliriden oñaysızlinip gunahiñ hemmisi Gülşende emes men éxirliq qılalmidim, qol salĝanim pütünley xata, aççiqimda özümni uqmay qaldim. Men herqaysiliriniñ aldide vede bermen, buniñdin kéyin bundaq eş ikkinçi tekrarlanmaydu.

Bayatin “cimmide” olturĝan Atkem gep qilmaqçi bolup midiralĝandi, lékin ériñiñ Enver terepke ötüp gep qilĝanliqıĝa çüşenelmey olturatti.

Gülşen bolsa téximu heyran edi.

— Xuş Envermu öziniñ xataliqini tondi, dédi Turdi Osman Gülşenge qarap: “emdi bu eşni boldu qılañlar çirayliq kétip öyliriñlerini tütüñlar men silerge dep qoyay, siler adettiki ademlerniñ balvaqisi emes, bundaq xédel macira qilip yürseñlar başqilariĝa yaxşı tesiri bolmaydu, bu eşni Yasincan valiy uqumĝandu? Turdi Osman Enverden sordi. [207]Eçi puşqan Çimengül çirayini turup sordi.

— Mektepniñ pikiri çiqip qalarmu?

— Bu terepden xatircem bolsala şu gepniñ çiqişini kütüp turĝan şeher başliqi Turĝun meydisige urdi. Mektepniñ bizniñ aldimizda néri-béri deydiĝan yoli yoq. “Bostan” mektep üçün şunçe ciq yerini berdi. Emdi birer mo yerge çüpeylik qılsa qeni körermiz. Bu terepni valiy men özüm toĝrilaymen sili xatircem bolsila.

Yasincan valiyğa maqul déyiştin başqa yol qalmidu.

— Mektepniñ mesulliriğa obdanraq xizmet eşileñla dédi u axiri şer başliqığa meniñ uşşaq gep bilen xuşum yoq

— Xatircem bolsila valiy dédi şer başliqi Turğun sili bu mektepke az eş qilip bermidila héçqandaq gep çiqmaydu.

Etisi şer başliqi Turğun otura mektepniñ muduri Capparni eşxanesiğa çaqirtti. U Cabbar kelgiçe uniñ bilen qandaq sözlişisini uniñğa nime déyişini köñliden birmu bir ötkürüp teyyarlıq qilivaldi. Axiri aldimğa keldin de dédi u yumşaq aylanma orunduqta tamakini huzurlinip çekip olturup bir çağlarda bizlerni eceb közüñge almay. [210]Şuña oqutquçlarmu taza xatircem emes.

— Bina salğudek bériñlar barmu?

— Bar, Hélimu bir müçe yérimiz yolğa çiqip ketti, hazir ailelik bina salsaq dep ayirip qoyğan yérimiz bar neççe bina çüşdü?

— Ottuz aileликтin bolsa ikki bina salğili boldu.

— İkki binağa doklat yazğanmu?

— Hee

— Pilan bekla çoñ bolup ketiptü, mudir?

— Bu yıl bir bina hel bolğan bolsemu meylidi.

— Mektepniñ ehvaliden méniñmü xeverim bar, dédi Turğun uniñ gépini bölüp siler bizge démegen bilen biz yene silerniñ ğemiñlarini yep turuvattimiz. Men hetta silerniñ mektepniñ ehvalini Yasincan valiyğa ikki qétim mexsus doklat qildim. U ademmu nahayiti köñül ölüp yolyoruq berdi.

— Rehmet, şer başliqi

— Quruq rehmetini bek bilisiler he?

— Mektepniñ ehvalini özleri billa şer başliqiden rehberlik köñül bölmey taşlinip ketti, emdi umudimiz silide.

— Meniñçe bolsiğu mektepni pütünley yéñilep bergüm bar. Lékin beş qolini éğiziğa biraqlattiqli bolmaydu, de şerde bu birila mektep emes. [213]

— Başqa orunden yer alışqa bizde eqtisad nede?

— Biz bolğanden kéyin eqtisadmu öz öz yolida hel boldu, buniñdin ğam qilip ketmeseñlimu boldu, bu yılqı quruluşiqmu pulini biz hel qiliduqqu?

Cappar qandaq cavab bérişini bilelmey ikkilendi

— Bu eşne men bir nime déyelmegüdekmen, dédi u axiri men qaytip barğanden kéyin mekteptekiler bilen muzakirelişip bir nime dey.

— Cabbar mudir şeher başliqi Turğun yaratmiğandek dimeğini qéqip qoyup dédi, bilişimçe xéli kesken adem ediñla bugün eceb muzakiriniñ gépini qilip kettivalarğu?

— Turğun şıcan bu adedi eş emeste, buniñğa men hódde qilalmaymen.

— Men siliğe bir gepni eskertip qoyay Cappar mudir! dédi Turğun qopal teleppuzda, yer başquruş hoquqi her derecelik hökümette boldu. Öz vaqtida mektepke yerini şeherlik hökümet bergen, uni lazim bolğanda qayturuvéylişmu şeherlik hökümetniñ qoliden kélidu. Bu pirinsip esiñlariden çıqip qalmisun! Şeher başliqiniñ teeddiyiğip turğan axirqi gépi Capparniñ yürikige neşter bolup tegdi. [216]Osmanniñ ademliri süverek qurttek hemme yerge yamrap kétéptikenğu, qéni bu solteknin noçiliqini körüp baqay, merkezgiçe arz qilarmış, herqaçan Turdi Osman küşkürtüvatqandu? Qéni arz qiliğiniñni körüp baqay. Yasincan valiy eç eçiden örlevetqan ğezepni zorğa bésip aççıq külüpla qoydi. Valiyniñ çirayiden héç nerseni çüşenelmegen sétivaldi. Capparniñ yene qandaq eşlerini dey? dep oylanip qaldi. Birdenuniñ ésige aldinqi yili maarip nazaritiden kelgen tekşürüş ömikdikilerge bergen ziyapet keldi. Sétivaldi mekteptiki baş ayal oqutquçlarini ularni kütüşke orinlaşturğandi, Cappar bu eşini añlap sétivaldini çetke tartip:

— Sétivaldi mudir, mundaqmu hünérleri bar eken silinin başliri yumuşaq bolğanni bilen bizniñ béşimiz maliqlimeydu çumu, dégendi. Capparniñ şu gepliri uniñ hazirğiçe ésiden çıqmaytti hazir şu ésige kélip yayrap ketti.

— Capparniñ estilimu çataq adem dédi u mektepte uniñ üstide gep ciq.

Öyge Çimengül kirip uniñ gépini bölđi:

— Mekteptikiler üvesi buzulğan herilerdek qaynişipla yerlerini ikkilep öy salsa heçkimniñ bir eğizi gēpi yoq, neççe biz bir öylük yer dep qoysaq töt püti öre bolup kētiştiği?

— Siz neden añladıñız? Yasincan valiy heyran bolup sordi. [219]

— Ular nime deydu?

— Öyiniñ süpiti yaxşı emeskenyu, u yēri andaq bu yēri mundaq dep yürüşüptü. Hazirçu heqqe yaxşılıq qilimen dégen adem exmeq eken. U Yasincan valiyğa qarap qoydi. Yasincan şu dégenge mektepniñ quruluşuni pilanden qalduruplivētiña!

— Pilanni bozsaq yaxşı bolmaydu, dédi Yasincan valiy sel turuvēlip pikir dégen bolup turdu, ular hazirçe çüşenmese kēyinçe bilip qaldu, men undaq namerd adem emes. U sétivaldiğa qayrilip dédi mektepte yene qandaq gep sözler boldu. Sizni xeverlendürüp turasiler cumu mudirniñ esmini Cappar dégenlimu?

— Hee, hemmini qilivatqan şu.

Yasincan valiy çüşengendek béşini leñşitip qoydi, sétivaldi Capparniñ üstide yene birdem qaynap bolup ketti. U çiqip ketkenden kēyin Çimengül:

— Öylük yerini qandaq qilimiz? dep sordi.

— Yēri alimiz dédi valiy ornidin turup lékin azraq texir qilsaq bolğudek.

— Nimişqa?

— Vaqti kelgende körisiz.

Yasincan valiy şundaq dédi-de kütüpxanesiğa kirip şeher başliqi Turğunğa télēfun qildi. [222]Kişimni qol tekküzmey saqlap qoydum. Undaq qilmay bala çaqilarini élip kelsile.

Turdi Osman mévelerniñ eçide özike qevetla amraq edi. U “avat” niñ keşmişi özüknü başqa héç yēriñikge teñ qilmeytti. Semetniñ gēpini añlap uniñ ağziğa sériqisu keldi.

— Sili dégen biz avatliqlarniñ başpanahimiz dédi Semet uniñ çirayiniñ éçilip qalğanliqini tūyüp neççe vaqittin sili bolğançe bizmu xatircem turup kelduq avatliklar siliniñ ğamxurluqlirini ikki alem untumaydu. Añlisiqa yéqinden buyan yeziker silini

körelmey kolavatqanmış, emma men silige désem avatlıqlar herqandaq iş bolsemu sili terepte turdu, silini can tikip qoğdaydu.

Bu gepini añlap Turdi Osmanniñ kelisiğa bir oy keldi ve Semetge baridiğanni maqul boldi. Bügün yekşenbe havamu şundaq yaxşı edi. Turdi Osman Atkemni élip “avat” qa yol aldı. Yéqinqi yillerden buyan şeher barğançe çoñip “avat” mu şeherge tutuşup kétey dep qalğandi. İlgiriki oniñğa tonuşuq bolğan köcüm köcüm bağlar étizliklar tügep ularniñ ornida qevet qevet binalar qed kötürgendi. Turdi Osmanniñ közige burun bağ mévaliri bilen meşhur bolğan bu mehellege ayalinip qalğandek tuyuldi. Bu menzire uniñ ésige yéqında partikomda ötküzülgen yiğinni saldi. Yiğinda şeherde éçivetligen rayon quruş meşelisi muzakire qilinip Yasincan valiy “avat” yézisini éçivetligen rayon qilişini otturğa qoydi. [225]Kélivatqan yer güñşi vaqtida aşliq bazisi qalimiz dep bağlarini qomurup yoq qilidu. Déhqanlarniñ hel künimu yaxşilandi. Eñ muhimi silinin ğamxurluqliri bilen yollirimizni yasivalduq, bir munçe quruluşlarni qilivalduq. “Avat” şeher boyıçe halliq yéza bolup baş kötürgen çağda emdi qopup xeqlerini yer zéman ayirip köç dése kim razi bolidu?

Turdi Osmanniñ çiqqaniden xever tapqan mehelliniñ aqsaqalliri kentleriniñ başliqliri Musemetniñ öyige yiğilişti. Ular terep terepten qaynaşqili turdi. Turdi şuci! dédi vecik aqsaqal bovay yötülip qoyup u elgiri uzun yıl daduycañ bolğan adem edi. Men taza uqalmay qaldım, héliqi rayonni qursanimeş qilidiken, yene déhqançiliq qilamdu yaki başqa bir eş qilamdu?

— Eşçi bolalaydığanlar eşçi boldu, sodkerçilik qilimiz dégenlerge ticaret kinişkisi hel qilip béridu, dédi Turdi Osman çüşendürüp “yaq ata kesipimiz bolğan déxqançiliqni qilimiz” dégenlerge yer körsetip bérdu.

— Neden yer bérdiken?

— Neden bérivetti Musa aka dédi Semet aççıqi bilen, avu “ayağ toğraq” tiki cañgalden béridiken “ayağ toğraq” bovayiniñ közleri çekçeydi. [228]Turdi Osman tereptekilerge köz yügürtti. Muşu olturğan topa çiray ademler uniñ yölençükliri, u bularniñ ata-ana uruq tuğqanliriden tartip yaxşı biledu. U ademler uni daem yoqlap tapqan terginini kötürüp baridiğınlar. Muşular Turdi Osmanni béşida kötürüp östürgenler. Ular Turdi Osmança xudağa eşengendek étiqad qilidiğınlar. Öz vaqtida Turdi Osman “öy salattım” dégende ular eñ yaxşı cayden yer berdi, uni bir tiyin pul

xeceletmey katta öylerni sélip berdi. Hazir mana uniñ aşu öylirigimu apet kélivatdu. Elvette Turdi Osman buniñğa qarap turmaydu, U bu ademlerni qozğap eqil körsetip qoysila boldi, Turdi Osman şularni oylap sordi:

— Silerniñ telipiñlar nime?

Olturğanlerden zuvan çıqmedi. Ular yer astiden bir birge qaraşıp qoyatti.

— Zovan sürmeysizlarğu? Buniñdin eçi puşqan yéza başliqi Semet aççıq arilaş dédi. Yer zemini berişke razi oxşamamsiler? Turdi şuci silerdin sorivatdu. Dehqan mana muşundaq xaq ular hemme eşiqa peqet maqul depla ögengen, şundaq bolğaçkimu hemme adem ularni bozek qilişqa amraq, axiri “Çılanbağ” kettiniñ başliqi béşini kötürdi.

— Gépini uçuqni qilsaq dédi u Turdi Osmañğa qarap biz yérini berişke qoşulmaymiz, biz hökümetniñ éçivétligen rayonini quruş planiğa qarşı emesmiz, qursun lékin dehqanlarni veyran qilmesun. Şeherniñ öpisdiki sayliq bekar turuptu, şu yerge qursa boladu.

— U yerge su çıqmaydu-de? Kimdur beri ün qatti. [231]Semetniñ öyide bolunğan geplerni añlap Turdi Osmanniñ köñli kötürülüp qaldi. “Qarabağ” kömü kan vaqasiden kéyin arqa arqiden tegken zerbilerden u temtirep qalğan, künleri bolsa bir biriden aççıq xiyal sürüş umidsizlik bilen ötüvatti, qan bésimmu héliden héli örilep vehme salatti. Hayat göya barğançe menisizlişip kelgüsi göya qarañğu cañaldek tuyulup rohi çüşüp ketkendi. Bügünki söhbet uniñ köñlini kötürdi. Yürikide umid peyda boldi. Yasin sen yekmu köreñlep ketkendiñ “Avat” liqlarniñ erzi aptunum rayonğa barsa ular çoqum buni tekşürüş üçün xizmet gürüppesi vetdü. U çağda eş başqiçe boldi, ete ögünçe Cappar nime heketlendürüp mektepniñ yérini ekilep öy sélivatqanniñ toğrisida erz yazdurmen yene bir munçe eşlar bar. Sen burader bek bardur xuş bolup kétivatisen, Turdi Osmanniñ iltizini qurutmaq sen oyliğandek asan emes, séni iqtiqnimu iqtiqan.

Şu arada yéza başliqi Semetniñ ayali kirip köşniñ pişqanliqini xever qildi. Saxbixana ügün Turdi Osmañğa atap qoy soyğandi, yéza başliqi Semet çiqip kétip oğan leğende titlip pişqan köşini kötürüp kirip turdi şuciniñ aldiğa qoydi, Turdi Osman köşüni körüp Semetge qarap: Bar, bar şuci dédi [234]Şu çokan qanaşqan méhmandarçiliq çaylar alaytenlar qizitti. Eñ muhimi Nuriman uni eñ ésil modiliq

kiyimler bilen temenlep turuvatatti. Bu ularni téxmu yéqinlaşturuvatatti. Bular kün arilapla bir birini körmese çidaşmaydığan boluşti.

Bir hepte ilgeri Nuriman “yéñi mal ekélmen” dep Ürümçige ketkendi. U yoq bolivedi, Çimengül zérikip bir boldi. Nuriman qatnaşmığan çaylarda peqet olturğusi kelmey yérimda qaytip ketti. Uniñ köñliniñ bir yéri yérim edi. Ariliqta Nurimanğa neççe qétim téléfün bérip tézrek yénip kélişini éytti. Bügün etgen u edarağa kélip turuşğa Nuriman téléfün qilip qaytip kelgenlikini xever qilğandi. Çimengül göya yéqin tuğuşni kelgendek xuş bolup ketti.

— Ede sili? Çimengül aldirap sordi.

— Dükanda kélemla?

— Hazir barmen, dédi Çimengül xuşal bolup ve muaven ömek başliqğa: “Medeniyet edaresiğa yeqinga barmen” dep qoyup udul Nurimanniñ yéniğa mañdi. Ular uzun yil körüşmegen qedinaslardek quçaqlaşip körüşti. Yalla Ürümçige pétipla kettilğu yollarğa qarap közler téşilip kétey dédi. Çimengül uniñğa yüzini yéqip turdi dédi. Uniñ köziğa Nuriman téxmu başirip qilğandek körünüp ketti. [237]Qandaq oynayduğandu değendim, kéyin zen qoyup uqup baqşam ular erliriniñ hoquqiden paydalinip pul taptiken. Bir dostumniñ éri dehqançiliq saymanliri edareside başliq eken, u ériñniñ edaresiden arzan élip tövendiklerige neççe hesse qimmet satdigen. Uniñ deyişçe yéqinda qalğan bir sodden üç yüz miñ koy payda qildi deydu.

— Üç yüz miñ? Çimengülñiñ közliri çekiçip ketti.

— Hee xeqler pul dégenni aşundaq taptiken, ularğa sélišturğanda siliniñ erleriniñ hoquqi çoñ-de! Vilayette qayerde qolini sozsa yétidu, nime qilmen dése qilalaydu, eger men siliniñ orunleriden bolğan bolsam bekar yatmayttim.

— Lékin sili Yasincanni bilmeyla dédi Çimengül béşini çayqap bek éhtiyatçan qorqup titrepla turdi.

Hoqum dégen bir amet dédi Nuriman u qolideki çağda paydilanmasa bekarla nerse. Bu amet quşi bir ademniñ béşida meñgü turmaydu, Bizniñ ciq başliqlerimiz uniñ qedrini bilmeydu, amet quşi uçup ketkenden kéyin puşayman qilişdu. [240]Ular şundaq kélişti ve övettiki çayda qalğan ayallar bilen meslehet eşini başlaydığan, añğıçe

Çimengül valiyğa xizmet eşlep maqul keltürdiğan boldi. Çimengül astige qarap qoyup ettik ornidin turdi.

— Viye, çüş bolup qaptuğu, men qaytay dédi ve nimedur ésige kelgende somkeni körsetip Nuriman buniñ?

— Bahasini demla? Nuriman xapa bolğandek bolup qaş qapiqni süzdi. Tova méni téxçila dost körmeyvatla he?

— Yaq şundaq bolsemu

— Méni xapa bolmesun désila baha-paha dégen gepni qilmisila dédi Nuriman somkeni uniñ qoliğa tutquzup turup siliniñ köñüllerige yarisila men xuş. Çimengül şu gepni kütgen edi.

— Esta dédi Çimengül Nurimanni quçaqlap turup menmu silige bir xizmet qilsam bolatti.

Siliniñ méni öz körgenliri küpaye Nuriman közligen meqsetke yétivatatti, mana bugün u Çimengülni soda qilişqa maqul qildi. Uniñ paydisi eñ muhimi bugün u Çimengülni özi neççe vaqitten boylap yürgen sodiğa unatti. [243]Muşu arqiliq pul tapmaqçimu? Rasttinla xeyr saxavet qilidiğan eş bolsa meyliti, ayal xq dégen maymunğa oxşaş doramçi kélidu, bularmu télévizorlardan aşundaq eşlarni körüp dorap baqmaqçimu qandaq?

— Neççe ünüñiz eçiñizge çüşüp kettiğu?

Çimengül taqatsizlenip sordi. Bilseñizçü, bu méniñ sizni qollavattiqnim maña bolmisa bu öyde nime kem? Kimen déysem bar yeymen désem turuptu. Mençu xeqler Yasincan valiyniñ ayali çayla oynaydiken démesun, cemiyetke paydaliq eş qilivatdu, désun dep qilivatmen. Avu Turdi Osmanniñ xotuni héç eş qilmay késel körpisi bolup yürsemu yene ayallar birleşmesiñ mudur dégen emelni quçaklap yétivatdu, şuniñgila eçim qaynap: “buptu qilayli” dédi eceb yaxşı oylapsiz démeysiza? Zadi bizni qolamisiz yoq?

— Yaxşı buptu dedimğu, yene nime qilip bermen?

— Gépiñiz gep he? Çimengül qaşlirini oynitip erkildi, emes bizge testiq yézip berin!

— Nime testiq?

— Ximiyvi oğut, ciq emes hazirçe yüz tonna.

— Bu, qarañ Çimengül, Yasincan valiy béşini çayqidi, méniñ sizge meslehet siz bu sodiğa arilaşmisiñiz boptiken. Bu dégen siyasetke taqildiğan pirinsipliq mesele.

— Vay-vuy sizniñ muşu pirinsip siyasetleriñizden caq toydum. Xeqlerni eşlarni qilivatsa gep yoq, sizla şuniñğa éslivatdikensiz. [246]

— Munçida essiq su barmu? U taziliq öyiden çiqqan Çimengülden sordi.

— Bardu yuyunamitiñiz?

— Yuyunuvalamiken.

— Emes men eç kiyimleriñizni teyyarlap bérey.

Yasincan valiy munçığa kirip ketkenden kéyin Çimengül Nurimanniñ öyige téléfun qildi.

— Yétip qalmiğanla? Dédi u Nurimanniñ boş ünini añlap nime avaz u? Hacimniñ xoriki demla, yaşap kétiñ, muzika bilen uxlaydikenlerde? Hey qarisla Yasincan héliqi dégenni hel qilip béridiğan boldi. Xéli teste eyveşke keldi désele. Emdičü qalğan xotunlarni sili yiğamla. Tömürni qiziqda soquyli qaldi eşlarni ete dükanda parañlişayli, maqul Qayir Hacim uqumiğandu? He buptu hazirçe uqmay Turğunmu yaxşı xeyrete körüşeyli!

Çimengül bugün bölekçe xuşal boldi. Uniñ köz aldiden bağlam-bağlam pullar xuddi kino léntisdek tizilip ötüp endiktürüvetti. U kim eşkapiden eñ çirayliq rubaşkini élip ketdi. Yüz bedenlirige eñ ésil eterni boluşçe çaçti, andin ğova çirağ nuri astida karavatta sozulup yétip eriniñ munçiden çiqışini kütti. [249]Zorixan momay katniñ üstike şireni qoyup dastixan saldi, anidin öyige kirip kétép bir korida qéttiqni kötürüp çiqip piyalige üsti-de oğliniñ aldiğa qoydi. Yasincanniñ ésigе şuan kiçik vaqıtlari keldi. U mektepten kélişla apesiden “qétiq barmu? ” dep soraytti. Anisi bolsa her küni untumay qétiq uyutup qoyatti. Yasincan muşu barañniñ astida anisi uşup bergен qétiqqa nanni çilap yevalatti. Anisiniñ qétiqi şunçilik tatliq tétiydiki, toyğunni bilmey yeytti. Hazir bolsa u şu temini tétyalmayvatatti. U anisinin köñli üçünla zorlap eçti.

— İkki tal nan çilap qoyaymu?

— Yaq ana muşundaqla eçey.

— Kiçik vaqtiñizda qétiqqa bek amraq ediniz.

Qétiq dégen ademniñ micezini teñşeydiğan nerse ziyan qilmaydu, dadiñiz rehmetlikmu bek amraq edi, étiziden kélipla qétiq deyitti. Rehmetlik mavu küngiçe ömür körüp silerniñ çoñ kadiri bolğeniñlarini körgen bolsa qançe xuş bolup kéter edi.

Zorixan momayniñ köñli üzülde. Uniñ qoruqlar biriler torlaşqan çirayini muñ qaplidi. Yasincan valiy uniñ köñlini kötürüş üçün Ürümçiden ekelgen sovğatlarini élip aldiğa qoydi. [252]Menmu şu quruluşniñ eşlarini silige doklat qılay dep kélišim, hacim gelini zorlap qirip qoyup sözini davamlaşturdi. Öyiniñ tam tüvrükliri qopurulup ögizsizmu yépilip boldi. Etiden başlap suvaqqa çüşmekçi, xuda buyrusa, kéler ayğiçe qolidenmu çiqdu?

— Özüñla töpde turuvatqansile?

— Elvette, elvette. Matéryallerini özüm birmubir tekşürüp körüvatmen. Eñ qimmet matéryallerini eşlitivatimiz.

— Qimmet matéryal dep kéyin bizni qerizge boğup qoymaydiğansile? Yasincan valiy uni “Nime deydiken?” dep sordi. Biz kadir xeqiniñ oşuq pulimiz yoq cumu!

— Valiy bizinize öz körmeydiğan oxşaylide? Qayir Hacim béşini çayqidi, méniñ sel köñlümge kélivatdu.

— Yaq yaq undaq emes.

Undaq bolsa pul püçekniñ gépini démegen bolsila, men xuş bolup qalay. Sili bilen biz bir mehellelik bir östeniñ süyüni eçip çoñ bolğan, elimizge bizge rehber bolup keldile, bizni her cehetten qollavatla sili bolğançaq bizmu emdi xeqiniñ aldide béşimizni kötürüp yürüdiğan bolduq. Sili şunçilik ğamcorluq qilivatqan yerde birer öyni sélip bermesek ademgerçilikten çiqip ketken bolup qalarmiz. Şu arada çay kötürüp kirgen Çimengül gepke arılaştı. [255]Hacim sel türüvélip gepni teşti:

— Añlisaq şherde yéñiden éçivetligen rayon qurğudek déyişdu. Biz bixever qalmayli, valiy heyran bolup sordi, çünki bu eşni partikom üç küñniñ aldide muzakire qilğan edi.

— Hazir uçur dégenniñ mexpietliki qalmidiğu? Qayir Hacim muğemberlik bilen küldi. Añlısaq, bu eşqa şexsen özliri mesul bolupla, taza cayda buptu, sili dégen bu yerniñ ehvalini yaxşı billa, añlap hemmeylen xuş bolduq turdi şucuni qoşulmaptu deydiğu?

“Tova mavu adem xuddi yéqinğa qatnaşqandekla gep qilivatdiğu? Bularğa kim yetküzgendü? ” Yasincan valiy köñlidekini bilip baqmaqçı bolup sordi:

— Uni sorap qaldila, birer pilan bar oxşımamdu?

— Bu nahayiti dana eş buptu, dédi Qayir Hacim meqsetini déyişge aldirmay, eslide bundaq rayonni baldur qurdiğan eş edi, lékin vilayetniñ elgiriki başliqleriniñ kallisi taza azad bolmay keynige sörep ketti. Hazir buğday, qonaq térip bay bolğili bolmaydu. Péqir olturaq öyi sodisiniñ bazirini éçişini boylaşqan, lékin bu pékirimni burun héçkim qollimay qoydi.

— Öy, zemin sodisi qilay demla? Yasincan valiy yandurup sordi.

— Şundaq şundaq

— Hacim dédi valiy nitiñlarğu yaxşı eken, lékin bu yerde bir munçe mesele bar.

[258]

— Neççe vaqittin şu eşniñ koyida yürdüm désile dédi Qayir Hacim canlinip hazir hemme eş tunuşluq bilen yütidiğan gep eken, elgiri bankida gépimizni xéli añlaydiğanlar bar edi. Yéqinda kadrlarini teñşep biz tonumaydiğan yaşlarini olturğuzup qoyuptu, ularniñ bizge qaraydiğan közi yoq.

Bankiniñ eşliriğa biz aralışivalsaq taza taza toğra bolmaydu, dédi Yasincan valiy sel türüvélip eger men bankiğa tésdıq sélip bersem hazirla bezler gep tapdu. Menğu yaxşı köñlüm bilen qılarmen, lékin ehvalni uqumiğanlar: “he mana Yasincan valiy Qayir Hacim bilen birişip soda qilivatdu” deydu, bu eşta méñi xecil qilmisila bolamdiken.

Valiyniñ axirqi gépini añlap Qayir Hacim titildap qaldi.

— Eslide silini arığa sélip avare qilmisam bolatti, dédi u ornidin qopup égilgençe emdi qarısila siliden bölek başpanahimiz yoq eken. Bu qilğanlerini bizmu layiqıda qayturarmiz qarısila.

Yasincan valiy nérida olturğan Çimengülge köz taşlidi. Uniñ qarişini kütüp turğan Çimengül menilik qılıp béşini leñsitip qoydi. Ayaliden cavabini alğan Yasincan valiy nahayiti tes eşini hel qilğandek kélini qirip qoyup hacimğa qayrildi:

— Qançiliq qerz almaqçı?

— Bu gepni añlap teqezzalqitta olturğan hacimğa can keldi.

— Beş miliyonğa eltimas yazğantim, dédi. [261]Enver üsteldiki sa’etniñ qattiq cirañlışiden çüçüp oyğınip kettiyo, lékin şu haman bugün dem éliš küni ekenliki ésige kélip, sa’etke aççıq bilen qarap qoyup özini yastuqqa taşlidi. U üzülüp qalğan uyqusuni davamlaştırıuş üçün közini yumup yétip baqti. Lékin herqandaq qılışmu qaçqan uyqusuni tapalmidi, qérişqandek dériziden etgenlik quyaş nuri uniñ yüzige çüçüp qizdurğuli turdi. U aptaptan qéçip zérğa sürülüp yétip baqti, lékin buzulğan uyqusuni zadala olyalmedi.

Eslide u bugün taza qénip bir uxlivalmaqçı bolğan edi. Yéqinden buyan edaredeki aldıraşlıq uni qattiq harduruvetken edi. Uni az dep axşam yaqunni üzütigán bolup savaqdaşlar olturuş qilğan edi. Olturuş yérım kéçde aran tügdi. Haraqmu taza eçildi. Biçare yalqun axiri kiçik balidek yığlap ketti. Adette haraqni eçmeydiğan yalqun hemeylen bilen bir qétimden eçip çiqti. U Enverniñ yéniğa kelgende xélila kötürülüp qalğandi.

— Kéle adaş dédi u liqqide haraq quyulğan romkini uniñ romkisi bilen soquşturup turup biz yene körişeymizmu yoq, xuda bilidu. Séniñ bilen on yil billa oquptimen, ikkimizbirer qétim sen-pen déyişmeptuq. Rastini éytsem silerdin peqet ayrılğum yoq, qandaq qilimen, mañmay qilay désem ikki balamğa çidimdim bolsa xotun dégen azmu? [264]Enver aççıq külginçe téléfanni qoydi. Emdi uniñ uyqusi teltöküs qéçip ketti. U ornidin turup yüz közünü yuyup uniñ kallisiğa Gülşenniñ bayaşın dégenliri kirivaldu. “Tova ilgiri Gülşen bolsa momamniñ gépini ayda-ayda qilip qoymaytti. Haziri eceb ağziden çüşürmeydiğan bolup kétivatqanni körimemdiğan? Men emdi valiyniñ sayiside kün kördiğan teqdirge qaldimmu? Dunyada eñ eqtidarsiz qoliden eş kelmeydiğan ademler ata-anesiniñ mensipi bayliqini köz-köz qilip mextindu, menmu emdi şu künge qélivatmenmu?”

Taşqiriqi işiq yénik çéqildi. Çay içip olturğan Enver “bu etgende kelgen kim bolğitti?” dégençe üstelni opul-topul yiqışturup bérıp işikni açti ve sosuğda heciyip

turğan Qayir Hacimni körüp heyran bolup turup qaldi. Qayir Hacim bolsa xuddi kona tonuşlardek qizğın keypiyatta körüşti:

— Essalamueleykum! dédi u ikki qolini teñsizip hörmet bilen ve adet bolup ketken gépini tekrarledi. Bimehel kélip aramlirini bozup qoydummu qandaq? Biz sehraniñ ademleri edep qayde dégennimu taza bilip ketmeymiz, epü qilila.

Enver öyige dessep baqmığan bu hacimniñ qaq seherde cim tüzüp qilmastinla méhmanxaneğa kirip tördeki safağa caylışıp bolup duağa qol kötürdi, aniden başqiden ornidin turup ehval sorap ketti. [267] Hacim Enver bilen kari yoq sözini davamlaşturdi. U hemme ademde boluvermeydiken emesmu? Bezlerge atinin kallisidek hoquqni yersimu xeqlerinmu, özinmu razi qilalmay yürüdü. Nimişqa undaqken dések qorsaqta umaç yoq eken-de. Hoququnmu bilimi bar, diti bar adem eşletse başqıçe boldiken sili bar yerge bardığan oxşımamla? Qayir Hacim axiri Enverniñ sa’etige qarap qoyğanlıqini körüp sordı.

— Bügün edarede dicorni edim. Enver asalğandinla dédi.

— Esta men silini bügün dem aldi dep parañ qilivériptimen.

— Birer eş barmidi?

— Çoñmu eş emes xeverlermu bardu? Yasincan valiyniñ küç çiqirişi bilen “avat” ta éçivéltigen rayon quruluvatdu dédi. U ve yeniden ayırmaydığan qol somkisini éçip içiden bir varaq qeğezni élip Enverge qoş qollap sundı. Piqir Yasincan valiyniñ teklipi bilen şu yerde olturaq öy quruluşuni qilidiğan bolup qaldım. Şu quruluşqa bankiden qerz alay dégen.

Enver qeğezni élip oqup çiqti. U eltimasniñ töpsidiki dadisiniñ salğan tesdiqini qayta qayta oqudı. U xetni oquğanséri nérvesi örilep aççıqı keldi. Hazirğıçe héçqandaq başlıq bundaq yurqun qilip tesdiq yazğandi, Enver özini básivélip Qayir Hacimğa qaradı. Bu az pul emesken dédi [270]Enver gep qilmastin külüpla qoydı. Qayir Hacim bolsa soğuqla “xoş” dep mañdı.

— Bu adem nimedep keptu? Hacim uzap mañğanden kéyin Helime oğliden sordı. Enver bayatti bolunğan geplerni apesiğa dep berdi.

— Gépini bekla yoğan nimeken dédi Enver aççıq külüp qoyup uniñ rayıçe bolsa ügünla pulni qoliğa tutquzup qoysa bolğudek.

— Uni yoğnitivétip barganlar bar-de dédi Helime hemmeni çüşünip sen nime dedin?

— Muzakire qilimiz dédim.

— Hel qilip bergen bolsañmu boptiken balam yaman qışisen.

— Nimişqa?

— Hazir Qayir Hacim bilen dadañlar apaq-çapaq Qayir Hacim ularğa bikarğa öy sélip bérivatmaydu, tégide gep bar şuña dadañ uniñğa qerz bériñlar devatdu, men dep qoyay Qayir Hacim bu pulni almay qoymaydu.

— Men qoşulmasamçu?

— Hey balam, sen dadaññ micezini bilmeysen, u dégenni qilmay qoymaydiğan adem, sen uniñğa teñ kélelmeysen.

Apa menmu uni bilimen dédi Enver. Qayir Hacimniñ keynide kimniñ barlıqini çüşinip turuvatmen, eger Qayir Hacimniñ ornida başqa biri kelgen bolsa undaq qattiq turup ketmeyttim. Siz dep béqiñla dadam siz bilen maña nime künlerni körsetmedu? Siz bir ömür turmuşniñ xovluquni körmey öttiñiz. [273]Téximu kem kélidu Asiye peqet öy xizmetçisi bilen birdem yérmedem parañ qılışdu. Uniñ Asiye bilen muñdişip olturğudek vaqti yoq. “Momam öyde bolğan bolsemu yaxşı edi, ademniñ köñlideki geplerni qilip béretti” dep oylaytti u bezde u momasini yoqlığaç birer kéçe qonup kélişini oylaytti, lékin apesiniñ tillap kélişini oylap niyetten yanatti.

Asiye ézilgen harğın halette ornidin turup eynekniñ aldiğa keldi. Eynekteki solğun çalari paxpalğan miskin çirayini körüp köñli yérin boldi. U öz siymasiğa uzaq qarap turdi. Uniñ qansiz levileri nimegendur intilgendek teşnaliq bilen éçilğan edi. U népiz iç köñlek içideki çoqçıyip turğan köksini silap qoydi. Uniñğa bu et künden künge solışip boşavatqandek kiçiklep kétévatqandek tuyuldi. “Meniñ qizliq devrim muşundaq yégane ötüp ketermu? ” mana yigirme yette yilni uzattim, qiz bala üçün yillarni ötküzüş asanmu? Yene qaçanğıçe kütmen, méniñ ümid yultuzum nededu? Ah ümid sen rasittinla éztiqu, saña hemmela adem intilidu, biraq saña érişeydiğanlar tolmu az. Şundaq bolsemu insanlar saña teme bilen intilidu. Ah ümid men saña yenila itaet qilimen, çünki sen aldamçı bolsañmu lékin azab, endişeler bilen tolğan bu hayatta hemme nerse tel, peqet qelbimla yégane men yultuzumni yene qaçanğıçe kütemen? ”

[276]Müellim aldinqi derste bergen tapşuruqlarni soraşqa başlıdı. U birinçi bolup yigitni turğuzup sordı. Yigit İñlizçe şunçilik ravan, ölçemlik cavab berdiki Asiye uniñ ağıziğa qarapla qaldı.

— Siz İñlizçege usta ekensizğu? Asiye heyran bolup sordı.

— Özlükümden azraq ögengen, lékin bek çala

— Qandaq öginivaldiniz?

— Men toluq ottura mektepte oquvatqan çéğimda ançe-munçe sodimu qilğan sodida til bilmeseñiz bolmaydu, mecburri ögendim.

— Hazirmu soda qilalmisiz?

— Yaq, kéyin emtihan bérip ünivérsitétqa öttüm, hazir vilayetlik sayahet edareside eşlevatmen, bu yerde til téxmu zörür eken.

— Esmiñiz?

— Raxman, men sizni tonumen.

— Qandaq tonuysiz?

— Esmiñiz Asiye, doxturxanda eşleysizğu?

— Siz qandaq bilesiz?

— Enver meniñ yéqin dostum, biz ottura mektepte billa oquğan. [279]Ular méhmanxanağa kirişti. Ançe çoñ bolmiğan méhmanxana retlik ve pakiz edi. Asiye ayallarğa xas incilik bilen öy içige sépilip çiqti-de aniden Raxmandan:

— Nime boldiñiz? dep sordı.

— Héç gep yoq dédi Raxman béşini çayqap azraq zokam tegken oxşaydu.

— Dora eçtiñizmu?

— Yaq hazir yaxşı bolup qaldim.

— Zukamğa sel qariğili bolmaydu, dédi u Raxmanniñ çirayiğa sepsélip turup u hemme késelni qozğaydu, doxturğa bérip baqsiñiz boptiken.

— Bolmisa Asiye séni aparsun, dédi Enver

— Yaq, yaq Asiyeni avare qilgudek eş yoq körüp turupsiler, hazır yaxşıla bolup qaldım.

— Mana muşundaq nime emesmu? Enver bésini çayqatdı. Doxturğa nimançe qiriq ekensenkintañ. U sa’etge qarap qoyup ornidin turdı. Çüşten kéyin yiğın bar edi, men mañlı, dédi ve Asiyege qarap siz gep qılseñiz unap qalarmeken? dédi. Enver aldirap çiqip ketti. Öyde emdi ikkisi qaldı. Raxman bögünki tasadipi uçreşışten téxiçe öziğe kélelmeyvatatti, hedep öydeki bir nerselerge putlışatti. [282] Bögün çirayıñız mu eyiñız mu eslige keptü, Asiye Raxmanğa sepsélip dédi, çay içtiñızmu?

— Azraq içtim, dédi u sizniñ dorilirñız payda qıldı.

Doxturğa üç bolseñiz öziñız ziyan tartısız, baştıla dora eçken bolseñiz bunçilik avare bolmayttiñız birer doxtur céniñızğa tegkenmedi-ya?

Raxman çöçüp ettik uniñğa qaradı. “Enver bu qızğa méniñ burunqi eşlerimni dep bergen oxşımamdu?” dep oylıdı u hoduqup. U gümanı yéşış üçün:

— Asiye birer gep söz añlığan oxşamamsız? dep sordı.

— Yaq, Asiye eceblendi keçürüñ men mundaqla çaqçaq qilğandım.

Héçqisi yoq Raxman derhal özini oñşıdı, Asiye rastitimni éytsam, men sizniñ aldiñızda bek xecil sizni birmunçe avare qılıp qoyuvatmen.

— Nediki geplerni qilivatsız? Qorsuquñuzmu açqandu men tamaq qılay.

— Boldı avare bomañ, koçığa çiqpıla yeyli.

— Qoyuñe, köçiniñ tamiqini Asiye unamıdı. Nime yégüñüz bar?

— Esta nime etseniz meyli.

— Emse leñmen qılay. Siz yétip dem éliñ. [285] Bir köydürgüç yaqun avval levlirini andin pütün vücudini köydürüp hoşsuzlanduruvetetti. Uniñ kallisi héç nerseni sezmeıtti, peqet bir yéqimliq şérin tuyğuniñ özini nepes alalmıgudek derecede halsiretip vücudini éritivatqanlıqnıla sézetti.

Areden hepte ötüp Asiye eştin yénip öyige méñişğa Gülşen uçrap uni çetke tarttı. Bir gep añlaymanğu? Dédi u qaş közlrini oynıtıp mübarek bolsun. Asiye nime deyişini bilmey qaldı.

— Raxmanğu yaxşı bala, dédi Gülşen. Bizniñ Enverniñ yéqin dosti hazirğu yigitlerde eşenç qalmidi. Öylengen bolsa nime buptu, yaxşisi balisi yoq. Asiye çöçüp ketti.

— Gülşen nime devatsiz? dédi u aranla nime? Siz uqmamtiñiz, Raxman sizden yoquruptu-de! tova men téxi sizni bilidu deptimen.

Gülşenniñ kényinki gepliri Asiyeniñ quluqiğa kirmedi. Uniña goya yer cahan astin-üstün boluvatqandek bolup kallisi qétişla qaldi, pütün nezayi muzlap ketti. U öyige qandaq kelgeninmu uqmidu. U öziniñ öyige kirip özünü karivatqa taşlidi-de öksüp yiğlap ketti. Alem hesret uniñ yürükini mucup azablaytti, kallisida peqet: “men nimançe teleysiz?” dégen bir gepla tekrarlenatti. U muhabbettin, hayattin, umidin biraqla üzdi. Asiye şu künden başlap ağrip étip qaldi. [288]Bügünla ularğa xeverni bérivetey, teyyarlıq qiliversun.

— Bolsa u eşini sel dağduğa bilen qilayli, gézitiniñ, télévizyaniñ muxbirlerini çaqirsaq qandaq deyla?

— Uni obdan dédile, xénim dédi Çimengül xuş bolup ularla emes, munasevetlik başliqlarinmu çaqirayli, bizniñ qilivatqanimizni körsün boldi. U eşlarni men özüm torunlaşturumen.

Ular şundaq kélişti. Bügünşeherniñ çétigirek caylaşqan yétim balalar sanaturisi bayram tüsge kirdi. Çimengülniñ tapşuruqi boyiçe şeher başliqi Turğun bügünki murasimege şeherniñ başliqleri, munasevetlik edare cemiyetinin ademleriniñ hemmisini çaqirtip keldi. Her xil aparatlarini kötürüşken muxbirlarmu peyda boluşti. Reñgareñ güller bilen bézelgen sehnide şeher başliqi Turğun qatarlıq şeherniñ rehberliri bilen bir qatarda meydelerge qiz elgül taqaşqan Çimengül qatarlıq şepqetçi ayallar orun alğandı. Yéqin başlinip avval şeher başliqi Turğun söz qilip, Çimengül başliq şepqetçi ayallarniñ bügünki enane bériş hareketige alahde rehmet éytti ve cemiyettiki her sahadikilerniñ bularniñ muşu rohni öginip cemiyetke, xelqpe paydaliq eşlarini köprek qilişqa çaqirdi, anden söz Çimengülge berildi.

— Bügün biz üçün tolmu xasiyetlik kün boldi, dep başlidi u sözünü mana muşu sehnide olturğan on ayal bügün özimizni tolmu bextlik hés qilivatmiz. Nimişqa déseñla, biz bügün muşu yétim balalarniñ béşini silğanliqmiz üçün, cemiyet üçün azraq bolsamu paydaliq eş qilğanliqimizden xoşal. [291]Bügün nahayiti ehemmiyetlik eş qilduq, dédi u

Çimengülge qarap qoyup enane qilingan pulniñ qandaq kelgenliki hemmemizge ayan, oğutnin paydasiden acratuq, başta kelişkenimiz boyiçe buniñdin keyinmu paydiden melum pirsetini aciretip muşundaq xeyir saxavet eşleriğa eşletsek nerzidu. Andin u bu qetimqi oğut sodisiniñ kırım çiqimi toğrisida teşsiliy nezahat berip bolup dedi. Paydiniñ puluni bölüşset dep oylavatqanlarmu bardu? Soda degende undaq bolmaydu, dehqanmu yerge uruqni etiyazda tevekkül dep çeqip hosulni küzde aldu, sodimu şundaq yilniñ axiri hesab qilişimiz añgiçe tapqan pulni ayalandurup turdiğan gep. Emma xatircem boluşsila hazir sodimiz yaxşı meñvatdu, muşundaqla bolsa yil axiri herbirimizge kem degende qirq ellilik miñden tegidu.

Nurimanniñ axirqi gepini añlap olturğanlarniñ yürekliri oynap ketti. Ular emdi sodiniñ türini keñeytiş heqqide bes bes bilen tekliplerini berişke başlidi. Özünden özün sozulğan bu meslehetlerden eçi puşqan Çimengül gepler sel selikkende aldideki üzüm hariqi quyulğan romkini qoliğa elip gep başlidi:

— Xuş xenimlar dedi u romkini kötürüp buniñdin keyinki eşlerimizniñ köñüldekidek boluşı üçün muşu qedehni kötüreylı dedi-de özi başlap eçivetkenden keyin Nurimanğa qarap gepinmu harğuçe qiliştı, emdi birdem peyzi qilmaylimu? Qeni Nuriman dutarini alsila! [294]Bularğa qarap Çimengülniñ eçi puşti: “Bular qaçanmu medeniyet degenni öginer, ular peqet yep eçide ğeyret qilsila boldi. Muşularniñ ornida erler bolğan bolsemu, oyunden ot çiqip kéter bolmayptu, öyige barsammu nime qilimen? Yasincan tünügün Ürümçiğe yiğingä ketti, az bolğandimu bir heptesiz kelmeydu. Başliqniñ xotuni bolsemu tes eş ekenğu? Şevketni çaqıraymiken?”

Çimengülniñ emdi olturğusi kelmidi. U Şevketge téléfün berip uni kélip eketişni eytti. Çimengülniñ qaytmaççı bolğanini uqup hemmisi ketkili qozğulişti. Silini men apirip qoyaymu? Keynide qalğan Nurimanden sordi u.

— Sili bilen kétey degen dedi Nuriman qizirip hazir Turğun şıcañ téléfün qiptu, meni saqlap tursila deydu, qandaq qilayken?

— Şundaqmu? Çimengül qaşlirini süzdi, peyzileri bar. Bügün çayniñ xulasini ikkiliri çiqirişdikenleride?

— Siliden boşurmaymen Turğun şıcañ péyimğa kiriplivaldi. “Xeliçemni sézip qalamdiken” dep yürükimsü. Sili bilmeyla xeliçem degen qipqizil sarañ nime? [297]Añgiçe ayal maşininiñ işikini eçip aldideki Turğunğa çiqip boldi. Uniñ kirişi bilen

teñ Şevketniñ burnıǵa eterniñ yéqimlıq pürıqi “güppide” uruldi. Şevket buniñǵa köziniñ qoyuqıda sepsaldi. Ayalniñ kiygen kiyimleri ésil çiraymu pakiz edi. “Yaq bu yava toşqanlarǵa oxşamaydu” dédi u ve sipaylik bilen sordi:

— Nége barısız?

Ayal sirlıq külümsirep qaradi. Uniñ xumarlışıp turǵan közliri şuxluq bilen yaltıraytti. U “Pisiññide” külginçe:

— Öyige dédi.

Bu cavabini añlap Şevketmu külüvetti.

— Öyiñiz nede?

— Ürümçide

Ayalniñ çaqçaqliriden Şevket temtirep qaldi, lékin çandurmastinla:

— Men téxi toqsundemkin deǵendim, dédi. Ayal Şevketge qizıqqandek qarap qoydi. Uniñǵa Şevketniñ çaqçıqımu yéqin qalǵandek turatti. Birdemden kéyin ular kona tonuşlardek parañlışıp ketti. Öyniñ aldiǵa kelgende Çimengül somkesini axturup oñlisizlenip ketti.[300] Méhmanxananiñ kütgüçisi ularǵa boluñdiki içkiri taşqiri öyini éçip bérip Çimengülge qizıqqandek menilik qarap qoydi. Çimengülde harakiniñ keypi téxiçe ketmegendi. Şuñmu u yataqqa kiripla Şevketniñ boynıǵa giresaldi-de aç közlük bilen yalaşqa başlıdı. Şevket bolsa köñli tarmesmu uniñ rayıǵa bardı ve şehvani heveste quturǵan bu ayalni kötürüp karvatqa élip bardı. Ardiden yârim sa’et ötkende Şevket ornidin turup sa’etke qaradi. Şérin lezzettin huzurlinip yatqan Çimengül uniñ qolını tarttı:

Nime sa’etke qarap kettiniz? Dédi erkilip birdem yétiña!

— Mañaylimken kermige hélila kelimen, dep qoyǵandım.

Çimengülniñ çirayı şu hamam turuldi.

— Kerime saqlavatamdu yaki başqa birileri saqlavatamdu? Dédi u aççıq bilen qapiqni süzüp

— Nime dégeniñiz méni yene kim saqlaytti!

— Saqlaydıǵanlar bardu?

— Xudaya tova deña men

— Aldinki küni keçte nede boldiñiz?

— Aldinki küni Şevket xiyal qilip turup ketti, ikki ağinim kelgenti şular bilen aşxanede birdem parañlişip olturduq

— Yalğan éytmañ téléfunda qizlarniñ külgisi añlandıǵu? Ađinleriñiz bilen reñilik olturǵan oxşamamsiler?

— Xuda xeqqi qizlar yoq. Özimizla qesem qilip béreymu? [303]Şevket elem bilen maqul dédi eçide bolsa “xet toxtaptur, qancuq muşu qiliniñǵa közüñge körsetdiǵan künlermu kéler” dep qoydi-de yer asti öyige qarap mañdi.

Bügün Qayır Hacim hemme ademden aldıraş edi. Ésil rexetten kastum şim keyip meydisige kül taqvaldiǵan hacimniñ boynıǵa taqvalǵan kalistuki yoǵan qorsiqniñ yérimga aran kelgendi. U goya muşu merikniñ egesidek hoylida u yaqtin bu yaqqa alçañişip méñip uniñ öniñǵa buyruqlarini bérıp qoyatti. Yasincan valiy tege barsa keynide sayidek egişip yüretti. Közi bolsa sahibxanilarǵa qoyulǵan orundiqlarda edi. Eger Yasincan valiy orundiqa olturmaqçı bolup kelse u acayip bir çaqqanliq bilen uniñ yenideki orunduqni egeleytti.

Méhmanlar dégen vaqittin baldur kélişke başlıdi. U şherde şundaq bir adet bar edi. Başliqniñ merkisige qançe baldur kélip közige körünse uni uniñǵa bolǵan hürmet sadaqetlik dep biletti. [306] Neççe éǵız iskilati bariken.

— Qaçanlarda kélip körüp yürisiler?

— Tünügün idariniñ işi bilen valiyni izdep kelgen, valiy öyler qandaq buptu, dep körsitip çıqtı.

“İdariniñ işi bilen kelgen dep ketkinini mavu mazar çaşqininiñ xuşametni tünügünla beca keltürüp bolupsen de. Bu kazzap nime sovǵatlarni ekéliwetkendu? Bayatin valiyniñ ehval sorap ketkinige qariǵanda, valiyni xéli razi qilǵudek bir nersilerni ekelgen bolsa kérek...”Sémiz cücañ hesret bilen içige tinip qoydi.

— Qayır Hacimniñ hünirige qol qoydum cumu, -dédi pakar cüycañ heves bilen, -neqiş digennimu cayida quyuptu, bu öylerniñ aldide Turdi şuciniñ öyliri nime u?

— Turdi şuci kelmigendek turamdu nime?

— U adem, éyitsimu kelmeydu jumu?

— Añlisaq, silinimu “ Bostan” din yer aptu deyduğu? Öy salamsile?

— Kim deydu? -pakinek cüycañniñ kiçik közliri pildirlap ketti, -hükümet bergen bir yüz on kvadrat métir öy yétip aşidu, yene öy sélip nime qilmen?

— Xupsenliknimu qamlaşturuvetipsiler jumu! Awu tügmenbéşidiki zéminiñlarçu?

— U digen ukamniñ zimini, meniñ çişim patmaydu. Siliniñçu? Neççe yerge doxturxana éçip qoyduñlar, bizni bilmeydu devatamsile?

— Sehiye idarisiniñ başliqiniñ çirayi şu haman tatirip ketti. Méhmanlar ayiği üzülmeý kélivatatti. Yasincan valiy xuşamet bilen aldiğa kelgen reñgareñ çiraylarni[309] idi. Ular avval öylerni bir qur arilap körüşti. Öylerge quyulğan cabduqlar, dérizige tartılğan perdiler, karivat yapquçliriğiçe tutup körüşüp ağzi éçilip qélişti. Yüzliri ap’aq öpkidek liğirlap turğan simiz ayal yénidiki qaramtul ayalğa dérizini işaret qildi.

— Perdiliri ecep ésilken, nedin alğandu?

— Nuriman Ürümçidin ekeldürüp bériptumiş, Türkiyeniñ deyduğu?

— Menmu buda yéni öyümge muşundak tartsam bolğidek. Xundaq éçiptu-he! Nurimanğu bek qimmetçi, herqaçan Çimengülge bikarğa ekeldürüp bergendu?

— Şuña kömemsile, bugün Çimengülniñ oñ qoli bolup turmamdu?

— Añlidilimu? -dédi u yéqin kélip piçirlap, -Nurimanni Turğun şicañ bilen şundaq deydu, -sémiz ayal etrapqa qarivétip qéşini menilik qilip uçurup qoydi.

— Vay, Xudayim! Şundaqmiken? Ecep muşu paskiniğa bir ölümü kelmidi, Xudayimniñmu közi yoqmidu?

— Siliniñ Razaqnimu xéli ayladurdi-he?

— Uni bir dimeñla, axiri késel qilip taşlap berdi... Turğun Şicañnimu veyran qilidu bu alvasti!

— Tova, buniñ bargançe yaşirip kétivatqinini dimemdiğan, kim bilidu, ete-ögün valiynimu oynitidu bu.

— Emma Çimengül tétiydu cumu!

— Muşu künde erler nime bolup kétivatidiken, he dése talağa qarap aşna oynaydıganni çiqirivaldi dése.

— “Toqluqtin şuxluq çiqidu” digenni añlimiğan qalğan edi.” [312]Şevket qolidiki tizimlik boyıçe ikki xocayinga sovğatlarnı bir-birlep körsitişke başlıdı. Kelgen nersilerniñ tolisi gilemler idi. Péciti buzulmiğan télévizor, toñlatqudin tartip kir yuyuş maşiniliriğiçe bar bolup, birer magizin toşqudek mal yığilğan idi. Çimengül bu nersilerge yaratmiğandek qarap qoydı.

— Çüşken neq pul töt yüz miñ buptu, -dédi Şevket depterni bir-birdin uqup, Turğun şıcañ ellik miñ, Qayır Hacim qırq miñ, Tursun hañcañ ottuz miñ...

— Létip cüycañ aran beş miñni ekeptumu? Çimengül Şevketniñ gépini bölüp sorıdı.-undaq kelgüçe kelmisimu bolmamdu, ademni zañliq etkendek bergen nimesini körmemdiğan? Eger Turdı şuci çay qilğan bolsa undaq qilmas bolgiyti? aşundaq peslikidinmu xotuni késeldin neri bolalmaydu... Bilip quyuñ jumu! Kim sizni çin köñlidinvay deydu, muşu ekelgen nersisi deydu...

Çimengülni xuş qilğini altun-cabduqlar boldı. Çaqqa kelgen bir sanduq her xil üzük, halqa, médalion, altun zécirler bilen tolğan idi. Aq-sériq altun cabduqlar, yaqut közler, mervayitlar közni çaqnitatti. Çimengül ularni bir-birlep körüp bahalap çıqtı ve harduqi çiqqandek boldı.

— Turdı Osmanniñ Atikemi kelgendek qilivatatti, nime ekeptu? -dep sorıdı Şevkettin

—Üç métir sarca, bir kiyimlik duxava bilen beş yüz yüen pul qoydı.

— Pes! -dédi Çimengül aççıqi bilen, şuñimu[315]Momisiğa “héli kelimen” dep çiqip ketti. Emdi öyde ana-bala ikkiylen azade qaldı.

— Emdi öylirimiz keñtaşa boldı, dédi Yasincan valiy anisiğa qarap, -emdi biz bilen muşu öyde turarsız, siz u yaqta tursiñiz bizmu xatircem bolalmaydikenmiz, öyler qandaq buptu?

— Bolmamdiğan balam... padişahniñ ordısidek buptu. Öz vaqtidiki Mamut şaňyonıñ zéminimu bunçilik katta emes idi. Öyü katta buptu, balam, şunisi dost bar

yerde düşmen bar bolidu. Xudayim, muşu öylerde olturuş nésip qilsun. Méniñçiğu, hükümetniñ aşu bergen öylirimu tinç idi.

— U yerde sel qisilip qalduq.

— Umu céq öyler idiğu? Hazirğu, zaman şundaq bolup ketti. Öz vaqtida alte-yette can ikki éğiz öyde çoñ bolğantiñlar... Adem digenğiğu bu dunyada hemme nime tarliq qilidiken, ölüp qalsaq bir ğulaç yerge patidikenmiz... Xudayim tinç-aman qilsun!

“Anam ekelgen sovğatlarni körse nime dep qalar? Eñ yaxşisi, anam uqmisun” dédi Yasincan valiy içide. Anisiniñ gépi uniñ köñlige yeñi endişe sélip qoydi. Şehirlik saqçı idarisiniñ urunlaşturuşi boyıçe her çarşembe küni çüştin kéyinki yerim kün siyasi öginiş küni

Qilip békitilgen idi. Cinayi işlar razvidka etritidikiler uqturuş boyıçe baldurla yiğın zaliğa kirip olturuşti. Etret başliqi zaldikilerge bir qur köz yügürtüp çiqqandin kéyin, yénidiki mu’avin etret başliqidin soridi:[318]Opiratsiye qilğan, bugün kéçe men qarimisam bolmaydu.

— Rastmu?

— Rast, bayatin neççe téléfün kélip boldi, -Adilcan ésiğe kelgen şu geptin xuş bolup ketti.

Etret başliqi birdem turup kétip, uniñğa ruxset qildi. Adilcan işxanidin aldirap çiqti-de, maşiniğa çiqip ot aldurdi.“Bu yerdin derhal kėtiş kérek” dédi-de, idaridin çiqip ketti. Koçığa çiqqandin kéyin, u Qayir Hacimğa téléfün qilip derhal “qizilgül” réstoraniğa kélişni éyitti, andin dosti élišatqa téléfün qildi:

— Sen nede? dep soridi u aldirap, -téxi işxanida olturamsen? Boldi qile! Yalğanni tuqumamsen? Héliqi Ürümçilik qizni tapmamsen, nime? Axşam téléfün numurini éliwatqandek qilivatattiñğu, bugün uniñ peyzini bir köreyli, boldi, bugün men méhman qilimen, “tulun ay” ğa kélemsen? Bir sa’ettin kéyin körüşeyli, qizlarni çuqum ekilisen cumu!

Adilcan Qayir Hacim bilen bolğan sodini tézla tügitip yolğa saldi. U hacimniñ xizmette bulay déginige : “keqte idarida növetçi idim” dep rehmet éyitti. U taraqlap turğan pullarni yançuqiğa sélivétip öziğe : “yalğannimu qamlaşturup diseñ esqatidiken” dep qoydi. U “tolun ay” réstoraniğa kirişige tunuş xocayin uniñğa:

— Balılar sizni saqlap olturidu, -dédi xuşamet bilen körüşüp, -bügün peyzi yığilip qapsiler, képinek[321]Qizlar mana şundaq. Ularniñ qelbi xuddi köz yéşidek érimikimu şundaq asan. Kamile Adilcanniñ digenlirige işendi. Uniñ tutqan hariqini yandurmidi. Bu yigit uniñğa xiyalidiki cüpti bolup tuyuluşqa başlidi. Növettiki bir tansida Adilcan qizni öziğe tartip turup hayacan bilen piçirlidi:

— Kamile, men sizni qaysi küni torda körgendin buyan qulum peqet işqa barmay qoydi, rast...

— Qizniñ yüzleri “lap” qilip ot aldı. yüriki ağziğa tiqildi. Uniñ vucudi tumurlirini boylap yamrap kélivatqan illiq bir éqimniñ tesiride érip barmaqta idi.

— Yürgen qiziñiz badu?

— Men hazirğice özümge layiq qiz tapalmidim.

— İşenmeymen.

— Qesem qilip bireymu? İşenmisiñiz Qeyser’din sorañ!

Qiz naz bilen qaşlirini süzdi. Olturuş teñ kéçigiçe davamlaştı. Kamile bugün Adilcanniñ köñlini yandurmay ciqraq içip qoyğaçaqa mest bolup qaldi.

— Keltürüp bopsende? -élişat Adilcanniñ quliqiğa piçirlidi, -nege apirisen?

Adilcan köreñligen qiyapette qolidin “qas” çiqirip qoydi. Bir azdin keyin u Kamileni réstorandin qoltuqlap açiqip maşiniğa olturğuzdi. U qizni şeherniñ çetidiki icarige élip qoyğan, arilap qizlarni ekilip qunup kétidiğan öyge élip barmaqçı bolup mañdı. Koça çiraqliri sus yurutup turğan koçida adem qalmiğan, anda-sanda taksi ğuyuldap ötüp qalatti. Adilcan yénidiki urunduqta[324]

— Avu ademni taşlap kétémdüq? Qiz aldirap soridi.

— Séniñ türmide yatquñ barmu? Adilcan uniñğa qarap varqiridi, -hemmini qilğan sen!

— Men nime qildim? Mini senlimeñ!

— Senlimigüdek kim idiñ? -Adilcan xéli mañğandin keyin maşinini toxtatti, - çüşe maşinidin, domile?

— Huy, lükçek! Qiz ğezep bilen alaydi, -sėniñ neriñmu saqçı, mėni haqaret qilğiniñniñ cacisini tartisen jumu!

Qizniñ axirqi gepi Adilcanni çöçütüp qoydi. “Bu calap saqçığa xever qilsa tügeşkinim şu, buni bundaqla quyuvetsem bolmiğidek. Buniñ ağzini tuvaqlaş kérek...” U maşinidin çüşüp ketmekçi boluvatqan qizniñ bilikidin tutup olturğuzdi.

— Xapa bolmañ, dédi u yalvurup, bayiçi palakettin xudumni yoqitip qoydum. Qarañ, bolidiğan iş boldi, emdi nime digenbilen orniğa kelmeydu. Eger buni melum qilsaq her ikkimiz cinayetçi bolup istiqbalimiz tügeydu. Bu gepni añlap qizniñ bedinige titrek olaştı.

— Emse qandaq qilimiz?

— Saqçıda bundaq işlar qedemde bir uçrap turidu. bizni bayatin héçkim körmidi. Şuña bizniñ bu veqe bilen héçqandaq alağımız bolmisila boldi, çüşendiñizmu?

— U ademni aşundaqla taşlap quyamduq?

— Bolmisa hazir bérip qarap baqayli.[327]

Qandek ğuva körünetti. U pütün küçini yiğip közini açmaqçı bolattıyu, likin qapiqığa taş ésip qoyğandek éğir idi. Tėnimu öziniñ ixtiyarida emestek idi. Béşi üstide biririniñ ğuñuldiğan avazi añlinatti, lékin ularniñ kimler ikenliki, nime devatqanlıqini añqıralmaytı. Qançilik vaqıt öttikin, bedinide nimedur çimildap mañğandek boldi-de, kallisidiki tuman asta-asta tarqilivatqandek tuyuldi. U zor bilen közini açtı.

— Enverka!

Tolimu yiraqtin tunuş bir avaz keldi. U aq xalat kiygen bir ayalniñ béşida özige éñişip turğanlıqini ğuva perq qilalidi. U midirlimaqçı bolup küçinip baqtı, lékin pütün ezayi goya biri mehkem bağlap qoyğandek qozğalmidi.

— Enverka!

— Bu qétim u avazni éniq añlıdi.“Bu asiyeğu? Men doxturxanida oxşaymende? Ğulşen nedidu?”

— Asiye! dédi u aranla, -men nime boldum?

— Enverka, bir yėriñiz ağrivatamdu?

— Men nime boldum?

— Maşına veqesige uçrapsiz... Xudağa şükri, hazir hemme iş ötüp ketti, çoñ iş yoq...

— Putum nime boldi, midirliyalmaymenğu?

— Gipsilap qoydi, söñekke dez kétiptu...

— Gülşen uqtumu?

— Héli téléfün qildim... Mana Gülşen keldi...

Öñsüli qalmiğan Gülşen işiktin étilip kirdi.[330]Diki öçmenlikni yoq qilivetkendek idi. Uniñ turupla Asiye'ge içi ağrip qaldi.

— Asiye, dédi u ornidin turup, -siz birdem yétip uxlivéliñ, qaraña, közliriñiz qan quyğandek qizirip kétiptu.

— Yaq, boldi...

— Maqul deñ, -dédi Gülşen uniñ mürisidin bésip, siz kéçiçe öre turğan adem, men Enver'niñ yéniğa çiqip baqay!

— Maqul... dédi Asiye. U Gülşenniñ tunci qétim özige illiq muamile qilginidin köñli kötürölüp qaldi.

Helime kelininiñ téléfunda digen xeverini añlap hoşidin ketkili qil qaldi. uniñ kallisiğa miñ türlük xiyallar kélip put-qolida can qalmidi. U birinçi sa'etlik dersnimu untudi, içivatqan çeyinimu taşlap doxturxaniğa yügürdi. U balnisqa kirgende doxturlar Enverniñ béşida birleşme tekşürüş élip bérivatatti. Asiye bölüm başliqi qatarliq doxturlarğa Enverniñ késel ehvalini sözlep bérivatatti. Gülşen işiktin hasirap kirip kelgen qéynanisini körüp ittik aldiğa bardi.

— Apa, keldiñizmu? dédi boş avazda.

— Balam saqmu?

— Saq, apa, ensirimeñ, doxturlar tekşürvatidu, sel texir qilip turayli.

Helimeniñ közi otturida sözlevatqan Asiyege çüşüp yürüki aççıq boldi. U Yasincan Valiyiñ bu qizini qéynanisi Zorixanniñ yénida birla qétim körgen, Zorixan

momay bu qizni ağzidin çüşümeý maxtap bergenidi. Enverniň[333]Cem bolsila, çuqum saqiyip kétidu.

— İlahim, diginiňizdek bolar, dadiňiz uqtumu?

— Yaq, téxi, dadam tünügün nahiyeye ketken... Xever qilip quyaymu?

— Yaq, yaq, Helime ittik béşini çayqidi.

— Helime apa, dadam buni beribir añlaydu, kéyin sen nimişqa démidiň dep méniňdin xapa boldu, uqqini yaxşimikin?

— Siz Enverniň micezini bilmeysiz, sel cahilraq bala, dadiňizniň köñlini rencitip quyamdikin deymen.

— Enverkam rencitsimu heqliq... Aççiqini qorsaqa saqlığandin çiqirivetken yaxşığu, dadammu toğra çüşnidu.

Helime oylinip qaldi. Asiye uniňğa barğançe yaxşı körünüp qélivavatti... “Tova, bu valiyiň qizidekmü emes, addi-sadda, oñluq qiz iken. Gülşen muşu qizni doriğan bolsimu nime bolatti, Enver uni bikarğila maxtimiğan ikende? Yasinniň uqqinimu bir hésapta toğra. Qandaqla bolmisun, öziniň puşti-de. Asiye digendek maña nimişqa éyitmidiňlar dése nime deymiz?” Helime çigiş xiyallarniň içide qaldi...

Enver künden-künge yaxşı boluşqa başlidi. béşiniň ağriqimu quyup berdi, peqet putini gipsilap qoyğaçqa yerge çüşelmeyti. Asiye her qétim yéniğa kirse, “Gipsini élivétiňlar” dep cédel qilatti. kéçiliri köprek Asiye bilen Gülşen uniňğa növetlişip qarayti. Bütün Gülşen öydin baldurla keldi. Asiye balnistqa kéçilik dicorni idi. Gülşen Enverniň tamiqini yégüzüp turşiğa balnistqa Enverni yoqlap Rahman kirip keldi. Asiye işikke [336]Gülşenniň déginini toğra oxşaydu, Eger uniň köñlide bolsam méni izdimey qoymayti, nimişqa renciginimni bilişi kérekidiğu? Belkim, yeñi bir qizni tépip bolğandu? Tova, maña nimişqa sapla muşundaq tayini yoq aldamçilar uçraydu? Men nimançe biteley? Künler ötkensiri azaplarmu untuluşqa başlidi. Asiye emdi pütün zihnini xizmetke atidi. Öyde bikar bolsa kitap uquyti, toy-tökün, uyun-tamaşılardin özini pütünley tartti. U şu niyetke keldi. Emdi ömürvayet yalğuz ötüp ketmekçi boldi.

Lékin, bayatin Rahmanni körüp uniň tiçliqi yene buzuldi, goya Rahman hélila kirip: Asiye, siz mini xata çüşinip qaldıñizğu deymen, men sizni çin köñlündin yaxşı körimen deydiğandek bilinip yürüki hélidin-héliğa éğip davalğuyti. “Gülşenniň gépi

rastmidu? Rahman undak emestek körünüdu. Eger şundaq bolsa Enverkammu uniñğa tunuşturmas bolğiyti, men bek aldirap kettimmi nime? ” Gülşenniñ kirişi Asiyeniñ xiyallirini bölüvetti.

— Késelni körüp boldiñizmu? Nime kesel iken? -Gülşen uniñ qarşısındaki orunduqqa oturup soridi.

— Uruşup tayaq yigen biri iken, téñip mañğuzivettim.

— Yaşlardur herqaçan?

— He’e... Toyda biriniñ qızığa çaçqaq qilğan oxşaydu, qizniñ yigiti botulka bilen uruptu... Bu künniñ yaşliri nime bolup kélivatidikentañ, doxturxaniğa künde şundaqlardin neççisi kélivatidu.[339]Raxman hazirğiče bir qiz bilen yürüp baqmığan. Bu gepni añlap Asiyeniñ yürüki davalğup ketti.

— Şu gepke işinip qapsiz de? Gülşen qizirip ketti, eger Raxman şundaq bolsa Envermu ağıne bolup yürmes idi, şuni oylimidiñizmu?

— Men sizniñ gépiñizge işiniptimen.

— Cénim Asiye, méni keçürüñ, -Gülşen huduqup ketti, men Raxmanğa özüm çüşendürey bolmisa.

— Yaq, yaq, haciti yoq...

— Şu arida karidorda çoñ-çoñ çamdiğan ayağ avazi añlandı. Asiye ittik béşini kötürdi. U bu kélivatqan ademniñ kim ikenlikini tuyup bolğanidi, derveqe işikte Raxman peyda boldi.

— Men qaytay, Gülşen, dédi u. Lékin közi Asiyede idi, -Envermu dem alsun, ete yene kélimen.

— Rehmet, Raxman, dédi Gülşen Asiye’ge qarap quyup, yataqqa kitemsiz?

— He’e...

— Asiye’mu öyge ketmekçi bolup turatti, öyge apirip qoymamsiz?

Asiye çöçüp ketti. U “Gülşenni bundaq deydu” dep oylimiğan idi, şuña huduqqiñice nime diyişni bilmey qaldi.

— Eger xalisa apirip quyay, dédi Raxman.

— Bayatin yalğuz qandaq kétermen dep turattıñız, -dédi Gülşen Asiye’ge közini qısıp quyup, -Raxman akiñizniñ ağıynisi... Raxman, Asiye bozek qılsıñız köridiğiniñiz bar cumu! [342]Yasincan valiyniñ yürüki ensiz sélip ketti. Goya Helime uniñ aldığa kélip:“sizge nime bar? Bu yerge nimedep keldiñiz ? ” dep tillap kétidiğandek tuyuldi. Del şu çağda işik éçilip çaydan kötürgen Helime uniñ aldığıla çıqti. U işikte turğan Yasincan Valiyni körüp çöçüp keynige dacıdı, qulidiki çaydanmu yerge çüşüp kitey dédi. Her ikkisi bir minutqıçe gep-sözsiz qétip turup qélişti. Helimeniñ köz ciyekliride liğirlap yaş peyda boldiyu, lékin şu haman özini tutivaldi.

— Enver muşu yerdimu? -dep sorıdı Yasincan valiy.

— He, kéliñ, dédi Helime ve özini çetke élip valiyğa yol berdi.

Yasincan valiy Helimege gep-söz qilmastin méñip Enver yatqan karivatniñ yéniğa keldi. Béşi daka bilen téñivételgen Enver dadisiniñ kirivatqanlıqını körüp közini yumuvaldi. Buni Helime sezip boldi. Yasincan valiy karivatniñ qéşidiki urunduqqa kélip olturdi Helime bolsa dada- bala otturisida yüz béridiğan köñüsiliktin ensirep, nime qilişni bilmey turatti. Yasincan valiy Enverge qarap quyup Helimedin sorıdı:

— Ehvali qandaqrak?

— Hazir xéli yaxşı...

— Men nahiyelerge ketken, bugün etigen Asiyedin añlidim, dédi u Enverge köz taşlap quyup, -Bularniñ davalişi qandaq iken, eger bolmisa Ürümçige yötkeyli.

— Hazir kündin-künge yaxşı, Asiye özi mes’ul bolup davalavatıdu.Men Asiyege çoñraq doxturxaniğa api[345]

— Xatircem boluñ, dada.

Şu arida saqçı formisi kiygen ikkiylen kirip keldi. Ular valiyni körüp salam qıldı.

— Biz Enverdin şu künki ehvallarni igileyli dep kelgentuq, -dédi ottura yaş saqçı valiyğa , -bolmisa, biz çüştin kéyin kéleyli.

— Yaq, hazir sözlişivériñlar, dédi Yasincan vali ornidin turup ve gep qilğan saqçini çetke tartti, ilgirileş bamu?

— Bezi yip uçığa ériştuq, yenimu içkirilep tekşürmekçimiz.

— Téz tutup işleñla!

— Enver siliniñ oğulliri ikende?

— He'e...

— Biz bu enzini çuqum éniqlap çiqimiz.

Yasincan valiy ularğa yene bir qétim tapilap quyup Enverniñ yéniğa keldi:

— Enver, méniñ yiğirim bar idi, -dédi u sa'itige qarap quyup , -Etigiçe yene kilimen, birer nerse lazimmu?

Enver “yaq” digendek béşini çayqidi. Yasincan valiy oğliniñ qolini mihribanliq bilen silap quyup xoşlişip mañdi. Helime uni karidorğiçe uzitip çiqti.

— Rehmet sizge, -dédi Helime asta. Uniñ şu tapta deydigan céq gepliri bar idi, lékin u Yasincan valiyniñ başqiçe çüşinip qélişidin ensirep gep qilmidi.

— Davalaş pulini tapşurdiñlarmu? -Yasincan valiy [348]Bésip çöçüp oyğiniپ kététti. Şuñlaşqimu bugün uniñğa harduq yetkendek bolup ézilip qaldi. U ğeyret qilip bir höcetni körüp çiqti-de, doxturxaniğa Enverni körüp kelmekqi bolup turuşığa, işxaniğa katip kirip keldi:

— Şeherlik saqçiniñ başliqi siz bilen körüşidiğan muhim iş bar, dep keptu. Kirsunmu? -dédi u.

Valiyniñ ésige şu hamam Enver kélip ciddiyleşti-de:

— Kirsun! -dédi.

Hayal ötmey qoltuqiğa qara somka qisturulğan saqçi başliqi kirip salam qildi.

— İşlar qandaqraq, cinayetniñ dériki çiqtimu? -dep soridi valiy.

Saqçi başliqi derhal cavap bermidi. U bu enzini tekşürüş ceryanini uzundin-uzun sözlidi. Yasincan Valiy axiri çidimay uniñ sözini bölđi:

— U geplerni quyup neq gepni désile, zadi cinayetçi éniqlandimu?

Saqçi başliqi oñaysizlanğandek turup qaldi.

— Nimişqa gep qilmaysile? -valiy sürlük teleppuzda soridi.

— Valiy... dédi saqçi başliqi duduqlap, -silige qandaq diyişimni bilmeyvatimen, bu...

— Nime gep zadi?

— Cinayetçi Adilcan çiqip qaldi.

Yasincan valiy başta uqalmidi, arqidin goya ğayıptin kelgen bir toqmaq béşiğa tegkendek kallisi piqirap ketti.[351]Bolsa Çimengül qarap turmiğan, vaeqiriğini üçün toyğuzup qoyğan bolatti. Lékin, hazir uniñ bilen teñ tursa ziyan tartidiğanlıqini pemlep yalvuruşqa ötti.

— Yasincan, dédi u titrep turup, -nime bolmisun, Adilcan öziñizniñ oğlıñiz, mestçilikte uqmay basturuvéiptu, u qesten qilmidi-de. Envermu ölmeptu.

— Ölse bolamti?

— Men undaq démidimġu, Asiyeniñ déyişiçe, hazir yaxşı bolup qaldi deydu. Eger Enver erz qilmisa qanunmu cazalimaydu, Adilcanmu qandaqla bolmisun bir tuğqan qérindişiġu?

Adilcan qérindaşlıqni taza obdan yetküzdi.

— Uqmıġanniñ işiġu, bolmisa Adilcanmu sarañ emes... Uniñ üstige siz digen valiy, adettiki adem emes, Adilcan muşu cinayet bilen késilse xeqler nime deydu?

— Undaq bolsa qandaq qilimiz?

— Enver bilen sözlişip baqsiñiz deymen, -Çimengül aldirap dédi, -doxturxaniğa yoqlap bardıñizmu?

— Yaq... Yasincan valiy béşini kötürmestini dédi.

— Bu qiliqiniñiz bolmaptu, hazir bériñiz... Bolsas, Helimegimu ehvalni çüşensürüp deñ, sizni ayisa bolidu. Adilcan özimu puşayman qilivatqandu, eger Enver bu qétim öçmenlik qilip cazalitivetse Adilcanniñmu yürükige ornap kétidu, bu qétim yaxşılıq qilsa Adilcanniñmu bilgüçiligi bar...

Ayaliniñ gepliri Yasincan Valiyni yumşatti. Adilcanni qutulduşınıñ yolimu şu ikenlikini u özimu hés qilatti: Lékin nuni ularğa qandaq diyiş kérek? [354]Sansizliğan avazlarniñ kirivatqanlıqini bayqidi. U nahayiti yéqindin şundaq yéqimliq tunuş avazni perq qildi. “Helime, buluñ! nimege qarap turisiz? Biz bu yerdin kiteyli! deyti. Helime küçep aldiğa ömilidi. Cismi téximu yuqqiriğa leylidi. Birdin u bedininiñ boşışip irip kétivatqanlıqini, nepsiniñmu çinçilivatqanlıqini hés qildi. Şu arida héliqi adem tağ

beşisin ğayıp boldi, uniñ ornini yupurlup kelgen qara bulutlar qaplıvaldi. Uniñ méñisigimu sansızlığan heriler kirivalğandek ğuñuldap ketti. Emdi u asta-asta peslep çöküp kétivatatti, uşumtut nimegidur tegkendek boldi. Qulıqıǵa qoñǵuraq avazi añlandı...

Helime çöçüp ornidin turup ketti. téléfún keyni-keynidin ciriñlavattı. U xoşyaqmastin ornidint turup téléfúnnı aldı. U téléfúndiki avazni añlap çöçüp ketti. Téléfún bergen Yasincan Valiy idi. U Enverniñ ehvalini sorap bolğandın káyın:

— Enverniñ öyiniñ téléfúnnı bilmeydikenmen, dep biremsiz?

Helime özimu sezmigen halda derhal téléfún numurini éytip berdi. Gep tügidi, Helime bolsa téxiçila özige kélelmeyvatatti. U Enverge nime dimekçikina? Yene bir iş bolmiğandu? Çimengül yene bir iş taptimikina? ” Helimeni yene ensizlik bastı. Uniñ ésigе neççe kün avval doxturxanida bolğan işlar keldi. U küni Zorixan momay Enverni yoqlap kelgenidi. Helime bolsa momayǵa Enverniñ qanqaq bolup veqege uçriğanlıq ceryanini sözlep kélip, axirida uni Asiyeniñ qutuldurup qalğanlıqını dep bergен[357]Adilcanni qesten uruvetti dep oylışimu mumkin, u çağda Yasincan nimedep çüşendüreydu? Çimengülge nime deydu? Uniñ yürikiniñ bir yeri yiñne sancıǵandek sirqirap ketti, démi siqilğandek bolup bi’aram boldi. uniñǵa qarap turğan Zorixan momay ensirep soridi:

— Balam, miceziñiz yoqmu nime?

— Yaq... Yasincan valiy béşini kötörixan’ǵa külümsiridi, -héçnime bolmidim, sel harduq yetken çéǵı...

— Doxturǵa körünüp baqsıñız buptiken, balam, çirayıñız bir qısmıla...

— Héçqisi yoq, ana...

Yasincan valiy eslide Adilcanniñ işini Helime bilen Enverge ayrim dimekçi bolup kelgenidi. Lékin anisiniñ bu yerde boluşı uni ikki tayin qilip qoydı. Turğanla gep, momay uni eyıpleydu, Adilcan eteyge Enverge qest qildi diyışı mumkin. U anisiniñ Adilcanni yaxşı körmeydiğanlıqını obdan biletti. Bir qétim uniñǵa : “Adilcanni bekmu sox qilivétipsiler, káyınçе birer xapılıq tépip bermise bolattıǵu? ” digenidi. “Eger anam cinayetçiniñ Adilcan ikenlikini uqsa nime dep qalar? ” Yasincan valiyniñ içimu-téşimu qatti.

— Saqçılarğa gep söz qilip qoyıñız boptiken, balam, Zorixan momay oğlığa muraci’et qildi, -sizniñ gipiñizniğu añlar?

— Cinayetçi tutuluptu.

— Kim iken?

— Adilcan... Yasincan valiyniñ avazi titrep ketti.[360]Peyda boldi. Uniñ qansız levliri turup-turupla midirleytiyu, lékin ün çıqmaytı. Öyni matem cimcitliqi qaplığanıdı. Axiri Enver közini açtı:

— Ana, dédi u Helimege qarap, -dadamni xicalet qilmaylı, saqçılarğa deñ, bizniñ davayimiz yoq, maqulmu?

Helime’mu oğlidin şuni kütüp turatti. U huduqqan halda:

— Sen nime diseñ şu, -dédi.

Zorixan momay nevrisiniñ cavabini añlap uniñ qolini élip bağrığa bastı:

— Eqilliq balam, köñli deryadek balam, Xudayim ömriñni uzun qılar, dédi u titrep turup Xudayim séni yaman közlerdin saqlar, rexmet balam, momay andin Yasincan valiyğa qarıdı, balam, muşundaq oğlıñizni neççe vaqittin béri taşlıvétip yaxşı qilmidiñiz, emdi hemmini çüşengensiz, sizge men nesihet qilğudek yerde emes, siz digen bir vilayetni sorap turvatqan adem, hemmini bilisiz, hélihem bolsa muşu éqilliq oğlıñızğa atıdarçılıqıñizni yetküzüñ, béşini silañ, méni xuş qilimen disiñiz, ana-bala muşu ikkisiniñ köñlige azar bergüçi bolmañ balam, ular sizniñ derdiñizni yetküçe tarttı, şumu yeter, men dep qoyay, sizge vapa qıldığını muşu ikkisi...

Anisiniñ sözliri Yasincan Valiyniñ yürikini ézivetti. U lam-cim dimestin yerge qariğiniçe olturup ketti. U bugün özini tolimu aciz his qildi. Uniñğa etrapidiki hemme nerse şunçilik yat, qedirsiz tuyuluşqa başlıdı. “Men nime qildim? Emel, hoquqni dep bir[363]

— Nime deydu?

— Öyge téz kiliña! -Çimengül şundaq dédi-de, téléfanni étivetti.

Yasincan valiy Çimengülniñ teleppuzidin yaxşılıqniñ yoqluqını hés qilip aldirap ornidin turdı. Uniñ köñlini yéñi bir vehime qaplıdı. Atikem öyge huduqqan halda aldirap kirdi. Adette asman örülüp ketsimu tevrep qoymaydığan ézileñgü ayalniñ

hazırqı ciddiyleşkenlikini körgen Turdi Osman uniñ birer muhim xeverni uqup kelgenlikini pemlep soridi:

— Nime boldiñla?

— Yéñi bir xeverni añlap keldim, -dédi u hasirap turup.

— Nime xever?

— Envercanni maşinida basturivetken kimken dimemla?

— He, kimken?

— Yasin Valiyniñ kiçik oğli Adilcan iken...

— Nime didiñla? Turdi Osman biri béqiniğa nuquğandek ittik béşini kötürdi, - Adilcan demsile?

— He, şu iken

— Kim deydu?

— Bayatin doxturxaniğa dora alğili barğan, Envercanni yoqlap kitey dep kirsem yénida Gülşen bariken, şu dédi. Adilcanni saqçılar tutup kétéptu deydu. Turdi Osman bu xeverge bir işinip, bir işenmey[366]Keptumiş, buda ikirige bérip oynaymiz diyışivatqudek

“Cahanni buzidiğanlar hemmidin burun muşu xotun xeqlerğu, emdi mavu pedini çiqiriptu-de! Bular nediki pulğa sayahet qıldığandu? -Turdi Osmanniñ köñlige şu haman guman çüşti, -Ürümçige basimu méxmanxanida yétiş kérek. Méxmanxaniniñ bir künlüki palançi pul, sayahet qilsimu pul kétidu, bu xotunlarni taraşitip ussulğa sélivatqan bir oyun bamu nime? ”

Undaqta bir çayğa neççe miñni xeclep qoyğudek-de, bolar? -Turdi Osman buniñ tégi-tektini uqup baqmaçı bolup soridi.

— Xotunlarniñ diyışiçe, Nuriman şu cayğa on neççe miñni xecleptu deydu...

— Pah, qaltisqu, uğu sodiger bolğaçqa puli bardu?

— Bular hazir çayğa oynimaydiken, soda qilivatqanniñ gépi bar.

— Nime soda? Turdi osman diqqet bolup soridi.

— Ötkende Xelçem mudir şerhlik ayallar birleşmisiniñ işliĝen xizmetlirini tunuştırur, biz hazir ayallarni xeyir-saxavet işliriĝa teşkillevatimiz dep Çimengül başliq on ayal çayda çüşken puldin yétimlar sanatoriyesige yigirme miñ yuen i'ane qildi, dep alahide tilĝa aldı. Buni gézit téléviziyedimu xever qilĝanti, kéyin uqsak ular soda qilip şuniñ paydisidin i'ane qiptumiş

— Ular nime soda qilidiken?

— Èniq uqmidim, xotunlarniñ déyişçe, uğut élip sétivatidu digendek qilidu.[369]Şuña u atikemniñ éside yoq soriĝan su'allirini qopalliq bilen silkivetti. Aridin ikki kün ötüp Gülşen çoñ öyge keldi. Yéqindin buyanqi ciddiyçilik, Enverniñ hadisige uçrişi uni obdanla harĝuzup oruqlitivetkenidi. “Kötürelmiseñ sañgilitival” dep qaysi künü oĝli aĝrip berdi. Helimu qéynanisi Helime baliĝa teñ qaridi, sel yaxşı bolĝanda men qarap, dep balini öyige élip ketti. Şuña u bugün aran vaqit çiqirip kelgenidi. Turdi Osman eslide uniñ dégen çağda kelmigenlikige qaynimaççidi, lékin qiziniñ harĝin çirayini körüp toxtap qaldi.

— Envercanniñ ehvali qandaq? dédi u soĝuqla qilip.

— Xéli yaxşı, putidiki gipsini bugün aldı.

— Karivattin çüştimu?

— Etigiçe çüşüp heriket qilidiĝan oxşaydu, Asiye doxtur heriket qilip besun deydu. Turdi Osman ittik Gülşenge qaridi. Uniñ qarışidin Gülşenniñ yüriki ciĝildap ketti. Atikemmu Gülşenge qarap çirayini pürüştürüp qoydi. Gülşen şu çağdila Asiyeñ ismini çiqirip qoyĝiniĝa puşayman qildi.

— Yasin Valiy yoqlap keldimu?

Gülşen dadisiniñ muşuni soraydiĝanliqini oyliĝanidi. U içide : “dadam bularniñ işiĝa nime dep arlışidiĝandu?” dep oylidi ve nime deydikin dep:

— Keldi, kün arilap yoqlap turvatidu, dédi. Turdi Osmanniñ çirayi yéqimsiz pürüşti.[372]Kérek-de! Hazirçu xeqqe iç aĝritidiĝan, yol quyidiĝan zaman emes cumu! Gülşen teñqisliqta qaldi. U Enverniñ micezini obdan bilidu. Enverni gepke kirgüzüş dadisi digendek asan emes. Buniñ üçün çoñ bir cédelni qozĝisa bolidu. Buniñ aqviti a'ilini veyran qilişi mumkin. Lékin, dadisiniñ xuyimu uniñĝa ayan, umu déginidin yanmaydiĝan adem. “Qandaq qiliş kérek? Xudaĝa şükür, Enver saqiyp qaldi, umu bir

yérini oylap “boldi” devatidu. Men muşundaq çağda uniñ köñlige azar bersem qandaq bolidu? Hélimu dadamniñ rayi bilen neççe vaqittin uni céq xapa qildim, bozek qildim, Enver şuniñ hemmisini kötürdi, emdi kötürişimu natayin, boldila...”Gülşen ömrude tunci qétim dadisiğa qarşı çıqti.

— Dada! -dédi u asta , -siz bu işqa arlaşmisiñiz boptiken...

Qiziniñ gépini añlap Turdi Osmanniñ aq-sériq çirayi kökirip ketti.

— Nime didiñiz ? -dédi u titrep turup, -yene bir deña!

— Dada, dédi Gülşen yiğlamsirap, -méni qiynimisiñiz bolmamdu, buni tergep nime qilisz? Men erz qilsam öyni bozsam boldu.

— Buzulsa nime buptu? Buzuş toğra kelsed buzuş kerek!

— Yaq, -dédi Gülşen béşini tolğap, -men balamni yétim qilmaymen!

Turdi Osman bir pes Gülşenge tikilip qadalğiniçe turup ketti. Hazirğiče balilarmu, başqilarmu uniñğa bundaq [375]Etré başliqiğa: “Momam opiratsiye qilinganti, menkeçte şuniñğğa qarimisam bolmaydu” dep yalğan éytip olturuşqa kétip axiri bu veqeni sadir qildi. İlgiri biz siliniñ yüzlrini qilip terbiye béripla ötküzivétip kelgen, buniñğa idaride başqilarniñ pikirimu jéq. Bu işni emdi qandaq bir terep qilsaq bolidikin, bizniñmu beşimiz qétip qaldi...

“Bu adaş zadi nime dimekçi? -Yasincan valiy uniñ uzundin-uzun çüşendürüşliridin bizar bizar bolup qarap qoydi, -méni çikip baqay devatamdu? Yaki muşu bahanide birer nerse hel qilivalmaçimu? Men saña oxşaş nimelerni köp körgen, qéni nime deysenkin, yürikiñdiki meqsitiñni añlap baqay...”

—Adilcanğa qandaq çare körmekçisiler? -dep soridi u.

— Menğu amal bar yénikrek bir terep qiliş terepdari, özlimu bilila, bu yalğuz meniñ qulumdin kélidiğan iş emes...

— Men silige baştila digen, -Yasincan valiy uniñ sözini bölđi, -Adilcan sel şoxraq, şuña çinraq tutuñlar dep. Mes’uliyetniñ bir qismi silerdimu bar, nimedep uniñğa maşına tutquzup qoyisiler?

— Cinayi işlar etritidikilerge xizmetniñ éhtiyaci bolsa maşına seplep bérilidu. Bu idariniñ belgilimisi.

Yasincan Valiy saqçı başliqığa qarap quyup soridi.

— Siliniñmu baliliri badu? [378]Yasincan Valiy saqçı idarisidin köñli xatircem bolup yénip çıqti. U goya yelkisinin éğir bir yükni élivetkendek yéniklep qaldi. “démisimu, navada Adilcanğa çare körülse u başqılar aldide yüzini qandaq kötürüp yürüdü? bolupmu Turdi Osmanniñ ademlirige bolup biretti-de! Mana hoquqniñ karamiti, saqçı başliqiniñ balisini sétivaldi mudirğa désemle pütmemdu? Mektepniñ şitatu uşuq bolsa nime buptu, hazir qaydi bir urunniñ şitatu uşuq emes... Eger meniñ ornumda hoquqı yoq adettiki bir adem bolğan bolsa Adilcanniñ bu işi qandaq bolatti? Eñ yénik boldi digende saqçı idarisidin qoğlinatti. Hoquq digenniñ qudriti mana şu, hazirqi künde hoququñbolmisa yüzüñmu bolmaydu, herqandaq qanun ve pirinsiplarmu hoquqqa buyun égidu...” Yasincan Valiy uzun yilliq hayatidin çiqarğan bu xulasığa yene bir qétim qayil boldi. Şuña u öz vaqtida hoquq üçün öz ailisini veyran qildi. Hoquq üçün Çimengülniñ xorluqliriğa çididi. Axiri uniñ béşiğa bu amet qondi. Mana emdi uniñ huzurini körmekte. Xuda buyrisa uniñ halavitini bir ömür köridu...

Şu küni keçte Adilcan türmidin boşap öyge yénip keldi. U yadlap solışıpla ketkenidi. Yasincan Valiy keçte uniñğa artuqçe gep qilmidi. Etisi çay üstide Valiy uniñdin soridi:

— U yer qandaqram iken, yaxşı kütkenü?

Adilcan dadisiniñ türülgrn çirayini körüp, bugün soraqniñ xéli qattiq bolidiğanliqini pevlidi. Şuña u gep yandurmasliqni layiq kördi.[381]Adilcanğa qilidiğan nesihetlirininimu boldi qildi.

— İdareñ meniñ yüzümni qilip saña yénikrek çare qollinidiğan boldi, dédi u oğliğa qapiqini türüp türüp, buniñdin keyin maşiniğa yéqin yolimaysen, uqtuñmu? Xizmitiñnimu başqa bölümde işleydiğan bolduñ.

Adilcan ittik béşini kötürüp soridi:

— Qaysi bölümde?

— Taşqi işlar işxanisiğa almişidiğan bolduñ, bolamdu?

Bu xeverni añlap Adilcan ikki xiyal bolup qaldi. “Taşqi işlar işxanisiğu bolidiğan yer, u yerde pasport digenni xaliğançe hel qilgili boldu, paydisimu neqla... Lékin maşinidin quruq qalidiğan boldum-de! Mavu qériniñ tapqan eqli iken-de...

Buptu, hazirçe maqul dep turay, heydeymen disem maña maşına kemmu? bolmiğanda, pasportlarni sétip şexsiy maşına alarmen...” U şularni oylap dadisiğa maqul boldi.

— Enver séniñ kasapitiñ bilen ölümniñ ağıziğa bérıp yandi, -dédi Yasincan Valiy, u hazir mu doxturxanida yétivatidu, sen uni yoqlıǵaç bérıp keçürüm sora! bolamdu?

Adilcan ya “he” ya “yaq” démidi. Uniñ cim turǵinini körüp Yasincan Valiy qaytilap soridi:

— Gep qilmaysenǵu?

— Qaçan barimen?

— Bügünla bar...

Çimengül ariğa kirdi:

— Adilcan türmidin axşamla çıqti, -dédi u ériǵe [384]Valǵinim tüzük... Çimengülni xuş qilivatqini Nuriman bilen qilivatqan oǵut sodisi idi. Hazirǵıçe paydisi “loq-loq” tégivatidu. Bu pullarni u Yasincanğa bildürmey ayrim tiqip qoydi. Uniñdin başqa kélivatqan salam-sovǵatlarniñ köp qismini sétip unimu caylaşturdi. Bu pullar uniñ bir ömür bayaşat turmuş ötküzişige yétidu...

— Enverni yoqlap quyamsen? -Çimengül sapada suzulup yétip télévizor körüvatqan oǵlidin soridi.

Adilcan terini türüp alaydi:

— Béşimni aǵritmiǵına, Apa, dédi u xuşyaqmıǵandek béşini çayqap, uniñ aldiǵa nimedep barimen? Mençu, ömrümde bireridin keçürüm sorap baqmıǵan...

— Dadañ kélip sorisa nime deysen?

— Bardim dep qoyarmen. Dadam aǵıçe untupmu qalidu.

Şu arida ömektin téléfun kélip, Çimengül aldirap idariǵa mañdi. Adilcan kiyimini almaşturup koçıǵa çıqti-de, yanfunni élip téléfun qildi:

— Èlşatmu sen? dédi u xuşxuy külüp, -Men akañ, nimiş qilivatisen? Menmu... Daşöni uqup çıqtım, he, içim puşup kettiǵu adaş, birdem harduq çiqarmaylimu? Etigendin buyan bovayniñ pendi-neshitini añlap kalla qapaq bolup kitey dédi. Nege

barimiz? “qizilgöl” gimu? He buptu, şu yerde körüşeyli! -Adilcan téléfanni étip xuşxuy isqitip qoydi.

Bügün hava uçuq, séntebir quyaşi şeherni illiq nurğa kömgenidi. koçida reñgareñ maşinilar, qizlar qedemde bir uçrap turatti. Adilcanniñ köñli yayrap ketti. U piyadiler yolida özige qarşı kélivatqan qisqa yopka, meydi [387]Çimengöl depterge köz yügürtüp çiqip razi bolğan qiyapette béşini liñşitip qoydi. Çünki, Çimengölniñ aldiğini başqilarniñkidin neççe hesse céq idi.

— Buni körsetsile avu xénilarniñ içi örülüp kétermikin?

— Ularğa buni körsitimen demla? Ularğa élan qilidiğimiz mavu, -dédi Nuriman tartmidin başqa bir depterni élip Çimengölge berdi.

— He, mavu buptu, dédi Çimengöl depterni körüp çiqip, -bar capani ikkimiz tartip yene ular bilen teñ alsaq adilliq bolmaydu -de! Hélimu şunçilik nep bérivatimiz, şundaqmu?

— Menmu şuni deymen...

— Méniñçe, pulni hazir tarqatmay tursila. Şañhey'din kelgendin kéyin bersekmu boldu... Héliqi hacimiñiz digen mallar yaxşı bolup qalsa şu pulğa ikkimiz mal ekilemiz.

— Bumu boldu, hazir u dégen mallar bazarda yoq, cayida bolup qalsa neççe yüz miñ biraqla kélip qalidu.

— Nuriman, -dédi Çimengöl xuş bolup, -men silige işinimen, sili mini ziyança uçratmaylığu?

— Xatircem bolsila, şuña bu sodini siligila devatimen.

— Sodiniğu teñ qilidiğan bolduq, dédi Çimengöl közlerini oynitip, -Tamaşiniçu? Uniñda bizni ayrip qoymaydiğanla?

— Silini téxi talaşta qélip men boynumni qisip qalamdikin, dep ensirevatimen... Ular meslihetni şundaq pişuruşti. Nurimanniñ teklipi[390]Uniñ közige Ekber Hacim bölekçe çirayliq körünüp ketti.

— Öziñiz yalğuzmu nime? Ekber Hacim öy içige köz yügürtüp soridi, Nurimançu?

— Nuriman bolmisa qorqamsiz nime?

— Yaq, bugün zavutqa bille barayli digen.

— Bu gepçe, sizni taşlap kétiptu-de, dédi Çimengül miyiqida külüp, Etigen zavutqa barimen dep ketken idiğu, sizge téléfün qilmidimu?

— Téléfünümniñ toki tügep qaptiken...

— Olturuñ, dédi Çimengül karivatni ima qilip , -ussap qalğansiz kola içemsiz?

Hacim maqul dégendek béşini liñşitti. Çimengül toñlatqudin bir quta kolani élip ağzini açti-de, Ekber Hacimğa tutti. Qutini alğıçe uniñ quli Çimengülniñ barmaqliriğa tégip ketti. Çimengül uniñğa qarap tebessüm bilen cilmaydi. Buni körüp Ekber Hacimniñ yürüki ciğildap tok soqqandek titrep ketti. Çimengülmu aldidiki yigitniñ hayacan bilen çaqnay ketken közliridin uniñ köñlidikini sézip boldi.

— Nuriman bilen arilişivatqili uzun boldimu? -Çimengül uni gepke salmaqçı bolup soridi.

— Uzunmu emes, ötken yıl Ürümçide bir olturuşta tunuşup qalğan, naxşığa xéli peyzi bariken... Şuniñdin buyan téléfünlişip turuvatimiz, yéñi mal çıqsığa xever qilimen.

— Nuriman'ğa heyranmen, dédi Çimengül miyiqida külginiçe, tunuşlirimu céq iken, hemmisige yétişip [393]Qoydi, naynaqşip bergensen? Sende insap dégen yoq iken. Sen vilayetke kelgendin buyan, men saña az nep berdimmu? Kiyidiğan kiyimliriñni, altun cabduqlarni bir tiyin almay bikarğa bérip kélivatimen, oğut sodisidimu paydiniñ céqini saña birivatimen, yene şuniñğa razi bolmay méniñ nésivemge çañ sélivatqiniñni qara! Sen Nurimanni boş çağlap qapsen. “Nime qilsam kötüridu” deydiğan oxşaysen, undaq iş yoq, emdi Nurimanni körüp qoy!

— Çimengül! dédi u iç ağritqan bolup, -köñüllirige almisila, alidiğan malni démigen bolsaq undaq nimelerniñ çirayığa qaraydiğan iş yoq idi, men siliniñ aldilirida bek xicil...

Çimengül Nurimanniñ gépige nime diyişni bilemey qaldi. Şuniñdin keyin Nuriman bu gepni ikkinçi tilğa almidi. Ularniñ şaňhey'diki çay uyunimu şuniñ bilen axirlaştı. Çimengüllerniñ içkirige bérip çay oynap kelgenliki bu kiçikkine şeherge pur ketti. Ayallar üçün bunçilik gep tépilğusiz desmaye boldi, toy-tökün çaylarda qizziq nuqtığa aylandi. Çimengülniñ teliyige şu künlerde Yasincan Valiy Ürümçige yiğingä

ketkenidi. U éri kelgiçe bu geplerniñ bésiqip qélişini tileyti, lékin bu gepler bésiqiş bu yaqta tursun, téximu avup kétivatatti.

Ular Şañhey'din qaytip kélip ikki kün ötkendin kéyin Ayşem Nurimanniñ dukiniğa kélip, ularniñ Şañhey'de qandaq oynıǵanlıqını sürüştürdi. Nuriman uniñğa ehvalni bir qur dep bérıp kélip:

— Çimengülniñ acayip bir qiliqi bariken qarısila [396]

— Şundaq demdu? dédi u dimiǵını qéqip quyup, bu xotun tola meniñ aǵzimni açmisun, avval öziniñ péşanisini silap baqsa boldu.-, menǵu üzemge aq... Mençu, uniñğa oxşaş xeqniñ öyini buzup éri yoldin çıqarmidim, nime yétim quvurǵamni égidu. Uniñçu Ürümçide xéli dañqi bar nime iken...

Nuriman iç-içidin yayrap ketti. Ayallar üçün şunçilik gepniñ özi kupaye. Ayşemge yaqqan ot tézla tutaştı. Emdi bu otni öçürüş mumkin emes...

“Çimengül, -dédi Nuriman Ayşemniñ elpaziğa qarap, -Xeqniñ nésivisige kóz alaytqanniñ derdini emdi tartıla, Nurimanni unçivala boş çağlimıla! Sili Ekber Hacimniñ béşini aylandurmiǵan bolsila maña neq yigirme miñ payda bar idi, qarap turup quruq qaldım. Mañimu özligimu qıldıla, mavu Ayşem digen qıpqızıl sarañ xotun, emdi buniñ tamaşısını körüp baqsıla...”

Nuriman oyliǵandek növetiki çayda Ayşem partilidi.

— Teqsimatta adilliq bolmayvatidu, dédi qopup, -başta pay qoşqanda pulni hemmimiz teñ çıqarǵan, paydınımu teñ körimiz diyişken. Birneççe aydin buyan qarısaq paydınıñ tayini bolmayvatidu, bizlermu uquǵan, töt emelni obdan bilimiz, bu payda nege kitip baridu? Beziler qılǵan işiniñ tayini yoq loq-loq élivéiptu, nimişqa şundaq bolidu?

— Kim loq-loq élivéiptu? -Çimengül öziǵe élip soridi.

— Sili élivéiptla...

— Ayşem , -dédi Çimengül kökirip, qarısıǵa üsmeyle, kéyin digenliriniñ höddisidin çıqalmay qalmısila cumu! [399]

— Bu yerni yatarmıǵan bolsiñiz, buptu, kėtiñ!

Çimengül “éri bundaq deydu” dep oylimiǵanidi.

— Nime didiñiz? dédi u yéqin kélip, -yene bir deña!

— Kétimen disañiz kétiñ!

— Şundaqmu? Çimengülniñ levliri titrep ketti, emdi meniñ kérikim yoq bolup qaldimu? Köziñizge set körünüp qélivatimenmu? Şundaq, öziñizniñ yurtiğa kélivaldiñiz, bala-çaqiliriñizni tépivaldiñiz, murad-meqsitiñizge yettiñiz, şundaqmu? Emdi mini qoğlimaçimu?

Çimengül, dédi Yasincan Valiy buğulup, -gepni burimañ!

— Men burimidim. Yürikiñizdiki meqsitiñizni devatimen. Méni bilmeydu dimeñ, siz bu yerge kélip özgirip kettiñiz, meniñ bilen kariñiz yoq boldi, hazir men nime iş qilsam sizge yarimay qélivatimen, tova, tova... Adem balisiğa iç ağritip yaxşılıq qilidiğan nime emesken, nime poq yédimmen? Çimengül miçildap yiğliğili turdi, Tova, hécnimidin-hécnime yoq ket devatqinini, men sizniñ aldiñizda şunçilik xar bolup qaldimmu?

— Kétimen digen öziñiz...

— Méni ketküzüp bu öyge kimni ekirmekçi, Helimeknimu? Sizniñ meqsitiñiz şuğu?

— Çimengül, tüz gep qiliñ! -Yasincan Valiy uniñğa diveylidi.

— He, uramsiz nime? Çimengül ezveylidi, emdi siz qılmiğan şu qalğan... Uruñ! [402]Ikkisi kona tunuşlar iken, men nime bilimen?

Şevket işenmigendek aççiq külüp qoydi.

— Cénim Şevket, -dédi Çimengül uni çin quçaqlap, -sizmu meni çüşenmemsiz? Men sizge qaçan vapasizliq qilğan? Eger sizmu meni rencitsiñiz ölüvalimen, rast...

Şu esnada öyge aldirap Asiye kirip keldi. U öyniñ otturisida quçaqlışip turğan Şevket bilen Çimengülni körüp bir pes téñirqap turup ketti-de, ittik burulup öziniñ xanisiğa kirip ketti. U işikni şundaq çin yaptiki, turustiki çirağlar titrep ketti. Bu tasaddipiyliq Şevket bilen Çimengülnimu ciddiyleştürvetti. qorqqinidin çirayida qan qalmiğan Şevket Valiyiñ somkisini aldi -de, sirtqa mañdi. Çimengül bir hazağiče öyniñ otturisida qaqqan quzuqtek turup ketti. Uniñ kallisi qétip qalğandek idi.

Çimengül xélidin kéyin ésige kélip asta méñip Asiyeniñ xanisiğa kirdi. Bu çağda Asiye karivétida béşini sañgilatqiniçe lévini çişlep olturatti. Çimengül gepni nimeyin başlaşni bilmey turup ketti.

Asiye, dédi u axiri duduqlap, Şevket digen bu bir nimini xéli tüzük ademmikin dep yürüptikenmen, héç geptin-héç gep yoq kélipla...

— Boldi, Asiye béşini kötürmestin ün qatti, -men kiçik bala emes, maña çüşendürmeñ!

— Asiye, Xuda heqqi rast gépim...

— Apa, -dédi Asiye béşini kötürüp, -siz muşu yaşqa kelgende numus qılıñız bolmamdu? Dadamniñ yüzini[405]Turuvaldi. “Biçare dadam, bu öydiki méniñ birdinbir başpanahim! Sizge çidimaymen...” U herqétim apisidin deşnam yigende dadisi uniñğa teselliy bérip béşini silayti. Apisidin yuşurunçe kiyimlerini élip biretti. U şu yaşqa kelgüçe dadisi birer qétimmu silkip dilini rencitkini yoq. Şuña hazir Çimengül uniñğa dadisini toğra qoyğanda, uniñ yürüki yiñne sancığandek éçişip ketti ve bayıqı aççıqidin yandı.

— Buptu, bu qétim dadamniñ yüzini qilay, dédi u axiri Çimengülge qarimastin turuplékin sizge şuni éytip quyay, bundaq iş ikkinçi tekrarlinidiğan bolsa men bu öyde yoq, ana-baliliqtinmu kéçip kitimen!

Qiziniñ gépini añlap Çimengül yénik “uh” tartti. Uniñ yürükini bésip turğan taş çüşüp ketkendek boldi. Asiye apisiga qarimastin ornidin turup méñişqa tereddütlendi.

— Nege? Çimengül éhtiyat bilen soridi.

— Enverkam öyige çiqip ketkendin buyan baralmidim, dora apirip birimen.

Çimengül gep-söz qilmidi. Burunqi vaqit bolğan bolsa u Asiyeni tillap qimir qilğuzmiğan bolatti, lékin bugün undaq qilişqa cür’et qilalmidi.

— Baldurraq yénip kelgin, dédi peqet.

Çimengül öyde yalğuz qaldi. Carañlap turğan öylerdin yürekni siqqudek bir soğuşluq tökülüp turatti. Dérizilerdin çüşüvatqan küz quyaşi şunçe aciz, sarğayğan ğazañlardek nursiz idi. Çimengülge öy içidiki hemme nersiler konirap reñgini

yoqatqandek tuyulup köñli buzuldi. [408]Kélivatqan qoşnisi ibadetni kördi. Yéqindin buyan Xalide'ni kördilimu? dep soridi u yéqin kélip.

— Menmu Enver bilen bolup kétép uni yoqlıgudek çolam bolmayla ketti, sili kördilimu?

İbadet uh tartip qoydi-de:

— Tünügün 5.ottura mektepke bir nezirge barğantim, -dédi u, -Xalideni uçritip qaldim. Biçare uruqlap bir tére, bir ustxan bolup qaptu, burunqi Xalide yoq, qarap tunumayla qaptimen, u silini soridi.

— Késel bolup qalmıǵandu?

— Maña uçuq dimidi. Qarısam, késili xéli bar oxşaydu...

İbadetniñ dégen gipini añlap Helime sarasimige çüşüp qaldi. “Xalide’ge nime bolǵandu? Ecep bir yoqlap baralmay kettim. Biçare méniñdin qançilik rencivatqandu? Helime oyliǵansiri bi’aram boldi.” Hemişe xuşxuy, xapiliqni bilmeydiǵan dostini u tolimu yaxşı köretti. Ular pidagogika mektipide bille oqudi, kéyin yene bir mektepte işlidi. Burun mekteptiki çağda ular künde dégüdek körüşüp turatti. Helimemu xapiliq tartsimu, xuşallıq körsimu uniñǵa dep ortaqlıǵatti. Ular mekteptin köçüp ketkendin kéyin Helimemu yalǵuzsirap qalǵanidi.

Helimeniñ qoli işqa barmidi. Uniñ xiyaliǵa Halide kiriplivaldi. Axiri u bugün qilmaçqi bolǵan hemme işini taşlap, dostini yoqlap kéliş üçün cabdunup mañdi. 10.ottura mektep burunqi yéza başlanǵuç mektipini esas qilip yéñidin qurulǵan mektep bolup, şeherniñ sirtida [411]“Xalidege nime bolǵandu? Ecebmu özini taşlıvétiptü-ya?” Helime orunduqteki çéçilip yatqan kitablarni üstelge élivétip olturdi. Xalide bolsa tamaǵa terep qoyǵan qoş kişilik karvatniñ lévige caylaştı. Helime öyge qarap dostıǵa déyişini bilmey qaldi. Araǵa köñülsiz, yürekini siqqudek cemicitlik çüşti.

— Miceziñ yoqmu nime? Helime axiri ün qatti, menmu özemniñ helekçiliki bilen séni vaqıtida yoqlap kélelmedi, nime dep qaldiñken?

Xalide gep-söz qilmedi. Uniñ buǵday oñ yüzi ésilip közleride liǵirlap yaş peya boldi. U yerge qaraǵançe qolideki löñgini hedep miciclaytti. Helime uniñ mürileriniñ titrevatqanlıqini özini aran tutup turuvatqanlıqini sézip turdi. Axiri u ün-tinsiz ésedeşke ötti. Helime héç nerseni çüşinelmesten uniñ yéniǵa keldi.

— Nime bolduñ adaş?

Xalide uniñğa ésilgençe ün sélip yiğlivetti.

— Men çidemedim dédi u yiğlap turup, bizge bu nime tarquluq? Bizni nime qilğanğa muşunçivala qiynaydu?

— Nime boldi?

— Capparni muşu yerge palğini az kélip mudirliqtinmu élivetti, burunqi öydenmu köçürüp muşu yerge ekélip qoydi. Buniñgimu meyli desek, qaysi küni mudir méni çağirip: “Buniñdin kéyin qoruniñ taziliq eşlerini qiliñ! deydu qara... [414]Birer tartışdığan yériñ barmu-ya?

— Nediki gepni qilidiğansen?

— Hazirmu öyüñge kélip turamdu? Emdi yéqin qoşna bolup qaldiñlar.

— Yaq şu bir qétim kelgenden kéyin desemdi... Xalide uniñ gépige eşenmegendek qarap qoydi. Xalide dostini körüp can kirgendek tétkilişip qaldi. Helime uniñğa mektepteki yéñiliklarni- kimlerniñ toy qilğanliqi, yene kimlerniñ pénsiyige çiqqanliqi, yéñiden kimlerniñ kelgenlikini sözlep berdi. Helime ikkisi parañ qilişqaç öylerni bésiqtürüp tamaq étişti. Tamaq teyyar bolğanda terlep pişip Cappar öyge kirip keldi. U nimekdür xuşal edi.

— Pah, vaqtida ülgürüp keptimende, dédi u Helime bilen tinçliq soruşup bolup üstelge köz yügürtüp héli yolda kélivétip xalde birer tamaq qilğanmidu, dep oylap kelgentim, qorsa q dégen piyaz bolup ketkenti. Qorsa piyaz bolğuçe nede yürdiñiz? Dédi Xalide. Xapa bolup Helime kelmigen bolsa bugün tamaq qilğudek halim yoq edi. Köçida bolca uçrap qaldimu nime? Özliri xuşalğu? Cappar tamaqni eleştürüp turup dédi:

— Bütün xuş xeverler xéli bar, dédi u birincisi bugün héliki Nuriman dégen sodiger xotunni saqçilar qoliğa aptu.

— Nurimanmu nime dep? İkki ayal teñla sordi. [417]

— Yaxşi, dédi Helime aranla.

— Enverniñ ehvaličü? Men téxi hazirla uni oylap kélivatattim. Asiye: “Öyge çiqip ketti” deydiğu? Öyde dem élivatdu, men şuniñ qéşiğa mañgantim. Şundaqmu?

Dédi u sa'etge qarap men Enverni körüp kelsem bolatti, devatattim yaxşı boldi méni başlap baramisiz?

Helime nime déyişini bilmey qaldi. Uni başlap barsam Enver nimedep qalar? Dadisini körüp xuş bolarmu? Turğunmizni bireri körüp qalmağandu-he? Şu arada Yasincan valiy yanğunni élip téléfün qilğandi, hayal ötmey uniñ heyvetlik maşinisi ularniñ yéniğa kélip toxdedi.

— Qéni, maşınğa çıqıñ! Dédi Yasincan valiy maşinniñ keyni eşkini éçip turup.

Helime hoduqqinçe maşınğa çıqti. Uniñ keyniden Yasincan valiy çıqip uniñ yénida olturdi. Helime ömrinde olturuğ baqmığan bu heşemetlik maşinida qorunup çette olturdi. Yasincan bolsa özini orunduqniñ yölençükige taşlığınçe sölet bilen olturatti. U şopurden éhtiyat qildimu, bölek gep qilmidu. Peqet Enverniñ tamaqqa kirişken-kirişmegenlikini sorap qoydi. Helime bilendürmesten uniñğa sepsaldi. Uniñ közige yéndiki bu ademniñ çaqliri téximu aqirip ketgendek közleriniñ etrapideki qoruqlarmu burunqiden köpeygendek bilinip ketti. [420]

— Herqaçan héliki Cappar dégen çéqimçidu.

Yasincan valiy dimeğini qéqip qoydi. Qarağanda u téxi puşayman qilmaptu-de? Men bilen adaqqiçe éytişmen devatqan oxşamamdu? Meyli uniñ beñisni körüp baqay. Men uniñğa oxşaş solteklerni ciq körgen.

Yasincan şundaq dédi-de dédi Helime u maşinisiğa çıquqçe qarap turdi. “Sizniñ cahal xarakteriniñiz téxiçe özgermeptü-de dédi Helime eçide öz vaqtidemu şu miceziñizniñ kasapti bilen yurtiñizni taşlap ketkendiñiz, bir obdan ailemizni soruvetkendiñiz. Lékin siz hazir yene bir ailege soruqçilik sélivatisiz, şuni bilemişiz? Keşge qilğan keşde qalmaydu, menğu buptu köñlümden çiqerivettim. Lékin Capparni menmu obdan bilimen, u sizden öter cahal nime sizğu hazirqi hoquqiñizğa tayinip uni basarsiz. Çare qollanarsiz, lékin xeqmu cim yatmaydu-de! Eger Cappar dégendek tekşürüş kélip qalsa gunahi sizge artilip qalarmiken” [423]

— Men silini çoqum yoqlap kéliduğu dégendim, dédi u néçilip téxi axşamla çüşümge kiritkenla.

— Bular nimedep qamaştı? Çimengül uniñ gépini bölüp sordi.

— Nime deytti, aldamçiliq qilişla deydu, oğut alğan xézirdarlarniñ bireri erz qilğan oxşaydu.

Çimengül etrapıǵa qarap qoyup piçirledi:

Eqrar qilmesila, men silige baştila dégen, men siliniñ héçqandaq aşlirida yoq, méni arilaşturmisila cümü!

Nuriman aççıq külüp qoydi.

— Çimengül! Dédi u yalvurup méni qutuldurup aççıqketsele?

— Men qandaq qotuldur men?

— Valiyǵa désele u adem gep qilsa qoyuvétdu.

— Yasincan buniñǵa her giz araşmaydu.

— Bolmisa pul tölep kúpil bolup açqıq ketsele men çidemdim.

— Qayir Hacimçü pulni şu tölemidu?

— Uniñden tiyin çiqmaydu, Çimengül hazirǵıçe kélipmu qoymidu.

Bu gepni añlap Çimengülniñ teri türüldi. [426]Saçqılar çaqqanlıq bilen uniñ qoliǵa koyz! saldi. Şu arada Adilcan ularǵa qarap étildi:

— Apamni qoyuvétiş! dédi u yan qoralni suǵurup élip, bolmisa, hemmeñlarni étip taşlaymen! Uniñǵa diqqet qilip turǵan er saqçı uni keyniden kélip quçaqlap qolideki qoralni élivaldi-de:

— Biz vezipe icra qilivatimiz, sen saqçı turup buniñǵa tosqunlıq qilsañ cazaǵa tartılisen dédi.

— Apam nime gunah qildi? Nimege tutsiler?

— Buni edareǵa barganda bilisen, hazir sen arilaşma! Saqçiniñ gépini añlap Adilcan boşap qaldi. Çimengül bolsa öyini béşiǵa kiyip var qiraytti:

— Silerniñ méni tutdıǵan heqqiñlar yoq, men Yasincan valiyǵa deymen, men héç gunah qilmedim. Adilcan dadañǵa téléfun qil!

Saqçılar Çimengülni sörgendek qilip öyiden açqıq maşınǵa saldi-de. Saqçı maşinisiniñ vehemlik signali xéli bir kemǵıçe añlinip aniden cimmep qaldi. Kózini

yumup açquçe yüz bergen bu işten Adilcan xudini yoqitip qoyay dédi. U Yasincan cinayetçi bolup qélişiğa zadi eşengüsi kelmeytti. “Apam nime qilğan bolğiytti? Dadamğa oqturmay para alğan oxşamamdu? Öyge kélivatqan şunçivala nerseler yetmegenmidu? Hazir xeqler eski bolup ketti, mavu yaqtin béríp u yaqtin séni putlaşniñ koyiğa çüşdü. Dadamğa xever qilaymu, qilmaymu? Eger rasittinla para alğan bolsa dadammu héç nerse qilalmaydu, dadamğa teşkiliden uqturğan boluşmu mümkin.” Adilcanniñ béşiniñ içimu téşmu qatti. [429]

— Muşu geplerge ege bolsila emes.

— Qesem qilip béreymu?

— Yaq, boldi dédi Adilcan. Eçide bolsa: “Sendek nimelerniñ qesemi tayinliq” dep qoydi.

— Şunisi bizniñ avu resva xotun ağziğa kelgenni cöyliydiğan nime, men şuña bir mezigil uniñ köziden yiraq turup turaymiken dégentim.

— Nege baray deyla?

— Çet elge çiqip turaymiken, şuña birer pasport cöndigeli bolğan bolsa.

“Tikvétey depsen-de? sen men toğriliq nimelerni devettiñ xuda bilidu, sen qutulup men tutulmenmu yaq, burader, undaq asan eş yoq”

— Hazir pasport beceriş çin bolup ketti, edare başliqi özi tesdiqlaydiğan tüzüm çiqti.

— Maña bir yardım qilsila Adilcan, elgerikiden ikki hesse oşuq töley, siliden u dunya-bu dunya razi bolattim.

Adilcanniñ köñlige başqa bir oy keldi.

— Men bu yolni qilip baqay, dédi u birdem turup kétip.

Qayir Hacimniñ çirayi derhal éçildi. U alman-talman qoyun yançuqden bir bağlam péçet pulni élip Adilcanniñ aldiğa qoydi.

— Mavu on miñi hazirçe élip tursila, pasport pütkende qalğan yérimni bérimen. [432]Yasinca valiy ailesige kelgen bu palaketten temtirepla ketti. Ayrodiromğa uniñ aldiğa çiqqan Asiye öyge kélivétip Çimengülniñ qoliğa élinga naqini dégendi, bu xeverni añlap hoşiden ketkeli tas qaldi, xélifçe ağzi gepge kelmidi.

— Nime cinayet bilen qolğa aldı? U xéliden kéyin özini bésivelip sordi:

“Aldamçiliq qilğan deptu” dep añladim, xemivi oğut sodisida bir çataq çiqqan o xaşaydu.

Yasincan elem bilen eçige tindi. “Ularnıñ şu sodisden bir çataq çiqarmu degen edim. Dégenmidek boldi, men nimedep uniñğa maqul degen bolğittim? Buni eñgilap kelse mañmu çetildu, her qaçan héligi Nuriman dégen xotun eleştirgen gep, esteğpurulla... Yasincan valiy oylanğançe kallisi pirqirap ketti. Lékin yene turup özige teselli berdi, Çimengülniñ bivaste cinayetke çétilişi natayin boluşi mümkün, délveni enqilaş üçün tutup turuvatqandu? ” Qaçan tutup ketti dep sordi u. [435]Aptonom rayonden guruppa adem kélip yürimeydu, belki uni-buni tekşürgili kelgenler uniñ üstide çoqum yuqqırığa enkas barğan gep. “Turdi Osmanlar bikar yatmaptu-de? Eceb bularğa sel qarap qaptimen? Nimelerni yetküzgendü? Öyniñ eşini dégenmidu? Qaysi küni Helimeniñ diqqet qiliñ dégeni bikar emesken-de? Men nime dep bixutluq qilğandimen? ”

Yasincan valiy eşxanesiğa çiqışmu tinçlinalmedu qolimu eşqa barmedi, u katipqa doxturğa barmen dep qoyup öyige yénip keldi. U yüz bériş éhtimali bolğan eşlar toğriliq obdanraq oylanvalğusi bar edi. Şu tapta u birerniñ közige körünüşünmu xalimaytti, u hoylideki maşinniñ qéşiğa barğuçe yerge qarıgınçe bésini kötürmey mañdı. Uniñğa edaredeki hemme adem sirlıq bir nezerde qaravatqandek, keyniden uni köristep piçirleşivatqandek tuyulatti.

U öyge kirip mixmanxanedeki sapağa özini taşlıdi de közini yumdi. U pikirlerini yiğışqa tirişip baqti, lékin yürükiniñ bir yéri siqılıp yiñe sancığandek sirqirap ağrişi yene peyda boldi ménsige qoya miñlap heriler kirivalğandek kallisi goñuldaytti. U öre bolup tamaka çekti lékin tamaka esi xuddiméñisge kirivaltqandek kallisi téximu tumanlışıpketti. U aççıqi bilen tamakini öçürdi. Uniñ qulıqığa dalanda birileriniñ sözleşken avazi kirdi ve hayal ötmey xizmetçi qız mixmanxanağa u etgenli şuciniñ aşxanaside körüşken ikkiyleni başlap kirdi. [438]Xocayınğa heq bermediñiz ekişçe öyiniñ bedilige Qayir Hacımğa éçivétligen rayonda tavar öyi sélişi üçün yer testiqlap berdiñiz, bankığa qerz pul beriñlar dep buyruq çüşürdiñiz, esliy pakit şundaq bolsa kérek Yasincan valiyniñ démi tutulup ketti. U bésini sañgilatqanıçe:

— Xataliq mende, men ezeptemen dédi aranla.

— Siz uzun yilliq partiy ezasi, partiyniñ mühim bir pirinsipi rastçil boluş ekenlikni siz obdan bilirsiz, şuña meseliñizni geqqetni emeliyetni sizdigen halda barini bar dep tapşurğuniñiz yaxşı, biz sizni kütemiz...

Réviziye xadamliri uzap mañdi. Yasincan valiy ularni işikkiçe teste özitip çıqti. Uniñ put qoli titreytti, béşi aylinatti. U nahiyeti teste méñip safağa kélip olturdi. Uniñ köz aldide öyler pirqiravatqandek alem astin-üstün boluvatqandek edi. Uniñ közi udul tamdiki çirayliq ramkiğa élingan Çimengül ikkisiniñ reñlik süretige çüşti. Uniñdeki ademler birdem béşi töven, puti asmanğa bolup körünetti. Birdem bolsa kiçiklep yoqap kététti. Turup Çimengül qaş qapiqini süzgen, zeherdek külgisi bilen peyda bolatti. U Yasincanğa qarap bir nimelerni devatatti, uzun tırnaqliri bilen neq uniñ közige conuytti. Yasincan bu menzireden qorqup közini yumuvaldi.[441]

— Yasincan valiyniñ özidenmu ketti, muşu cayini salmiğan bolsemu bu péşkellik yoq edi.

— Uni veyran qilğan avu artis xotun, valiyniñ namini sétip çiq oqet qiptu emesmu?

— Çimengül elişiپ qaptu deydiğu?

— Elişsemu elişqandu hemme nimededen ayrildi.

— Avu saqçi oğli körünmeydiğu?

— Añlimediñlamu, Çimengül qoliğa élinganden kéyin qéçip kétiptu deydu, saqçılar ezdevatqanmiş.

— Umu apisi bilen şérik oxşaydu-de?

— Şundaq bir yéri barde, bolmisa qaçamdu?

— Bumu başqa kelgen qismet deñla, bolmisa Yasincan valiydek cay salğanlar azmu? Ademden amet qaçsa amal yoq.

— Emdi Turdi Osman valiy bolarmu?

— Kim bilidu, her halda Turdi şuciniñ öyige salamğa bardığanlar başlivetti. Bolğay bayatin diqqet qildiñlemu nurğun edare başliqleri birdem olturupla miñişti. Ular çoqum Turdi şuciniñ öyide cumu!

Yiğa zar bilen méyitimu uzidi. Enver tavutniñ aldiğa ötüp taki qebristanğıçe uni kötürüp mañdi. Yerlikke qoyup kelgenden kéyin uruq-tuğqanlar yiğleşip nezirniñ meslihetini qilişti. [444]Mana... valiyliq eslidila saña emes, maña mensup edi. Özüñge tealluq bolmiğan nersege çañ salsañ buni Xudamu rava körmeydu, emdiğu maña qalğandu? Turdi Osmanniñ vucudiğa can kirgendek boldi. U şoporğa téléfün bérip derhal maşinni ekélişni éytti. U Yasincan valiyniñ öyige kelgende hoyliniñ eçi adem bilen tolğandi. Öyniñ eçide ayallarniñ yiğa-zarasi añlanip turatti. Turdi Osman udul kélip Enver bilen körüşüp sordi:

— Téxi tünügünla sapsaq ediğu, nime gep bu?

— Bizmu oqimiduq, edareden kélip sapada dem élip olturupla céni çiqip kéiptu...

Añğıçe şeher başliqi Turğun kélip uniñ belige aq bağlap turup dédi:

— Valiyniñ axiretlik eşlerini qandaq qilimiz? Özleri yolyoruq bergen bolsila, dédi.

— Partikom aşxanasiniñ ademleri keldimu?

— Keldi, ularmu özlerini saqlap turuvaltdu...

— Undaq bolsa héli bir baş qoşuvalayli...

Turdi Osman emdi hazidarlar sépiniñ béşiden orun élip turdi. U merhumniñ axiretlik eşleriniñ hemmesige özi riyasetçilik qilişqa başlidi. Petge kelgen cama'et uniñ reqibi üçün bunçilik estaydil xizmet qilivatqaniğa qarap yaqlirini tutuşti.

U merhumni yerlikke qoyup bolğanden kéyin öyge yénip keldi. Bir kün öre yürüş uni ketmen çapqanden bekrek harduruvetkendi. U şeher başliqi Turğun bağlap qoyğan aqni yéşip şerqirtip çöridi. [447]

— Hoy, hoy bu eşiñlar bolmedi, Turdi Osman botulkiğa qarap qoyup béşini çayqidi. Men dégen musbetlik bundaq qilsañlar qandaq bolidu?

— Emdi Turdi şuci, ölgenniñ keyniden ölgili bolmaydu, dédi samsaq çucañ bizniñ öyimiz özleriniñ qarisini öşütüp qoyayli dep...

— Bu köñlüñlerge rehmet, lékin mavu usuzluqni kötürüp kelgeniñlar bolmaptu. Méni unçivala kembeğal körüp ketmeñlar, öydemu az-tola birnimeler çiqatti.

— Emdi sili eçmigenden kéyin saqlımaydıǵu deptuq.

— Téxi unçivala sopi bolup ketmeduq.

— Mundaq désele, şuci...

Turdi Osman ornidin qopmay turup Atkemni çaqirdi.

— Eşkapqa qarap béqiñla aççıqsuden bardu-he? dédi Atkemge.

Ériniñ nime devatqanlıqını çüşengen Atkem béşini çayqıdı:

— Silige doxtur nime dédi, unutup qaldilamu?

Turdi Osman mihmanlarǵa qarap boynini qisti.

— Bizniñ mudir muşundaq qattıq başqurdu emesmu? dédi u külüp aniden Atkemge örülüp, maña qarañla, men eçmeymen mavu aǵnıñlar susap kiriptu, undaq qılmay maña yüz bériñla! **[450]**

— Emdi sili çoqum bolsila!

— Siliden bölek kim bar?

— Añlısaq, li şucimu silini körsetiptu...

— “Bostan” liqlarmu sorap boldi emdi.

— Birinçi bolup Turǵunni yoqitiş kérek!

Samsaq çucañ bir romka haraqni kötürüp Turdi Osmanniñ yéniǵa keldi.

— Turdi şuci! dédi u xuşamet bilen égilip, sili bilen özün yil bille eşlep keptimen sili dégen méni özliri terbiyelep östürdile, men siliniñ ğemxurluqlerini unutup qalmedim... Yasincan valiy méni siliniñ ademi dep çetke qéqipla keldi, Bu adem bek yurtvaz, mezhepçi eken. Bezi kadırlarnı östürüşke men qoşulmıǵan qarsıla...

“Yalǵançılıqniñ çirayınǵan çıqip turdi, xotunuñ ekekiñniñ kün aralap dastıxan kötürüp Yasinniñ öyige sokuldap kirışkeniñni körmedi devatamisiz! Sen özüñçe méniñ ornumni közligentiñ, avu buhecer dégen calpiñni Atkemniñ orniǵa östürmekçi boluştuñ, bularnıñ hemmesiden xeverimiz bar. Sen emdi muşu orniñda turalamısen yoq? Téxi qarap baqımız, bikar avare bolma!” Turdi Osman uniñǵa qarap aççıq külüpla qoydı.

Turdi Osman tosuđanđa qaramay iiverdi. Derveqe, u bn imey qaan idu? U bn xuşalliq n iivatdu. Xuşalliq n iken haraq asan mest qilmaydu, devatatti, rast oxşaydu. Mana araq arqiden beş-alte romkeni ktrvetti, lkin hoş kallisi cayida. U buniņdin ikki yil burun muşular bilen taza ikendi.

SONUÇ

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oluşmaya başlayan Çağdaş Uygur Edebiyatının özellikle XX. Yüzyılda Uygur Türkleri'nin yaşadığı coğrafyada tarihi, sosyal ve siyasi olayların etkisinde gelişimini sürdürdüğü görülmektedir. Çağdaş Uygur edebiyatı temsilcilerinin bu yüzyılda dönem dönem gazetecilik, dergi, tiyatro, hikaye, şiir türlerine ağırlık verdiklerini ve bu türlerin konularını toplum yaşamına bağlı olarak belirlediklerini söyleyebiliriz. Uygur sanatçılar özellikle XX. Yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde roman türünde çokça eserler vermişlerdir.

Çalışmamızda incelediğimiz eser de, roman türünde olup 2007 yılında Uygur yazar Alimcan İsmail tarafından kaleme alınmıştır. İncelediğimiz roman, konusu bakımından Çağdaş Uygur Edebiyatında 200'li yılların özelliklerini yansıtmaktadır. Bu yıllarda Uygur romanlarında ahlaki abir çöküş söz konusu olup yazarlar tarihi ve dini konulardan uzaklaşmış ve genelde alkol, eğlence, aşk, vb. gibi konulara eğilmişlerdir. Dönem romanlarının bir diğer özelliği de Çin hükümetinin temsilcileri ve uygulamalarının müspet gösterilerek anlatılması ve eski Uygur hanlıkları döneminin din tüccarlığı gibi olumsuz özelliklerle anlatılmasıdır.

Çağdaş Uygur Edebiyatının dili olan ve günümüzde de kullanılan Çağdaş Uygur Türkçesi, Merkezi Ağız Grubu, Hoten Ağız Grubu ve Lopnor Ağız grubu olarak üç ana ağız grubuna ayrılmıştır. Çağdaş Uygur Türkçesinde Uygur Türklerinin yaşadığı coğrafi bölgelere göre Arap harfli ve Kiril olmak üzere iki çeşit alfabe ile metinler yazılmıştır. Bugün Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurlar Arap harfli alfabeyi kullanmaktayken, Kazakistan sınırlarında kalan Uygurlar Kiril alfabesi kullanmaktadır. Çalışmamızda incelediğimiz "Kısmet" adlı roman 32 harften oluşan Arap harfli Uygur alfabesi ile yazılmıştır.

Çalışmanın "METİN" bölümünde verdiğimiz romanın seçilmiş bölümleri Uygur alfabesinin transkripsiyon işaretlerine göre Latin alfabesine aktarılmış şeklidir. Bu seçme işlemi daha önce de belirttiğimiz gibi romanın farklı edebi muhitlerde tamamlanmış olma ihtimali ve dilcilik geleneğine uygun olması bakımından baştan başlayarak bir sayfa alınıp iki sayfa atlama yoluyla yapılmıştır.

Türk Lehçelerinin Güney-Doğu (Karluk) Grubunda yer alan ve “Kısmet” romanı üzerinden ses ve şekil bilgisi özelliklerini incelediğimiz Uygur Türkçesi hakkında şu özellikleri sıralayabiliriz:

1) Sekiz adet ünlü harf bulunan Uygur Türkçesinde Türkiye Türkçesinden daha kapalı bir “É, é” harfi bulunmaktadır.

yéza “köy” (114/4)

dé- “söyle-” (12/9)

2) Uygur Türkçesinde “ı” sesi oldukça zayıflamıştır ve alfabede “ı” sesini karşılayan bir işaret bulunmamaktadır. Bütün “ı” lar “i” leşmiştir ve tek bir işaret ile (i) gösterilir.

qiz “kız” (6/1)

xil “yıl” (1/1)

qil- “kıl-” (1/5)

3) Ünlü uyumları genel olarak Uygur Türkçesinde korunmuştur. Ancak şahıs, iyelik, tamlama ve görülen geçmiş zaman ekleri ile bazı yapım eklerinin tek şekilli olması sebebiyle ünlü uyumlarının bozulduğu istisna durumlar da vardır.

kördi “gördü” (30/5)

yüzi “yüzü” (72/12)

emeldar “memur” (78/6)

aşxanasi “mutfağı” (15/14)

4) Uygur Türkçesinde gırtlaktan çıkarılan “q” ve “x” ünsüzleri ile genizden gelen nazal n (ñ) ünsüzleri korunmuştur.

xever “haber” (21/3)

qoltuq “koltuk” (24/12)

köñül “gönül” (18/2)

5) Uygur Türkçesinde, Eski Türkçedeki kelime başında yer alan “b, k, t,” harfleri korunmuştur.

bol- “ol-” (81/5)

kün “gün” (84/1)

tağ “dağ” (354/5)

6) Kelime başı ünsüz korunmalarının dışında Eski Türkçede kelime içerisinde yer alan “ç ve g” fonemleri de Uygur Türkçesinde korunmuştur.

neççe “nice” (33/7)

ögey “üvey” (144/15)

7) Türkiye Türkçesinde kelime başındaki “b” nin Uygur Türkçesinde “m” olduğu görülür.

men “ben” (15/16)

muz “buz” (33/2)

8) Eski Türkçede kelime başında “t”, Türkiye Türkçesinde ise “d” ile ifade edilen bazı kelimeler Uygur Türkçesinde “ş” ünsüzünün etkisi ile “ç”li şekilde kullanılır.

çüş < ET. tüş “düş” (168/13)

çüşün- < ET. tüşün- “düşün-” (270/7)

9) Türkiye Türkçesinde kelime başında bulunan “s” fonemi Uygur Türkçesinde “ç” ye dönüşmüştür.

çaç “saç” (177/13)

çaşqan “sıçan” (306/5)

Eski Türkçedeki bazı “g” lerin Uygur Türkçesinde “ğ” olduğu görülür.

tağ < ET. tag (123/7)

bolğay < ET. bolgay (441/12)

uluğ < ET. ulug (93/9)

10) Türkiye Türkçesinde kelime başındaki “b” fonemi Uygur Türkçesinde “p” ye dönüşmüştür.

pütün “bütün” (9/2)

piçaq “bıçak” (114/13)

11) Eski Türkçedeki kelimenin başında, ortasında veya sonunda bulunan “p” foneminin Uygur Türkçesinde korunduğu görülür.

peqet “fakat” (90/4)

vezipe “vazife” (426/6)

terep “taraf” (207/3)

12) Eski Türkçede kelime içindeki “k” fonemi “Uygur Türkçesinde “ğ” ye dönüşmüştür.

séğın- < ET. sakın- “özle-” (36/3)

13) Uygur Türkçesinde “siz” şahıs zamiri 2.Tekil şahsın nezaket anlamını bildirmek için kullanılırken, 2. Çoğul şahıs zamiri olarak ise “siler” kullanılır.

14) Eski Türkçede “+qa, +ké” (nadiren de +a, +é) şeklinde olan yönelme hâli eki, Türkiye Türkçesinde “+a, +e” şeklindeyken, Uygur Türkçesinde “+qa, +ke, +ğa, +ge” şeklindedir. Yani Uygur Türkçesinde yönelme hâl eki Eski Türkçedeki “qa, ke” şeklini korumuştur.

yurtqa “yurda” (108/16)

vilayetke “şehre” (138/18)

15) Türkiye Türkçesinde “+i” şeklinde olan yüklem hâli eki Uygur Türkçesinde “+ni” şeklindedir.

öyni “evi” (360/2)

somkeni “çantayı” (240/4)

Not: Yalnız I. Ve II. Tekil şahıs zamirlerine belirtme hâli “+i” şeklinde eklenir.

men+i “beni”

sen+i “seni”

16) Uygur Türkçesinde ayrılma hâli eki “+din, +tin” şeklinde sadece ince şekillidir ve büyük ünlü uyumunu bozan eklerdendir.

azaptin “60/5)

şeherdin “şehirden” (78/3)

17) “-qan, -ken, -ğan, -gen” ekleri Uygur Türkçesinde hem geçmiş zaman eki olarak, hem de sıfat-fiil eki olarak kullanılmaktadır.

bu yerge kel**gens**en “bu yere gelmişsin” (6/15)

tur**ğan** adem “duran kişi” (330/6)

qandaq qil**ğan**du? “nasıl yapmış?” (90/12)

kelgen qismet “gelen kismet” (441/9)

18) Uygur Türkçesinde tek şekilli olduğu için ünlü uyumlarını bozan bazı yapım ekleri vardır.

yal**ğan**çi “yalancı” (450/11)

başqa**çe** “farklı” (21/1)

emeld**dar** “memur” (78/6)

19) Uygur Türkçesinde soru eki olarak, sadece yuvarlak şekli bulunan ve isme bitişik yazılan “+mu” eki kullanılır.

keldimu? “geldi mi?” (6/7)

barmu? “var mı?” (21/12)

20) Uygur Türkçesinde, isimlerin sıralarını göstererek belirten sıra sayı sıfatları “+(i)nçi” eki ile gösterilir ve yumuşak şeki (+inci, +nci) şekli yoktur.

birinçi

ikkinçi

21) Eski Türkçedeki “+gari, +gäri” şeklindeki yön gösterme hâl ekleri Uygur Türkçesinde “+qari, +keri” şeklinde kullanılmakta olup ünlü ve ünsüz uyumu durumuna göre “+qiri, +kiri, +giri” şekillerinde de karşımıza çıkabilir.

içkiri “içeri” (105/1)

taşqiri “dışarı” (300/1)

ilgiri “ileri” (54/4)

22) Uygur Türkçesinde vasıta anlamı “ile” anlamı veren “bilen” edatı ile verilmektedir.

hayacan bilen “heyecanla” (21/17)

aççıq bilen “acıyla” (300/10)

23) Uygur Türkçesinde benzerlik anlamı “gibi” anlamı veren “+dek, +tek” benzerlik hâli ekleriyle verilir.

tozdek “toz gibi, duman gibi” (186/11)

balidek “çocuk gibi” (261/11)

24) Uygur Türkçesinde sınırlandırma anlamı “e kadar” anlamı veren “+ğiče, +giçe, +qiçe, +kiçe” sınırlandırma hâli ekleriyle verilir.

hazirğiče “şimdiye kadar” (339/1)

işikkiçe “kapıya kadar” (138/9)

Çalışmamızda “Kismet” adlı romanın seçili bölümleri incelenmiş olup, incelediğimiz bölümlerde örneğine rastlanmayan başlıklara dil incelemesinde yer verilmemiştir. Metinden örnek bulunması esasında tamamladığımız incelememizden yola çıkarak Uygur Türkçesini ayırt edici, tanımlayıcı ve hakkında genel bilgilendirme yapan özellikleri sıralanmıştır.

KAYNAKÇA

- Banguoğlu Tahsin, “Türkçenin Grameri”, 9. Baskı, TDK Yay., Ankara, 2011
- Bozkurt Fuat, “Türklerin Dili”, 5. Baskı, Eğitim Yay., Konya, 2012
- Buran Ahmet, Akaya Ercan “Çağdaş Türk Yazı Dilleri2”, 1.Baskı, Akçağ Yay., Ankara, 2014
- Buran Ahmet, Akaya Ercan, “Çağdaş Türk Lehçeleri”, 9.Baskı, Akçağ Yay., Ankara, 2013
- Coşkun Volkan, “Uygur Türkçesinde Ünlülerin Sınıflandırılması ve Ünlü Değişmeleri”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Ankara, 1998
- Coşkun Volkan, “Yeni Uygur Türkçesinde Ses Uyumu ve Ses olayları”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Ankara, 1998
- Çelikbay Ayhan, “Yeni Uygur Türkçesindeki Ses Hadiselerine Art Zamanlı Bir Bakış”, Sosyal Bilimler Dergisi, 2006
- Demirez Güneri Aysun, “Yeni Uygur Türkçesinde Benzerlik İşlevli Yapım Ekleri”, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, 2017
- Doğan Levent, Uygur Türkçesi Grameri, 1. Baskı, Parafiks Yay., İstanbul, 2014
- Emet Erkin, “Doğu Türkistan Uygur Ağızları”, 2. Baskı, TDK Yay., Ankara, 2015
- Erarslan Kemal, “Eski Uygur Türkçesi Grameri”, 1. Baskı, TDK Yay., Ankara, 2012
- Ergin Muharrem, “Türk Dil Bilgisi”, Bayrak Yay., İstanbul, 2009
- Harbalioğlu Neşe, (Ed.) Raile Abdulvahit Kaşgarlı (Yayıma Haz.), “Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi”, Gazi Kitapevi, Ankara, 2017
- Harbalioğlu Neşe, (Ed.) Raile Abdulvahit Kaşgarlı (Yayıma Haz.), “Çağdaş Uygur Hikayelerinden Seçmeler”, Gazi Kitapevi, Ankara, 2016
- Ildırı Nursan, “Mücrim Âbid Divânı (İnceleme-Metin-Dizin)”, Doktora Tezi, Erzurum, 2016
- Janos Eckmann, “Çağatayca El Kitabı”, 1. Baskı, TDK Yay., Ankara, 2017

- Kaşgarlı Sultan Mahmut, “Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı”, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1998
- Necipoviç Emir Necip, Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü (Çev. İklil Kurban), 3. Baskı, TDK Yay., Ankara, 2013
- Negiş Zeynep, “Tarihî ve Çağdaş Türk Dillerinde –GAN (-AN) Ekinin İşlevleri”, İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul, 2017
- Öztürk Rıdvan, “Yeni Uygur Türkçesi Grameri”, 3. Baskı, TDK Yay., Ankara 2015
- Yazıcı Ersoy Habibe, “Yeni Uygur Türkçesi”, Türk Lehçeleri Grameri (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, 2007
- Yıldırım Talip, “Yeni Uygur Türkçesinde İsimden İsim Yapım Ekleri”, Türkoloji Dergisi, 2001
- Yıldız Mustafa, “Yeni Uygur Türkçesinde Tasvir Fiilleri”, 1. Baskı, Kömen Yay., Konya, 2016

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Muhammet GÜNTAY
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum - 03.01.1991
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Yüksek Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	-
İletişim	
E-Posta Adresi	m.guntay@hotmail.com
Tarih	2019